

17649 -

17652

370.1
U-82

1894

№ 122

1875 123

Կ Ե Ն Յ Ա Ղ.

ԿԱՄ

Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

1.072
53-0

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Յ. ՄԱՏԹԻՈՍԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Ֆինանսերիւր Եօզուեռ, Թիւ 27

370.1
U-82
u6

ՀԵՐՊԵՐԴ ՍԲԷՆՍԸՐ

100

Կ Ե Ն Ց Ա Ղ

Կ Ա Մ

Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ց

Յ . Դ . Մ *Գրքատե*

Կ . Պ Ո Ւ Ի Ս

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ . ՄԱՏԹՂՈՍԵԱՆ

—
1894

8734

9.061

39

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼ. Ա.	Որո՛նք են կարելորագոյն գիտելիք	Է?	9
ԳԼ. Բ.	Իմացական դաստիարակութիւն		78
ԳԼ. Գ.	Բարոյական դաստիարակութիւն		153
ԳԼ. Դ.	Մարմնական դաստիարակութիւն		208

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ներքին իմաստասիրութենէ զուրկ հայոցս համար, որոնց մէջ դժուար մուտ կը գտնեն ազնիւ գաղափարներ, հարկաւոր երեւցաւ մեզի սպազրել սալ Սբէնսրի **Դաստիարակութեան** սոյն թարգմանութիւնն, որուն ձեռնարկած էինք մենաւոր վիճակի մը մէջ: Հարկաւոր մանաւանդ անոնց համար, որոնց արժանաւոր պարսֆն է կենցաղի գործերը վարել, այսինքն՝ որ զերծ են սովորական մտահանութիւններէն՝ մէկ մասն իրենց նիւթական վիճակին եւ միւս մասն իրենց բարոյական ազդեցութեան բերումովը:

Եթէ այսպիսիներն յօժարին պէտք եղած կերպով պարզել հեղինակին իմաստուն գաղափարներն, յուսայի է որ այս գիրքին թարգմանութիւնն արդի առաս բայց յախուռն գրականութեան վրայ ալ լաւ ազդեցութիւն մը ընէ: Դաստիարակութեան անունին սակ՝ Հեղինակը կենցաղական ամէն նիւթ իր հասուն խորհրդածութիւններով մաղած ու զտած է, որով գիրքին հանրական գնացն համաշխարհական դրժմ մը ունի. եւ այս է պատճառն որ Սբէնսրի այս գործը թարգմանուած է՝ **Ֆրանսերէնի**, **Գերմաներէնի**, **Իտալերէնի**, **Ռուսերէնի**, **Հունգարերէնի**, **Տանրմարեան ու Դանիական լեզուներու**, եւ վերջերս ալ՝ **Սպաներէնի**, **Շուեքերէնի**, **Պոհեմերէնի**, **Յունարէնի**, **Ճարմերէնի** եւ **Չիներէնի**:

Մեր այս թարգմանութիւնն եղած է **Ֆրանսերէն** ժողովրդական այն թարգմանութեան վրայ, որ **Կենցաղօգուս մասնադարանին** (Bibliothèque utile) վաքսուներորդ թիւը կը լեցունէ՝ հեղինակին սրբագրութեամբ 1893ին սպած (Edition Williams and Norgete) բնագիրին հետ բաղդատելով:

Գիրքն Անգղիացիներէն կուգայ մեզի, եւ՝ մանաւանդ Հեղինակին ոնէն ալ կերելայ թէ՛ բարեկեցիկ անձերու համար գրուած է. սակայն ինք Հեղինակն իր հոգեբանական բացատրութեանց մէջ անգամ պարզախօս է, որով կրնայ մասշեղի բլլալ նաեւ միջնորեարին. Մենք՝ իր վերացական բացատրութեանց անգամ՝ ջանացինք պարզ եւ գրեթէ կանոնեալ աշխարհաբառ մը յարմարցունել. այնպէս որ ուսանող պատանիները, փորձ դասխարակները, բանասէր ընթերցողներն ու փիլիսոփայ խորհողներն՝ եթէ ուշ դնեն լեզուին՝ պիտի տեսնեն որ այս բարգմանութեան մէջ, չնայելով մեր հիւանդագին վիճակին, աշխատած ենք թափուն ձուլուած մը տալ մեր աշխարհաբառին՝ առանց աչքի զարնող կերպով շեղելու մայրաբաղափին լրագրական անցուկ աշխարհաբառէն:

Գալով մեր ծանօթութեանց բանաճննական մասին (որոնք բնագիրին ծանօթութիւններէն Թ. «բարգմանիչ» նշանագիրովը զանազանելու է) կը յայտարարենք՝ որ Սքէնսըր մեծ գիտուն մը բլլալովն հանդերձ՝ իբրեւ մարդ սխալական եւ մանաւանդ մեզի համար իբրեւ օտարազգի՝ կրնայ սխալած բլլալ իր խորհուրդներուն մէջ, մանաւանդ այնպիսի անմահ խնդիրներ լուծել փորձած ասէն, որոնք լուծելու ձեռնարկելն անգամ թերեւս մեծ սխալ մըն է մահացունեուն. Ուստի մենք՝ զարմանալով հանդերձ իր գաղափարներն արտայայտած ասէն՝ վսեմի մօտ ռոշումութեան մը (clairvoyance) եւ հզօր միակերպութեան մը հետ ցուցած փիլիսոփայական խարսխեալ շաղածին վրայ, որ միշտ ծանր խոր ու պարզ է — մանաւանդ հոն ուր իր առարկաներն են կրօնն ու հոգեբանական արուեստախօսութիւններ — իբրեւ միամիտ խորհող մը ազատ ենք ըսելու՝ թէ շատ տեղ համամիտ չենք իրեն: Բայց շատ քիչ տեղ համարձակեցանք յայտնել մեր տարածայնութիւնը մեր ստորագիր դիտողութիւններով, մանաւանդ անոր համար որ արուեստէն ալ չէինք. իմաստասէր մանկավարժներուն եւ ընտանիքի տէր ընթերցողներուն կը թողունք աւելի [փորձառական դաստասան մը ընել Հեղինակին միւս շեղումներուն վրայ. Եթէ մենք մեր ակնարկութեանց մէջ սխալած ենք՝ բնաւ է ընթերցողին իւրովի ուղղել մեզ թէ Հեղինակին թէ իր դասումին միջոցով. դարձեալ՝

Եթէ կային ուրիշ դիտելի կէտեր ու մեր Երջավայրին պատկանաւոր Ժա-
նօթութիւններ ու շմեմ գանց բրած ենք՝ ուզողն ազատ է գործել իր
խորհրդածութեանց ու դիրքին համեմատ, միտք անդրադառնալով սակայն
Հեղինակին գաղափարներուն, որ յար ընդոսուցանելու կնիք մը
ունին: Վասն զի Սբէնսը ալ այն՝ կարգի փիլիսոփաներէն է, որոնց
ներուած է Քորէնիոյ նկարիչին հետ գոչել վասնութեամբ «Ես ալ ա՛յր
նկարիչ եմ» «Ed io anche son pittore»:

Վերջին խօսք, տրապէս խորհող գլուխներու համար գրուած
ըլլալով՝ պիտանի բաւական պատար կայ այս գիրքին մէջ, որ համէ
աւելի հոյզ եւ հոտէ աւելի հիւր ունի, ու այս հանգամանքով միայն
լուրջ գործ մը ածանցած ըլլալու մխիթարութիւնը կուտայ

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԻՆ (՝)

(՝) Մեր մէջ ինաստասիրական գիրք համեմատաբար քիչ են. եւ-
րոպական շեզու գիտցող գրարուեստներ քիչն ունենան ըստ
հաճոյս կարդալու, ու քանի որ ա՛յ ոչ գովելի դիտումով մը՝ պէտք
եղած պաշարն անոնցմէ քանիչով իրենց անունովն հրատարակելու,
ինչպէս վկայած է մեզի հունչ. Վարդապետ մը, Ներելի կ'ըլլար այս՝
երկ պատճառն երիտասարդութեան անհամբեր անձնասիրութիւնը
միայն եղած ըլլար, զոր սակայն խրատուելու ժամանակն անցած է
ա՛յ. Ընթերցող ժողովուրդը կարող է դատել այդպիսիներն՝ իրենց
գրածներն իրենց խօսքին ու վարքին հետ քաղդատելով. Պէտք է քիչ մը
երկայնաւիտ ըլլայ, քարգմանել. մեր մէջ քարգմանութիւնն աւելի
ապահով արժանիք մը կըրնայ տալ, եւ անձնացուցութեան պարծանքն
հեռանկատ ու պատուատր մարդու հոմար՝ յայտնութեան անօրը
չարժեք:

ԿԵՆՑԱՂ

ԿԱՄ

Դաստիարակութիւն

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՈՐՈ՛ՆՔ ԵՆ ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆ ԳԻՏԵԼԻՔ

ԴԻՏՈՒԱԾ եւ ճիշդ է՝ որ մարդիկ հագուելէ առաջ զարդարուելու սկսած են : Այն ցեղերն , որ չքեղ վէտերով զարդարուելու համար սաստիկ ցաւերու կը տուկան , անտանելի ցուրտի մէջ կը կենցաղին սակայն՝ առանց փոյթ ընելու մեղմացունել զայն : Հիւմպուտ կըսէ՝ թէ Օրէնոքցի ⁽¹⁾ Հնդիկ մը , որ նիւթական բարեկեցութեան համար բնաւ միտք յոգնեցուցած չէ , մտաղիւր կ'աշխատի տասնեւհինգ օր՝ ձեռք բերելու համար այն ներկերն , որոնցմով կը կարծէ թէ պիտի սքանչացունէ ամէնն իր վրայ . եւ այն կիսն , որ առանց հագուստի անակէն դուրս ելնելն ամօթ չպիտի համարէր , վայելչու-

(1) Օրէնոք հարաւային Ամերիկայի մէջ մեծ գետ մըն է , եւ կը քափի Ասլանտեան Ուկէանն . երկայնութիւնն է 2500 ֆւ .

Թեան զէմ մեծ մեղք մը կը համարի առանց ներկուելու մարդու երեւիլն : Ամէն ճանապարհորդ կը վկայէ՝ թէ ապակեակներ ու պաճուճանք՝ վայրենի գրոհներու մէջ բամպակեղէններէ ու հաստ չուխաներէ հարիւր անգամ աւելի դիւրութեամբ կը ծախուին : Անոնց՝ շապիկներ եւ ուրիշ հագուստներ գործածելու անճոռնի կերպերուն վրայ եղած զրոյցները կը ցուցնեն՝ թէ զարգարուելու զաղափարն հագուելու գաղափարէն ո՛րչափ աւելի բուռն է իրենց մէջ : Ասոր աւելի հզօր օրինակները կան, որոնց մին է Սբէք (1) նաւապետին պատահածը . երբ օդը բաց ըլլար՝ Սբէքի սպասաւորող Ափրիկեցիները՝ վրանին այծեմորթներ առած խրոխտաբար կը ճեմէին, բայց երբ քիչ մը խոնաւ ըլլար, այս հագուստին շուտ մը հանելով՝ կը ծալլէին խնամով, եւ անձրեւին տակ այնպէս մերկ կեցած կը դողային : Նախնական կեանքին վրայ գիտցածնիս կը ցուցնէ՝ որ հագուստը զարգէն յառաջ եկած է, եւ այսպէս ըլլալուն հաւատալու այնչափ իրաւունք ունինք, որչափ որ մեր մէջն անգամ շատերն աւելի՛ պերճանքի քան կարեւորին փոյթ կը տանին, աւելի՛ շքեղութեան քան հանգստութեան, աւելի՛ հագուստին իրենց տուած տարազին քան անոնց տուած հարկաւոր նպաստին :

Նոյն երեւոյթն իմացական աշխարհին մէջ ալ կայ, որ զարմանալի է . ինչպէս մարմինի այնպէս ալ միտքի բաներուն մէջ՝ օգտակարը տեղի տուած է զարգականին : Մեր օրերն ալ ինչպէս առաջ՝ փայլ տուող արհեստները բարեկեցութեան նպաստաբար արուեստէն նախապատիւ են : Հին Յունաստանի դպրոցներուն մէջ՝ գլխաւորաբար կը սորվէին երաժշտութիւն, բանաստեղծութիւն, հռետո-

(1) Անգղիացի նշանաւոր աշխարհագրիկ մըն էր. մեռաւ 1864ին . Սա ինքն եւ իր ուղեկիցը Կրան գսան Նեղոս գետին աղբիւրները :

բութիւն եւ փիլիսոփայութիւն մը, որ մինչեւ Սոկրատէ վարժապետութեան ատեն մարդու գործերուն վրայ քիչ ազդեցութիւն ունեցաւ. ճարտարարուեստներու գործածուած գիտութիւնը շատ վար տեղ մը կը բռնէր: Նոյն ներհակը դեռ կը կենայ մեր համալսարաններուն եւ դպրոցներուն մէջ, ու մենք ալ մեր մանուկներուն իմացականութիւնը կը զարդարենք ա՛յնպէս ինչպէս կը հագուեցունենք անոնց մարմինը՝ տիրող ձեւին համեմատ: Ինչպէս որ Օրէնոքցի Հնդիկ մը հիւղէն դուրս չընէր՝ մինչեւ որ իր մարմինը գունաւոր վէտերով չզարդարէ (եւ այսպէս կընէ նա՝ ոչ վասն զի այդ վէտերն անհրաժեշտ օգուտ մը ունին իրեն, այլ վասն զի ամօթ կը համարի առանց այդ ներկուածներուն մարդու երեւիլ), այնպէս ալ երիտասարդ ուսանողներէն կը պահանջեն կատարեալ հմտութիւն մը Յունարէնի ու Լատիներէնի՝ ոչ վասն զի այդ հին լեզուներն իրապէս ներքին արժէք մը ունին, այլ անոր համար որ այդ երիտասարդները ձախողաբար ամօթահար չըլլան անոնք չգիտնալնուն. աշխարհիկ մարդու կրթութիւն մը տալ կուզեն անոնց, եւ այնպէս համարուած է՝ որ այդ լեզուներն ալ գիտացող անձ մը՝ ընկերութեան մէջ աւելի կը մեծարի:

Այս զուգակշիռն ա՛լ աւելի ճիշդ է միւս սեռին մէջ. մարմինի եւ միտքի համար զարդական տարրն՝ աւելի կիներուն մէջ դեռ շարունակ եւ չափազանց կը նախադասի: Առջի ժամանակներն՝ երկու սեռին մէջ ալ մարմինի զարդարանքը նախամեծար էր. բայց քանի քաղաքակրթութիւնը զարգացաւ՝ այր մարդերու հագուելու կերպին մէջ՝ բարեկեցութեան զաղափարն առաջին տեղը բռնեց: Նոյնպէս իրենց կրթութիւնն ալ ետքի ատեններն աւելի օգտակարին քան գեղեցիկին համաձայն երթալ սկսաւ. սակայն կիներու մէջ այս փոփոխութիւնն՝ ոչ

հագուստի ոչ կրթութեան մասին նոյն յառաջդիմութեան
չէ հետեւած . ասոնց մէջ զարմացում գրգռելու տենչը՝
ջեռուցիչ ու կազմիկ հագուստներ ունենալու տենչէն
սաստիկ է : Այս մեր ըսածին ապացոյց են՝ իրենց գինդերը,
մատանիներն , իրենց ապարանջաններն ու անդոյրներն ,
յանձն առած ահագին նեղութիւններն՝ ուշադրութիւն
հրապուրող արգուզարգերու տէր ըլլալու համար , եւ
իրենց քաշած կամաւոր տառապանքը՝ նորածեւութեան
հասնելու համար : Նոյնպէս իրենց դաստիարակութեան
մէջ ալ « տաղանդի » սրուած յարգը կը ցուցնէ՝ թէ օգ-
տակարն ո՛րչափ ետ կը մնայ փայլուն երեւելու պէտքէն :
Տես ո՛րչափ կարեւորութիւն կուտան՝ պարի , դաշնակի ,
կրգի , գծագրութեան եւ ակումբներու մէջ սօս երեւելու
կրթութեան : Ինչո՞ւ կը սորվին Գաղիերէն Գերմաներէն .
ի՞նչ պատճառանքով ալ պատրուակին՝ ասոր ճշմարիտ
պատճառն այն է որ աշխարհիկ կինի մը համար այս եր-
կու լեզուներուն ուսումը կարեւոր համարուած է՝ ոչ
վասն զի Գաղիերէն կամ Գերմաներէն գրուած գիրքերն
իրենն օգուտ մը կը բերեն (եւ բնաւ իսկ օգտակար չեն
այդ գիրքերն անգլիաբար մտածելով) , այլ վասն զի պիտի
կրնան երգել Գաղիերէն կամ Գերմաներէն , եւ իրենց
աղէկ երգելուն չափով պիտի կրնան յաջողիլ ու սքանչա-
ցում կորզել : Աղջիկներու յիշողութիւնը կը խճողեն՝
ծնունդի մահու հարսնիքի թուականներով ու պատմական
կարգ մը ունայն բաներով՝ ոչ վասն զի թերեւս երբեմն
պէտք պիտի ունենան անոնց , այլ մանաւանդ անոր հա-
մար որ մարդիկ այս ուսումները լաւ դաստիարակութեան
մաս համարած են . եթէ չգիտնան ասոնք՝ ուրիշներէն
պիտի արհամարհին : Գործնական կենցաղի համար իր-
բեւ կարեւոր՝ երիտասարդուհի աղջիկներուն ուսա-
նելի բաներն են՝ գրեթէ միայն ընթերցանութիւն , գիր ,

ուղղագրութիւն , քերականութիւն , թուարանութիւն , կար . բայց տես որ ասոնցմէ շատերն ալ՝ ուրիշներու կարծիքն յարգելու զիտու մով քան իրենց օգուտին համար կը սորվին :

Աւելի կատարեալ կերպով ցուցընելու համար սա ճշմարտութիւնը՝ թէ իմացական ու նիւթական աշխարհին մէջ հաւասարապէս զարգականին ճաշակն օգտակարի ճաշակէն շատ առաջ կար , հարկ է որ անոր գոյութեան պատճառն ուսումնասիրենք : Գիտութեան բուն արժէքին համար չէ որ մենք կը գիտնասիրենք , այլ անոր համար որ մեր շահուն պատճառ պիտի ըլլայ , պիտի բերէ մեզի՝ պատիւ , յարգանք , եւ մէկ խօսքով՝ պիտի ընծայէ մարդու իրեն ծանօթին վրայ տիրապետելու պատճառ մը : Այսպէս մեր բովանդակ կեանքին մէջ՝ առհասարակ կաշխատինք ոչ թէ բան մը ըլլալ այլ բան մը երեւիլ : Դաստիարակութեան մէջ ալ՝ զիտութեան բուն արժէքին վրայ այնչափ չենք մտածեր , որչափ կը մտածենք անոր ուրիշներուն վրայ ընելիք ազդեցութեան համար :

Եւ երբ զօրանայ մեր մէջ իրերն այսպէս դատելու եղանակը՝ զիտութեան ճշմարիտ օգտակարութիւնը մեր աչքին աւելի արժէք մը չունենար , քան ա՛յն վայրենիին՝ որուն միակ հոգն է ակռաներն յղկել եւ եղունգը , ներկել :

Եթէ կուզէք աւելի բացայայտ զիտնայ՝ թէ մեր դաստիարակութիւնն ո՛րչափ անհարթ ու պակասաւոր է , կըրնանք զիտել տալ ձեզի՝ որ այլ եւ այլ զիտութեանց համեմատական արժէքն որչափ քիչ ուսումնասիրուած ու քանաքննուած է՝ կանոնաւորապէս եւ որոշ եզրակացութեանց հասնելու զիտումով : Դեռ ձեռք բերած չենք այս տեսակ քննութեանց քանոն մը (criterium) . աւելին կայ՝

աչ իսկ որոշապէս հասկըցած ենք այսպիսի քանոնի մը գոյութիւնը . հազիւ հասու եղած ենք՝ թէ այդպիսի քանոն մը կարեւոր է : Նիւթի մը վրայ գիրք մը կը կարգաս , ուրիշ նիւթի մը վրայ բան իմանալու համար լսարան կերթաս , մանուկներուդ այս ինչ գիտութիւններէն աւելի այն ինչ գիտութիւնները սորվեցունելու որոշում կուտաս , եւ այս ամէնը կընես՝ միայն ըստ անցուկ սովորութեան , նախըմբռնումով մը , քեզի սեպհական միտումով մը . միտքէդ չես անցուներ անգամ՝ որ ի՞նչ աստիճան կարեւոր է՝ կարելի եղածին չափ իմաստութեամբ՝ առաջ որոշել թէ սորվելու իր սպէս արժանի քսակերև որո՞նք են : Այդ ուսումը մինչեւ ո՞ր աստիճան պիտի հասուցանէ այս կամ այն ճիւղը սորվելու համար զացած ժամանակը . թէ աւելի կարեւոր բաներ չի կա՞ն , որոնք պէտք է գիտնալ , եւ աւելի լաւ է անոնց յատկացունել այդ ժամանակը : Ասոնց վրայ բնաւ չես մտածեր , կամ եթէ մտածես ալ՝ շուտով կարճ լուծում մը կուտաս՝ անձնական մտահածութեանդ անսալով :

Մենք կըսենք՝ թէ այնչափ կարեւոր չէ գիտնալ այս ինչ ծանօթութեան բուն արժէքն , որչափ անոր յարաբերական (relative) արժէքը : Երբ մէկը կը յաջողի ցուցընել՝ թէ այս ինչ չափ օգուտներ քաղած է առաջադրած այս ինչ ուսումին երեսէն , կը կարծէ որ կատարելապէս համոզեց մեզ՝ թէ ինք քաջ դատելու կարողութիւնն ունի . նա բոլորովին կանգիտանայ՝ որ խնդիրն այն է թէ այդ օգուտները ճի՛շդ կը փոխարինեն՝ թափուած աշխատութիւնը : Ուսանելի ամէն բաներու մէջ չի կայ իր մը , որ մինչեւ սահման մը օգտակար չըլլայ . եթէ մէկն երեք հարիւր վաթսուոն օր ժրութեամբ աշխատի կնքագիտութեան՝ հաւանաբար բաւական տեղեկութիւն կը ստանայ հին բարքի եւ սովորութեանց վրայ : Ուրիշ մէկն՝ եթէ

գիտնայ Անգղիայի ամէն քաղաքներուն իրարմէ հեռաւորութիւնն՝ որ մը կըրնայ օգուտ քաղել իր ուսած շատ մը բաներէն՝ թէ որ, օրինակի համար, ուղեցոյց մը յօրինել հարկ ըլլայ : Դարձեալ ուրիշ մէկն, որ աշխատելով կըրցած է հաւաքել գաւառի մը բոլոր առասպելներն՝ այս անպէտ աշխատութեանն ատեն անպատճառ պատեհ պիտի ունենայ կարեւոր եղելութեան մը ճշգրտութեան նպաստելու, նշանակելով՝ օրինակի համար՝ յաւաղիմութեան (atavisme) հետաքրքրական դէպք մը . բայց եւ այնպէս ամէն մարդ պիտի ըսէ՝ թէ առած արդիւնքն աշխատութեանը ճիշդ փոխարէնը չէ : Յիրանի, արտառոց բան է առաջարկել երիտասարդի մը՝ որ զոհէ իր կեանքին մեծ մասն՝ այսպիսի ծանօթութիւններ ստանալու համար, փոխանակ աւելի օգտակար բաներ սորվելու : Արդ՝ ինչպէս որ այս պարագային մեր դատումի քանոնը ծանօթութեանց յարաբերական արժէքն է, պէտք է որ նոյն ֆակտորով դասակարգ միշտ եւ ամէն տեղ : Այն ատեն անվաս կըլլար գիտութեանց մէջ ընտրութիւն չընելն՝ երբ բովանդակ գիտութիւնները սորվելու չափ երկար ըլլար մեր կեանքը : Ասոր համար ճիշդ է հին երգին ըսածը .

Եթե մարդիկ առաջ հասնան գիտնայի,
Թե օրերնիկն նահապետաց պէս կեանքի
Պիտի հազար իսկ տարիներ տեւիկն,
Որչա՛փ բաներ պիտի ուսնե՛ր բաւեիկն,
Եւ կասարե՛ր որչա՛փ գործեր ահագիկն՝
Անհոգ, անխոռով, առանց փոքրի տագնապիկն .

Բայց մենք գիտենք՝ որ կեանքը բոլորի մը չափ կարճ է համեմատաբար, եւ ասոր համար պէտք է միտք պահենք միշտ՝ որ սորվելու ժամանակնիս քիչ է . կեն-

ցաղական հազար ու մէկ զբաղումներ՝ ա՛լ աւելի կը կար-
ձեն ժամանակնիս . ուրեմն պէտք է ջանանք ամէնէն
շահաւոր եղանակով գործածել զայն :

Նորածեւութեան ու քմայքի թելադրած բաներն ու-
սանելու համար այնչափ տարիներ վատնելէն առաջ՝ խե-
լացութիւն է այս ընթացքով ստանալի արդիւնքը բաղ-
դատել այն արդիւնքին հետ , որ պիտի կըրնանք ձեռք
բերել նոյն ժամանակն ուրիշ կերպ գործածելով :

Այս է ահաւասիկ՝ դաստիարակութեան մէջ տիրող
խնդիրն , եւ բուն ժամանակն է անոր վրայ կարգով ու
մէթոտով վիճաբանելու : Ամէնէն կարեւոր խնդիրն
(որ սակայն մարդիկ յետաձգած են) անոնց ուշադրութեան
ներկայացած պէսպէս խնդիրներուն մէջ ընտրութիւն
ընելն է :

Մեր բանաւոր ուղեցոյցը գտնելու համար՝ պէտք է
նախ քննենք թէ որո՞նք են գիտնալու ամենէն կարեւոր
բաները , կամ՝ Պաքոնի մէկ խօսքին համեմատ՝ որ զժբաղ-
դարար հինցած կը սեպուի՝ պէտք է հետազօտենք թէ
իւրաքանչիւր գիտութեան յարաբերական արժէքն ի՞նչ է :

Ուրեմն ամէնէն կարեւոր բանն է՝ նախ բաղդատու-
թեան եզր մը ունենալ : Բարեբաղդարար գիտութեանց
յարաբերական արժէքին վրայ՝ որոշում տալու եղանակին
համար վիճաբանելու պէտք չի կայ : Երբ մասնաւոր գի-
տութեան մը գործնական պիտանութիւնը քննենք՝ անձնիւր
օք անոր չափը կուտայ բնականաբար՝ կեանքի մէկ մա-
սին վրայ նոյն գիտութեան ազդեցութիւնը ցուցնելով :
Սա ամէնապարզ հարցումին՝ թէ « այս ինչ բանն ինչի՞
կը ծառայէ » թուաբանը , բանասէրը , տարրագէտն ,
խմաստասէրն անմիջապէս կը պատասխանեն՝ իւրաքան-
չիւրն իր ճիւղին՝ կեանքի վրայ ըրած օգտակար ազդե-

ցութեան համեմատ խօսքով մը, — կըսին՝ թէ այս ինչ գիտութիւնը՝ վիշտը կը թեթեւցունէ, բարին կը դիւրացունէ, երջանկութեան կը տանի: Գիրի դասատու մը կըրնայ ապացուցանել՝ թէ գրչութիւնն ինչ հզօր միջոց մըն է մարդուն իր գործերն ուղղելու, ընկերական հազար ու մէկ պահանջներուն հասնելու, եւ այսպէս իր արուեստին պէտք եղած ապացոյցը տուած կըլլայ: Եթէ գիտուն գրամագէտ մը, որ անհետացած անցեալի մը հետքը դանելու գոհած է իր կեանքը, չկըրնայ ապացուցանել իր գիտութեան օգտակարութիւնն առ մարդկային ազգը, կըստիպի անշուշտ խոստովանիլ թէ իր գիտութիւնն համեմատաբար արժէք մը չունի: Ուրեմն՝ գիտութեան մը պիտանութիւնն ապացուցանելու եղանակն ուղղակի կա՛մ անուղղակի այս է:

Թէ ինչպէս կենցաղիլ պէտք է. — Այս է՝ ըստ մեզ՝ կարեւոր խնդիրը: Կենցաղիլ ըսելով՝ միայն նիւթական կենցաղը չհասկընանք, այլ կենցաղն՝ իր ամէնէն լայն նշանակութեամբ: Հանրաբար նկատելով մեծ խնդիրն իր բոլոր կողմերովն այս է. — Ո՛րն է կենցաղի ամէն վիճակի ու ամէն պարագայի մէջ վարուելու ճշմարիտ կանոնը. մարմինն ինչպէս նայելու է. իմացականութիւնն ինչպէս լարելու է. ինչպէս վարելու է անձնական գործերը. ինչ եղանակով տածելու է ընտանիքը. ինչ եղանակով կատարելու է քաղաքացիի պարտքը. ինչ կերպով օգուտ քաղելու է բնութենէն պարգեւուած երջանկութեան աղբիւրներէն. մեր բոլոր կարողութիւնները՝ մեր եւ ուրիշներու օգուտին համար՝ գործածելու ամէնէն աղէկ կերպն ո՛րն է. մէկ խօսքով, ինչպէս կենցաղելու է՝ կատարեալ կեանք մը ապրած ըլլալու համար: Եւ որովհետեւ ուսանելի կարեւոր բաներուն գլուխն այս է՝ դաստիարակութեան ալ սորվեցունելի կարեւորագոյն բանն ա՛յս է:

Գաստիարակութեան նպատակն է՝ պատշաճօրէն մեզ կատարեալ կենցաղի, եւ՝ կրթական յորինուած մը քննելու միակ իմաստուն եղանակն է՝ հասկընալ թէ այն միջնակ ո՛ր աստիճան կը սպասուորէ այս նպատակին :

Բայց մենք հազիւ թէ այսպիսի քննութիւն մը կընենք, եւ այն ալ՝ շատ տարտամ ու հարեւանցի կերպով . մինչ պէտք էր այդ քննութիւնն ընել՝ զիտնարար կանոնաւորապէս եւ ամէն պարագայի մէջ, Պէտք է միշտ միտք պահենք՝ որ գաստիարակութեան նպատակն է՝ մարդը կատարեալ կենցաղի առաջնորդել . եւ մեր զաւակները կրթելու համար՝ մեր մէթոտներն եւ ուսանելի նիւթերը պէտք է ընտրենք՝ աչքի առջեւ ունենալով այս որոշեալ նպատակը : Գաստիարակութեան մէջ՝ պէտք է նախ եւ առաջ ետ կենանք՝ նորաձեւութեան արտառոց հեղինակութեան հետեւելէն . առանց բացառութեան՝ ամէն նորաձեւութիւն՝ իրրեւ նորաձեւութիւն՝ հեղինակութեան մը չափ երաշխաւորութիւն չկընար ընծայել : Պէտք է նաեւ թողունք դատելու այն բիրտ ու գործնական եղանակն, որ խելացի մարդիկ անգամ կը գործածեն՝ իրենց մանուկներուն իմացական զարգացումին վրայ տեսակ մը հսկողութիւն գործադրած ատեն : Հերիք չէ մտածել որ այս ինչ գիտութիւնն իրենց օգտակար պիտի ըլլայ ապագային, կամ թէ նոյն գիտութիւնն ուրիշ գիտութենէ մը աւելի գործնական արժէք ունի : Պէտք է նախ հետազօտել գտնել գիտութեանց համեմատական արժէքը կշռագատելու միջոցն՝ այնպէս որ դրապէս զիստակ թէ ո՛ր գիտութիւնները պէտք է միւսներէն աւելի մշակին :

Անտարակոյս՝ այս գործը շատ դժուար է, եւ թերեւս երբէք հնար չպիտի ըլլայ կատարել զայն ամբողջապէս . բայց՝ մտածելով որ դժուար է՝ պէտք չէ վատութեամբ

մէկ կողմ ձգենք զայն . եթէ այսպէս ընենք՝ կարելի է որ շատ մեծ շահեր վտանգին :

Ընդհակառակն՝ հարկ է մեծ ջանքով յաղթենք այս դժուարութեան , եւ երբ դրապէս ընթանանք՝ քիչ ժամանակի մէջ պիտի կրնանք ձեռք բերել կարեւոր արդիւնք :

Եւ նախ , առանց երկմտելու , պէտք է ըստ իւրաքանչիւր կարեւորութեան դատակարգենք մարդու կենցաղին գլխաւոր գործերն , որ կը բաժնուին հետեւեալ սա շատ բնական մասերուն . — 1⁰. Գործ՝ որու ճիշդ առարկան է անձնապահութիւն . 2⁰. Գործ՝ որ անձնական գոյութեան պէտքի հոգ տանելով՝ միւս կողմէն ալ անձնապահութեան կը նպաստէ : 3⁰. Գործ՝ ընտանիքը տածելու եւ դաստիարակելու . 4⁰. Գործ՝ քաղաքական ու ընկերական կարգի պահպանումի համար . 5⁰. Գործ ամէն տեսակ՝ լեցունելու համար կեանքի պարապ ժամերը՝ զգացումներու եւ ախորժակներու յագեցումով :

Գրեթէ այս է աւասիկ իրենց դասական կարգն , որ անօգուտ է երկար բարակ ապացուցանել : Արեւու պէս յայտնի է՝ որ առաջ այն գործերն եւ զգուշութիւնները կուգան , որոնցմով ամէն ժամ կապահովենք մեր անձը : Երեւակայէ մարդ մը՝ որ տղայի մը պէս չգիտնայ մօտի առարկաները , բոլորի բաներուն շարժումներն , անոնց մէջ վարուելու եւ վտանգէ զգուշանալու կերպը : Այսպիսի մարդ մը՝ առաջին անգամ մենիկ փողոց ելնելուն՝ անպատճառ իր կեանքը վրայ կուտար , թէպէտ եւ գիտցած ըլլար ուրիշ շատ բաներ : Ուրեմն ըսենք՝ որ ամէնէն առաջ մեզի այն ծանօթութիւնները պէտք են , որ ուղղակի կապահովեն մեր անձին պահպանութիւնն , եւ եթէ չունենանք անոնք՝ աւելի շատ փորձանքի պիտի պատահինք քան եթէ միւս բոլոր ծանօթութիւններն ունեցած չըլլայինք :

Դարձեալ անուրանալի է որ երկրորդ գործն է՝ ամէն մարդու անձին անուղղակի պահպանութիւնն , այսինքն իր գոյութեանն համար պէտք եղած միջոցներուն հայթայթումը :

Բացայայտ է՝ որ նախ պարտինք ինքզինքնիս ինամել , ապա մեր ընտանիքը . որովհետեւ ընդհանրապէս առանց նախ ինքզինքնիս նայելու՝ անկարելի է հոգալ մեր ընտանիքին պէտքը : Եւ վասն զի կարելի ու հարկ է մեզի՝ մեր ընտանիքէն առաջ ինքզինքնիս լինամել , անհրաժեշտ կարեւոր է աւելի մեր անձնական պէտքին քան մեր ապագայ ընտանիքին հարկաւոր գիտելիքն ստանալ :

Որովհետեւ ընկերութեան տակաւ զարգացումին ատեն՝ ընտանիքն հասարակութենէ առաջ եղած է , հասարակութեան կազմուելէն առաջ՝ մարդիկ զաւակ դիւած են , հասարակութեան լուծուելէն ետեւ ալ՝ կարելի է զաւակ դիւել , եւ առանց զաւակի՝ անհնար է որ հասարակութիւն ըլլայ , ուրեմն հայրական պարտքը քաղաքացիի պարտքէն շատ աւելի կարեւորութիւն ունի : Դարձեալ՝ որովհետեւ ընկերութեան մը արժէքն ու հզօրութիւնը՝ զայն բաղկացունող քաղաքացիներուն բնաւորութենէն կախուած է վերջնապէս , եւ որովհետեւ անոնց բնաւորութեան վրայ ներգործելու ամէնէն ապահով միջոցն է կրթութիւնը , բնականաբար՝ ընկերութեան բարեբաստութիւնն ընտանիքի բարեբաստութեան վրայ հիմնուած է : Ուստի՝ ընտանիքի զարգացումին ուղղակի նպաստող գիտութիւնը՝ պէտք է առաջ անցնի ընկերութեան նպաստող գիտութենէն :

Եթէ կանխաւ կազմուած չէ՝ խարսխեալ ընկերութիւն մը՝ անհնար է որ գոյութիւն ունենան այն կարգ մը զուարճընծայ արուեստներն , որ կը լեցունեն ծանր ու կարեւոր աշխատութիւններէ աւելցած պարապ ժամերը .

ասոնք են՝ բանաստեղծութիւն , երաժշտութիւն , նկար-
չութիւն , որ ոչ միայն հինօրեայ ընկերութեան մը մէջ
եւեթ կըրնան ամէնաբարձր կատարելութեան հասնիլ ,
այլ նաեւ իրենց գլխաւոր ազդիւրներն են ընկերական
զգացմունք եւ ընդհանուր սիրելութիւն : Հաստատեալ եւ
զարգուն ընկերութիւն մը՝ ոչ միայն կը դիւրացունէ ա-
նոնց զարգացումն , այլ նաեւ սնունդ կուտայ անոնց ար-
տայայտած գաղափարներուն եւ զգացումներուն : Ուրեմն՝
կրթական նիւթերու մէջ՝ լաւ քաղաքացի պատրաստող
բաները՝ տաղանդ ստանալու եւ ախորժակ յագեցունելու
բաներէն աւելի կարեւորութիւն ունին :

Կը կրկնենք դարձեալ՝ թէ դաստիարակութեան նիւ-
թերուն տրամախոհական կարգն ասոնք են . — Ուղղակի
մարդու անձնապահութեան կրթութիւնը , անձնատածու-
թեան կրթութիւնը . ընտանիք պահելու կրթութիւնը .
լաւ քաղաքացի ընող կրթութիւնը , վերջապէս՝ կենցաղի
զանազան նուրբ հաճոյքը վայելելու կրթութիւնը : Չենք
կըրնար ժխտել՝ թէ դաստիարակութեան այս այլ եւ այլ
ճիւղերն այնպէս սերտ կցորդուած են իրարու՝ որ անհնար
է մին միայն յառաջացունել՝ առանց մինչեւ աստիճան մը
միւսներուն ալ զբաղելու : Դարձեալ չենք տարակուսիր՝
թէ իւրաքանչիւր մաս կը պարունակէ ճիւղեր , որ աւելի
կարեւոր են քան միւս մասերուն մէջ եղած ճիւղերը .
թէ՛ օրինակի համար՝ գործի մէջ շատ ճարպիկ մէկն , որ
սակայն միւս ուսումներու մէջ խալ է , կատարեալ կեանքի
գաղափարէն աւելի հեռու է քան ուրիշ մէկն , որ ստակ
վաստը կելու մէջ թէպէտեւ անոր չափ ճարպիկ չըլլայ՝
սակայն աւելի շատ դասողութիւն ունի իբր պետ ընտա-
նիքի : Չենք տարակուսիր՝ որ նոյնպէս քաղաքական
ու ընկերական գիտութեանց ներհուն մէկն , եթէ
ամենեւին չունենայ զբական ու արուեստական ծանօ-

Թուժիւն՝ այնչափ յարգի չէ, որչափ այդպիսի գիտութեանց նուազ քանակութեամբ՝ բայց գրական ու գեղարուեստական բաւական տեղեկութեամբ ալ բարեխառնած գլուխ մը: Մասերու այն մեծ բաժանումներն՝ զոր դրինք՝ կը կենան միշտ այս թեթեւ պայմաններուն հետ միասին: Ասոնք իրարու ենթարկուած են առաջուրնէ նշանակուած կարգին համեմատ, եւ այս՝ անոր համար որ իրական կեանքի վրայ ձեւուած բաժանումները՝ դործնականին մէջ փոխադարձաբար նոյն կարգով իրար կարելի կընեն:

Ի հարկէ՝ կրթութեան նպատակը պէտք է ըլլայ անթերի պատրաստութիւն մը այս ամէն մասերուն մէջ. բայց սրովհետեւ մեր արդի գիրքովն անհնար է կրթութեան նպատակին հասնիլ, պէտք է բաւական համարինք՝ երբ մարդկային դործունէութեան մասերուն ամէն մէկին պատրաստուած ըլլանք՝ զանազան ատիճաններուն ճշգրիտ համեմատութեամբ: Զուր չաշխատինք զարգացունել բացարձակապէս՝ որչափ ալ կարեւոր ըլլայ այն՝ մի միայն կարգ մը ծանօթութիւններ ի վնաս միւսներուն. ամէնուն ալ հաւասարապէս ուշադիր ըլլանք, եւ անոնց յարաբերական արժէքին համեմատ աշխատինք: Բացառութիւն սեպելու է սակայն՝ երբ մէկը մասնաւոր ընդունակութիւն մը ունենայ իմաստութեամբ ինքզինքն յատուկ գիտութեան մը տալու, որ իրեն ապրուստի միջոց մը կըլլայ: Բայց ընդհանրապէս ամէն մարդու համար՝ գիտելի նպատակը պէտք է ըլլայ դաստիարակութիւն մը, որ անթերի կեանքի համար անհրաժեշտ ուսումներուն մէջ կատարելութեան շատ մօտ հասցունէ, եւ այնչափ փոքր առ փոքր մօտենայ միւս ուսումներուն՝ որչափ անոնք անթերի կեանքի վրայ կը ներգործեն փոքր առ փոքր:

Այս սկզբունքին համեմատ դաստիարակութիւնը կար-

գաղղբելու ատեն՝ պէտք չէ բնաւ անտեսել կարգ մը խորհրդածութիւններ, կատարեալ կեանքի գաղափարականին հասնելու նպատառով իւրաքանչիւր կրթութեան արժէքը՝ կամ յարաբերական է կամ բացարձակ: Գիտութեանց մէկ մասն ունի իսկական (intrinsèque) արժէք մը, մէկ մասը կէս-իսկական (quasi-intrinsèque) եւ մէկ մասն ալ պայմանական (conventionnel):

Երբ մէկուն ականջը թմրի կամ դռնչէ՝ ընդհանրապէս անդամալուծութեան նշան է այն. — Եթէ ի՛նչ եւ իցէ մարմին մը ջուրին մէջ միտի՝ մխուելուն արագութեան քառակուսին համեմատութեամբ զիմահարութեան մը կը հանդիպի. — Քլորուկն ապանեխիչ մըն է. — այս առաձները՝ զիտնական ամէն ճշմարտութեանց պէս՝ իսկական արժէք մը ունին, եւ ինչպէս այժմ նոյնպէս ասկէ տասն հազար տարի ետեւ ալ՝ մարդկային գործերուն վրայ պիտի ազդեն միշտ: Յունական եւ լատինական լեզուներուն գիտութեան միջոցով՝ անգղիական լեզուին ներհուն ծանօթութիւնը՝ կէս-իսկական արժէք ունեցող բան մը նկատուած է, եւ այդ արժէքը գրեթէ նոյն է մեզի եւ միւս այն ազգերուն համար, որոնց լեզուն մերին նման ծագում մը ունի. բայց անոր տեւականութիւնը՝ մեր սեպհական բարբառին տեւականութեանն համընթաց է: Բանական հայեցուածով՝ իսկական արժէք ունեցող գիտութիւնը պէտք է նախադաս ըլլայ այն գիտութենէն, որ կէս-իսկական արժէք մը ունի, եւ սա՛ նախադաս ըլլայ այն գիտութենէն, որուն արժէքը զուտ պայմանական է:

Սոյն նախապատրաստական խորհրդածութիւնները վերջացունելով՝ կըսենք. — ամէն ծանօթութիւն երկու տեսակ արժէք ունի՝ մին իրրեւ ճեղեկորսիւն, միւսն իրրեւ դասխարակորսիւն կամ իմացական մարգսնի: Այս կարգով՝ նախ իմացական վարժութիւն մըն է այն, եւ

ապա կենցաղական գործերը վարելու միջոց մը . այս երկու երեւոյթներուն ներքեւ պէտք է նկատել ստացուած գիտութեան մը արդիւնքն՝ իբրեւ պատրաստող կատարեալ կեանքի :

Այն հանրական գիտողութիւններն , որոնց վրայ պիտի հիմնենք կրթութեան բանաւոր դրուքիւն մը հետագօտը մեր բանաքննութիւնը , սա հետեւեալներն են . կեանքի բովանդակութիւնը՝ գործունէութեան զանազան տեսակներուն բաժնուած՝ իրենց կարեւորութեան նուազելուն կարգով . այս զանազան տեսակներուն համեմատութեամբ՝ գործունէութեանց իւրաքանչիւրին իսկական կէս-իսկական եւ պայմանական արժէքը . վերջապէս՝ անոնց կրկնակ ազդեցութիւնն իբրեւ տեղեկութիւն եւ իբրեւ կրթութիւն կամ իմացական մարզանք :

Բարեբաղդաբար՝ առաջուրնէ ազանօլուած է մեր դաստիարակութեան կարեւոր այն առաջին մասն , որուն գործն է ուղղակի մեր անձնական պէտքն հայթայթել : Որովհետեւ ամէնակարեւոր ըլլալուն համար չէինք կրնար բարձի թողի ընել՝ ընութենէն ու կանուխ սովորութեամբ կառնենք զայն : Դեռ դայեակին թեւերուն մէջ սանդիաց մանկիկն , որ անձանօթ մէկը տեսածին պէս երեսը ծածկելով լալ կըսկսի , կը ցուցնէ թէ ներսիզին ծնունդ առած է ինքնապաշտպանութեան բնազդն՝ որ կը թելադրէ փախչիլ անձանօթ ու թերեւս վտանգաւոր բաներէ : Այս բնազդն աւելի արթունցած կը տեսնենք՝ երբ տղան քայլել սովորելով՝ անընտանի շունի մը մօտեցած առնն՝ զիտենք թէ ի՞նչ արհաւիրք կիմանայ , ո՛րպիտի ճիչեր կարձակէ : Աւելին կայ , վասն զի մանաւանդ ամէն վայրկեան զբաղած է ստանալու այնպիսի ծանօթութիւններ , որ ուղղակի իր անձնապահութեան կըսպասաւորեն : Ուշադրութեամբ անգաղար կը սորվի՝ թէ մարմինն ի՞նչպէս հաւասարութեան

մէջ պահելու է . ի՛նչպէս դէտ կալու է անոր շարժումներուն՝ որպէս զի առարկայի մը չզարնուի . ո՛ր բաները կարծր են եւ իրենց ցաւ պիտի պատճառեն՝ երբ անոնց զարնուի . ո՛րոնք ծանր են եւ պիտի վիրաւորեն զինքն՝ եթէ վրան իյնան . ո՛րոնք են այն բաներն , որ իր մարմինին ծանրութեանը պիտի դիմանան , եւ ո՛րոնք չպիտի կրնան դիմանալ . կը սորվի դարձեալ՝ կրակէ պուղող կամ հատու բաներէ առաջ եկած ցաւը : Ասոնք ու մահէ կամ արկածներէ զգուշանալու համար հարկաւոր ուրիշ տարրերն՝ են ահա իր ուսումին հանապազորդ առարկաները : Եւ երբ՝ քանի մը տարիէն սկսի զօրել վազելու , մագըլցելու , ոյժի եւ ճարպիկութեան խաղերու մէջ ցատկելու , ըստ որ այս շարժումներուն ատեն , որով սանին ջիղերը կը զօրանան՝ ըմբռնումը կը սրի՝ դատումը կարագանայ , կը տեսնենք որ զինք չրջապատող առարկաներուն մէջ՝ իր անձը վարելու եւ կեանքի սովորական վտանգներէն ինքզինքը պահպանելու դիւրութիւն մը ստանալու վրայ է :

Այսպէս՝ բնութիւնն ինք մեծ խնամով կը կրթէ մեզ . ուստի այս հիմնական կրթութեամբ շատ զբաղելու պէտք չենք ունենար : Մեր գլխաւոր գործը պիտի ըլլայ՝ մանուկին կատարեալ անկախութիւն թողուլ այս փորձառութիւնը ձեռք բերելու համար . չհակառակիլ բնութեան , ինչպէս կրնեն դպրոցի տխմար վարժուհիներն , որ ընդհանրապէս կարգիլեն իրենց յանձնուած աղջիկներուն ինքնաբերաբար գործելն : Բայց պէտք է գիտնալ՝ որ անոնց ախորժած բանն է այն , եւ երբ զայն արգիլենք՝ անկարող կըլլան վտանգի ատեն ինքնին պաշտպանուելու :

Սակայն՝ շատ նկատումով այսչափ չէ այն կրթութիւնն , որ ուղղակի անձնապահութեան կը պատրաստէ . ոչ միայն պէտք է պաշտպանել մարմինը կազմութեան

Վնաս բերող կամ զայն աւրող բոլոր բաներէն , այլ նաեւ քննախօսական օրէնքի դէմ գործուած սխալներուն հետեւանքէն , որ են հիւանդութիւն կամ մահ : Կատարեալ կեանք մը ունենալու համար՝ հարկաւոր է ոչ միայն կեանքի յանկարծահաս ոչնչացումները կանխաւ խափանել , այլ նաեւ մեր գէշ սովորութիւններէն յառաջ եկած ուժանկութիւններն ու յամր ոչնչացումները նահանջել : Որովհետեւ առանց առողջութեան ու կորովի՝ անձնական հայրական ընկերական ամէն գործ շատ կամ քիչ անկարելի կըլլայ , ուրեմն ուղղակի անձնապահութեան այս երկրորդ տեսակն առաջինէն ոչ նուազ կարեւոր է , եւ պէտք է զայն ապահովող գիտութիւնը՝ շատ բարձր տեղ մը բռնէ գաստիարակութեան մէջ :

Ճշմարիտ է՝ որ հոս ալ կերպով մը բնական առաջնորդ մը ունինք . մեր նիւթական զգայութեանց ու փափաքներու միջոցով՝ բնութիւնն իր գլխաւոր օրէնքին համաձայն հպատակութիւն մը ձեռք բերած է մեր կողմէն . մարդիկ բաբերաղդ են՝ որ անօթութիւնը սաստիկ ջերմութիւնն եւ սաստիկ ցուրտը կըլլան իրենց ազգարարներ , որոնց չանսալ անհնար է , եւ եթէ այս ազգարարներուն եւ ուրիշ կարգ մը ազգարարներու անսալու սովորած ըլլային՝ համեմատաբար քիչ հիւանդութիւններու պիտի ենթարկէին : Եւ յիրաւի , մեր գործարանները շատ քիչ անգամ պիտի խանգարէին՝ եթէ մարմինի եւ ուղեղի յոգնութենէ ետեւ՝ փոյթ ընէինք միշտ աշխատութիւնը դադրեցունել . եթէ փակուած միմնուրորտի մը ներգործութեամբն յառաջ եկած նեղութիւնն ստիպէր մեզ յաճախակի օդը փոխել ամէն օր . եթէ մինչեւ որ անօթենայինք՝ չուտէինք . եթէ մինչեւ որ ծարաւ զգայինք՝ ջուր չխըմէինք : Բայց մենք կեանքի օրէնքին այնքան տգէտ ենք , որ չենք հասկըցած անգամ թէ զգացմունք

մեր բնական ու ամէնէն վստահելի առաջնորդներն են՝ միայն թէ մեր յամառ անհնազանդութեամբ խաթարած ըլլան : Որով՝ թէպէտեւ բնութիւնը մեր առողջութեան արթուն պանապաններ տուած է մեզի՝ ըստ պատճառագիտական⁽¹⁾ ասութեան , մենք մեր տգիտութեամբ մեծ մասով անօգուտ կը դարձունենք անոնք :

Անոնք՝ որ չեն հաւանիր թէ մարդու շատ կարեւոր է գիտնալ բնախօսական սկզբունքն , որ կատարեալ կեանքի հասնելու միջոցներ են , թող նային իրենց շուրջն , եւ պիտի տեսնեն՝ թէ ո՛րչափ քիչ են այն յիսուանոց կամ ծերացած այրերն ու կիներն , որ կատարելապէս քաջաւոր չեն : Շատ քիչ են ծերութեան մէջ հզօր առողջութիւն ունեցողներն , եւ ընդհակառակն՝ ամէն ատեն կը տեսնենք ծանրապէս հիւանդացածներ , պարբերական խօթութիւններ , ընդհանուր ուժանկութիւն եւ կանխահաս զառամութիւն : Զիկայ գրեթէ մէկն՝ որ եթէ հարցունես՝ չխոստովանի թէ երբեմն հիւանդութեանց ենթակայ եղած է , որոնցմէ զերծ պիտի մնար՝ եթէ բնախօսական քիչ մը ծանօթութիւն ունեցած ըլլար : Մէկը սիրտի հիւանդութիւնէ բռնուած է , որուն պատճառն եղած է անխոհեմութեան մը երեսէն եկած յօղացաւական ջերմ մը , անզին ուրիշ մը կուրացած է՝ ծայրայիղ աշխատութեան պատճառով : Երէկ կը խօսուեր մէկուն մնայուն կազութեան վրայ , որուն պատճառն այն եղած է որ ցաւին

(1) Պատահաբանագիտութիւն (téléologie), որ եւ ուսում զիտաւորական պատճառներու, հին բնագիտութեան այն մասն է՝ որ կըբաղի զիտաւորութեան նետագոտութեամբ : Ըստ Արիստոտէլի եւ իր հետեւողներուն՝ բնութիւնն այս զիտաւորութեանց համար իրենց այս կամ այն կերպ համադրած է : Մեր ցուցած պարագային մէջ՝ օրինակի համար՝ խնդիր է թէ ինչ զիտաւորութեամբ տուած են մեզի մեր գործարաններն աւ զգայարաններ :

մտիկ չընելով՝ թեթեւապէս վիրաւորած իր մէկ սրունքովը քալել յանդըգնած է . այսօր կը խօսին ուրիշ մէկուն վրայ , որ ստիպուած է տարիներով անկողին մնալ , վասնզի չէր գիտեր՝ թէ իր սիրտի բարախուճներուն բուն պատճառն էր իր մտային աշխատութիւնը : Անդին՝ ուրիշ մէկը կը տառապի անբուժելի խոցով մը , որուն պատճառեղած է մարմնական խօլ խաղ մը բռնի . ասդին՝ միւսի մը կազմութիւնն անկանգնելի կերպով խաթարած է՝ առանց հարկի չափազանց աշխատութեան մը երեսէն : Այսպէս՝ ամէն կողմ կը տեսնենք տկարութիւն եւ մշտընջենական հիւանդկախութիւն : Առանց հաշիւի առնելու վիշտը , խոնջումը , թաղծութիւնը , ստակի կորուստն՝ որ այս կերպով կը ծանրանան մեր վրայ՝ գիտենք միայն թէ վատառողջութիւնն ո՛րչափ արդելք կըլլայ պարտականութեանց կատարումին : Վատառողջութիւնը՝ գրեթէ միշտ անկարելի ու դժուար կընէ մեր այն գործերն , որով պիտի կըրնայինք մեր անձնապահութեան համար պէտք եղածն ընել . պատճառ կըլլայ զայրացկոտութեան մը , որ վնասակար է մանուկներու լաւ կրթութեան . անկարելի կընէ գործադրութիւնը քաղաքացիութեան պարտականութեանց , եւ անտանելի գործ մը կը դարձունէ մեզի կատարումն ամէն բանի , որ պիտի վերակազմէր մեզ : Շատ յայտնի է՝ որ բնական կարգի դէմ մեզքը , թէ՛ անոնք որ ժառանգաբար մեր հայրերէն մեզի անցած են եւ թէ՛ անոնք՝ որ բո՛ւն մերն են , ամէն բանէ աւելի կը խափանեն կատարեալ կեանքն՝ առողջութիւնն այլայլելով , եւ առհասարակ ախտակեցութիւն մը եւ բեռ մը կըրնեն զայն , որ պէտք էր բարիք մը ու բերկրանք մը ըլլար :

Աւելին կայ , վասնզի կեանքն ոչ միայն մեծապէս կեղծանի , այլ կը կարճի՛ ալ : Սխալ է կարծել՝ որ անհարթութիւն մը կամ հիւանդութիւն մը անցունելէն

ետեւ՝ կարելի է դառնալ ճիշդ առջի վիճակին : Մարմինի կազմածին խանգարումն անցնելէն ետեւ՝ գործարանները ճիշդ առջի վիճակին չեն դառնար ընաւ . երբ անգամ մը մարդու կազմածը մնայուն հարուած մը առնէ , թէպէտ եւ նոյն ժամանակին աչքի չզարնէր՝ բայց կը մնայ միշտ , որուն ուրիշներ ալ վրայ հասնելով՝ ընտթիւնը կարծանազրէ անոնք իր անաչառ տետրին մէջ . հարուածն անդլակի կը ներգործէ մեր վրայ մինչեւ որ՝ ուշ կամ կանուխ՝ մեր կեանքը կարճէ : Փոքր հարուածներու բովանդակութիւնն է՝ որ սովորաբար կազմութիւնը կը մաշեցունէ եւ կը կործանէ՝ որոշեալ ատենէն շատ առաջ : Եթէ մտածենք՝ թէ կեանքին միջին տեղութիւնն որչափ կարճ է՝ համեմատելով հնարաւոր տեղութեան՝ կրնանք ըմբռնել մեր ըրած անհուն կորուստը : Վատառողջութենէ պատճառած կեանքի մտանական կորուստներուն վրայ՝ աւելցունենք վաղահաս մահով արձանացած վերջնական կորուստը , կը տեսնենք որ կէս կեանք մը ի դուր ծովը թափելու վրայ ենք :

Ուստի , նախ եւ առաջ կարեւոր է մեզի դիմալ խափանելով առողջութեան կորուստը՝ ուղղակի անճնապահ ըլլալու եղանակը : Չենք ըսեր՝ որ այսպիսի դիտութիւն մը ունեցողը՝ կատարելապէս եւ ամէն պարագայի մէջ չարիքին առջեւը կըրնայ առնել : Գիտենք՝ որ շատերն ՚ի հարկէ ստիպուած են յաճախ ընական օրէնքի գէմ մեղանչել : Նաեւ՝ եթէ ժամանակի այս հարկը չըլլար ալ՝ մարդիկ յաճախ պիտի յօժարէին ընական միտումով եւ հակառակ իրենց համոզումին՝ հրաժարիլ ապագայ բարիքէ մը ժամանակեայ գոհացումի մը փոխարէն : Այլ կը պնդենք՝ որ այս նիւթին պատկանաւոր ծանօթութիւն մը՝ անպատճառ լաւ արդիւնք յառաջ կը բերէ . կ'աւելցունենք նաեւ թէ՛ որովհետեւ նախ պէտք է ճանչնալ առողջու-

Թեան օրէնքն՝ որպէս զի կարենանք անթերի կատարել՝ բանականութեան համեմատ կենցաղի կերպ մը կարելի է միայն ա՛յն ատեն, երբ առաջ առողջարանական սկզբունքի ծանօթութիւնն ստացած ըլլալով՝ պատրաստուած ըլլանք անոր: Ասկէ կը հետեւցունենք՝ թէ քանի որ երջանկութեան առաջին տարրերն են՝ հզօր առողջութիւն եւ բարոյական զօրեղութիւն մը, ամէն ուսումէ նախադաս համարելու է առողջապահական ուսումը: Ասոր համար կը պնդենք դարձեալ՝ որ իմաստուն դաստիարակութեան անհրաժեշտ մասն է՝ բնախօսութեան հանրական ճշմարտութեանց ըմբռնումն ու մեր ամէնօրեայ կենցաղին մէջ անոնց գործածութեան համար՝ ըստ բաւականին կատարեալ ուսում մը: Շիտակն ըսելով՝ սոյն խնդիրին վրայ այսպէս պնդելու հարկը տարօրինակ կերելի մեզի, եւ այն աւելի տարօրինակ՝ որ այս խնդիրը պաշտպանելու պէտք ունի:

Սակայն կան մարդիկ, որ ծաղրելով կունկընդրեն այսպիսի առաջարկութեան մը: Այդ մարդիկ, որ անշուշտ ամօթահար կը շռազուենին՝ երբ Իփիգենիա բառին սխալելով երկրորդ վանկն իրենց շեշտած ատեն՝ մէկը վրայ հասնելով զիտել տայ այդ սխալն, որ առասպելական կիսաստուածի մը շինծու շահատակութեանց վրայօք իրենց տգիտութիւնն երբ երեսնին չարուի՝ ինքզինքնին թշնամանեալ կը կարծեն, այդ մարդիկ կըսենք՝ քիչ մը ամօթ անգամ չեն արտայայտեր երբ խոստովանին որ չգիտեն ո՛ւր են Եւստաքեան (*) խողովակներն, ի՛նչ են ողնածուծի

(*) Eustache, եւսսիհոս՝ իսլացի անդամագէտ, մեռ. 1574. իր անունով կը կոչուի Գեարդայիս անսուտպաս եւ ոսկրուտ այն անցն, որուն մէկ ծայր կերկայնի մինչեւ պկանջի բաբուկին, եւ միւս լայն ծայր կը հասնի կոկորդին վերի ծայրին:

պաշտօններն , ի՛նչ է երակներու թնդումին ընական թիւը , կամ թոքերն ի՛նչպէս կուռին արտաքին օդառութեամբ : Մինչդեռ բովանդակ փոյթով կաշխատին՝ որ իրենց մանուկներն հմտանան երկու հազար տարի առաջ աշխարհի վրայ գտնուած նանրապաշտութեանց , ընաւ հոգ չեն տանիր որ անոնք քանի մը ծանօթութիւններ առնեն՝ մարդկային մարմինին կազմուածին ու պաշտօններուն վրայ մինչեւ իսկ լաւագոյն կը սեպին՝ եթէ իրենց զաւակներն այդ ծանօթութիւնները չունենան . սովորամոլութիւնն այնքա՛ն անվկանդ բռնութեամբ տիրած է անոնց վրայ , եւ այնքա՛ն սոսկալի է մեր դաստիարակութեան մէջ հաճոյական նիւթերու գերիշխանութիւնը կենցաղօգուտ նիւթերու վրայ :

Հարկ չէ հոս պնդել արժէքին վրայ այն գիտութեան , որ կողմնակի կօգնէ մարդուն անձնապահօութեան՝ հայթայթելով իրեն իր գոյութեան միջոցները : Այս խնդիրին վրայ ամէն մարդ միտարան է , եւ շատերը մինչեւ իսկ դաստիարակութեան միակ նպատակը կը համարին զայն՝ թերեւս չափազանցութեամբ : Բայց տեսականօրէն ընդունելով հանգերձ՝ թէ ամէնակարեւոր է երիտասարդներուն իրենց ապրուստը ճարել սորվեցունող գիտութիւնն , հազիւ քանի մը հոգի փոյթ կընեն գիտնալ՝ թէ ի՛նչ տեսակ կրթութիւն պիտի կըրնայ զարգացունել այս վարժութիւնը :

Արգարեւ՝ ընթերցանութիւնը , շարագրութիւնը , թուաբանութիւնն՝ իրենց օգտակարութեան բանաւոր գիտակցութեամբ դաս կը տրուին զպրօցներու մէջ . բայց ամէնն ասկէ անդին չանցնիր : Ուսումներու շատը՝ մարդու անձնապահօութեան վերաբերեալ հանգամանք մը չունին , եւ այս կարգի անհամար ծանօթութիւններ զանց կըլլան :

Սակաւաթիւ դասէ մը զաս՝ մարդիկ ընդհանրապէս

ինչ բանի կը գործածուին . — կամ արտադրելու , կամ պատրաստելու եւ վաճառելու կենցաղօգուտ նիւթեր : Այս նիւթերուն արտադրութեան պատրաստութեան ու վաճառումի յաջողութիւնն ինչէ՞ կախուած է : Ո՞չ ապաքէն նիւթերուն իւրաքանչիւրին յատկութեանը պատշաճեալ մէթոաներու կիրառութենէն , անոնց նիւթական քիմիական ու կենդանաբանական՝ ըստ պարագային՝ բնութեան ճիշդ ծանօթութենէն , կարճ ըսել՝ գիտութենէ :

Գիտութեան այս ճիւղն , որ մեր դպրոցներու ընթացքին մէջ մեծ մասով բացակայ է , հիմն է այն զարգացումներուն , որով կարելի է քաղաքակրթօրէն կենցաղիլ : Թէպէտեւ անժխտելի ճշմարտութիւն մըն է այս , սակայն թուի թէ մարդիկ ասոր վրայ ճշմարտապէս գիտակցութիւն չունին , եւ վրան չմտածել սովորած ըլլալնուն համար է՝ որ չեն մտածեր : Ուստի , մեր փաստերուն սեպհական բոլոր զօրութիւնը տալու համար , պէտք է այս ճշմարտութիւնն ընթերցողին աւելի զգալի ընենք՝ իրողութիւններն արագ աչքէ մը անցունելով :

Մէկ կողմ թողունք տրամաբանութիւնը՝ գիտութեանց ամէնէն վերացականն , որ սակայն հարկաւոր առաջնորդ մըն է՝ որուն պէտք ունին իրենց հաշիւներուն մէջ մեծ արտադրողն եւ մեծ վաճառականը (թէպէտեւ կարեւորութիւն չի տան անոր) եւ ձեռք առնենք թուաբանութիւնը : Այս գիտութիւնն՝ իբրեւ գիտութիւն թիւերու՝ ճարտարարուեստական բոլոր գործերուն առաջնորդն է , թէ՛ ձեռնարկութիւններ ծրագրելու , թէ՛ ապրանք արժէյցունելու , թէ՛ ցորեն գնելու կամ ծախելու եւ թէ՛ հաշիւ բռնելու ատեն : Վերացեալ գիտութեանց այս ճիւղին կարեւորութիւնը՝ պէտք իսկ չունինք ապացուցանելու :

Կառուցումներու համար՝ անհրաժեշտ պէտք է քիչ մը տեղեկութիւն այդ ճիւղին հարկաւոր թուաբանական

յատուկ ծանօթութեանց : Թէ՛ գիւղացի հիւանն , որ գործնական կանոններու համեմատ կը յօրինէ իր շինուածական ծրագիրը , թէ՛ Բրիտանական կամուրջի⁽¹⁾ ճարտարապետն՝ երկուքն ալ երկրաչափական գիտութեան օրէնքն 'ի գործ կը դնեն ամէն օր : Անդաշտփն ու իր ճարտարապետն՝ որ անգատունին յատկագիծը կը յօրինէ , գործապետն՝ որ հիմերը կը դնէ , քարկօփն ու գործաւորներն՝ որ շէնքին յօդուածները կը պատշաճեցունեն , ամէնն ալ երկրաչափական կանոններով կը վարին :

Երկաթուղիներու շինութիւնն ամբողջովին երկրաչափութեամբ կը կարգադրի . — ծրագիրներու եւ կըտրուածներու պատրաստութիւնը , գիծերու յերիւրումը , խրամներու եւ որմածներու չափումն , յատակումներն , եւ կամուրջներու , ջրմուղներու , ձորակամուրջներու , գեանուղիներու (tunnel), կայարաններու շինումը . նոյնպէս՝ նաւահանգիստներու , հանգրուաններու (dock), կարկառներու եւ երկրաչափական ու ճարտարապետական պէս պէս գործերու՝ որ ծովեզերքն 'ի շար կամ ցամաքի վրայ կըլլան՝ ոչ միայն երկիրի մակերեւոյթին՝ այլ մինչեւ հողին ալքն հանքերուն մէջ : Մեր օրերն՝ ազարակապանն անգամ ջրաչափ կը գործածէ՝ պատշաճ գիրքով դնելու համար իր յարդարիչ խողովակներն , այսինքն՝ պէտք ունի երկրաչափական տարբերուն :

Ապա կուգան վերացեալ թանձրացեալ գիտութիւնները⁽²⁾ . արդի ճարտարագործութեան յաջողութիւնը կախուած է անոնց ամէնէն պարզէն , մեքենագիտութենէ :

(1) Բրիտանական կամուրջ՝ այն հուշակեալ խողովակաւոր կամուրջն , որ 1850 ին կառուց Սիւեթընսըն : Այս կամուրջը կը միացունէ Անկլիայի կղզին Կալէսի նահանգին ծովափին :

(2) Վերացեալ քանձրացեալ գիտութիւններ ըսելով՝ հեղինակն ակ-

Լծակի ու բռնազլանի յատկութիւններն ամէն մեքենայի մէջ կը գործածին, եւ այսօր՝ մեքենաներն են որ կարտադրեն մեր ամէն պէտքը: Եթէ նկանակի մը պատմութեան միտ դնենք, կը հասկընանք՝ որ նախ ցորենին ծնօղարտն յարգարուած է հողէ խողովակներով, որ մեքենական օրէնքով շինուած են. ետքը՝ մեքենայով մը այս հողին երեսը վերիվայր դարձուցած են, վարսակն հրնձուելով՝ ծեծուած ու հոսուած եւ ապա դարձեալ մեքենայով մաղած ու աղացած է. եւ եթէ ցորենը կոսբորդ⁽¹⁾ զրկուած ըլլայ՝ հոն ալ մեքենայով պիտքի վերածուած է: Նստած սենեակիդ չորսդին եթէ նայիս՝ պիտի տեսնես որ պատերուն աղիւնները մեքենայով գործուած են՝ եթէ շէնքն ըստ արդի ճարտարապետութեան կառուցուած է. անոր տախտակամածը՝ մեքենայով սղոցուած ու քերչուած է. նոյնպէս մեքենայով սղոցուած ու յղկուած է կրակարանին պատրուակը. մեքենայով շինուած են նկարէն թուղթերը, սեղանին զրուազը, աթոռներուն կլորակ օտքը, գորզը, վարագոյրներն՝ ամէնն ալ մեքենայով գործուած են: Ձեր հագած՝ ողորկ հիւսկէն կամ տպանկար կտաւն ալ մեքենայով հիւսած ու թերեւս մեքենայով կարած է: Ու ձեր կարդացած գիրքին թուղթերն ալ՝ մեքենայով շինուած չէն, եւ ուրիշ մեքենայ մըն ալ տպած է հոն այս բառերն, որ ա՛նա կը կարդաք: Դարձեալ մեքենաներու միջոցով կը կատարին ցամաքային ու ծովային պաշարներու բաշխումը: Այս

նարկել կուզէ մեքենագիտութիւն, բնագիտութիւն, սարագիտութիւն, որ իր յօրինած գիտութեանց դասակարգութեան մէջ՝ վերացեալ գիտութեանց (թուաբանական) եւ բանձրացեալ գիտութեանց (աստղագիտութիւն, երկրագիտութիւն, եւայլն) միջեւի անցումը կը կազմեն:

(1) Կոսբորդ՝ Բորդամաուդ նաւահանգիստի մօտ է, ուր նաւերու համար պիւսիս շինելու մեծ գործարան մը կայ:

ամէնը նկատելէ ետեւ՝ պիտի տեսնէք որ ամէն ճարտարագործութեանց յաջողութիւնը կամ անյաջողութիւնը՝ մեքենական գիտութեան աղէկ կամ գէշ գործածութենէն կախուած է : Երկրաչափին՝ իր գործածած նիւթերուն տեսակը զննած ատեն երբ սխալ հաշիւ մը ընէ՝ կառուցած կամուրջն անպատճառ կը փլչի : Այն գործարանապետն՝ որ գէշ մեքենայ մը կը գործածէ՝ չկըրնար մրցիլ ուրիշ գործարանապետի մը հետ , որուն մեքենան շիտուով ու դադարով քիչ ոյժ կը կորսնցունէ : Հին ոճով նաւ շինողն ետ կը մնայ ուրիշէ մը , որ իր նաւերը մեքենականութեան մէջ ընդունուած ջրաչափական սկզբունքին համեմատ կը կերտէ :

Վեր ելնենք արդ՝ մեքենական ոյժի վերաբերեալ վերացեալ-թանձրացեալ գիտութեան ճիւղերէն՝ հիւլէի զօրութեանց վրայ ճառող գիտութեանց , եւ պիտի տեսնենք հոն կիրառութեան նոր եւ ընդարձակ կարգ մը : Գիտութեանց այս խումբն է՝ որ նախորդ խումբերուն հետ միանալով՝ արտադրած է մեզի շոգեմուղ մեքենան , որ միլիոնաւոր մարդերու գործը կը կատարէ : Բնական գիտութեանց այն յօդուածն , որ ջերմութեան օրէնքին վրայ կը խօսի՝ կը սորվեցունէ մեզի թէ շատ մը ճարտարագործութեանց մէջ ի՛նչպէս կարելի եղած է խնայագործել վառելի նիւթերը . փուռներուն արդիւնքն ի՛նչպէս կաւելցունեն՝ պաղ օդի տեղ տաք օդ անցունելով . ի՛նչպէս կը պրպրտեն հանքը . պայթումներու առաջքն ի՛նչպէս կառնեն՝ ասպահովութեան լամպարը գործածելով . եւ ի՛նչպէս ջերմաչափի միջոցով կարգի բերած են շատ մը օրէնքի կիրառութիւնը : Բնական գիտութեանց ուրիշ յօդուած մը , որ կը խօսի լոյսի երեւոյթիներուն վրայ , ծերերուն եւ հաւկուրիներուն աչքին լոյս կուտայ , մանրագէտով հիւանդութիւններ ու խարդախութիւններ կը գրտ-

նէ , եւ կատարելագործեալ փարոսներով՝ նաւարեկութեանց առաջքը կառնէ . ելեքտրականութեան սւ մագնիսականութեան գիւտերն անթիւ հոգիներ ու հարստութիւններ ազատած են՝ կողմնացոյցի միջոցով . շատ մը արուեստներու նպաստած են ելեկտրաձուլութեամբ (électrotypie) , ու մեր օրերն հեռագիրին միջոցով՝ տուին մեզի այնպիսի օգնական մը , որ ապագային պիտի կանոնաւորէ առեւտրական դաշնագրութիւններն եւ պիտի յառաջացունէ քաղաքական յարաբերութիւնները : Առանին կենցաղի ամէն մանրամասնութեանց մէջ՝ կատարելագործեալ խոհանոցի-վառարանէն մինչեւ շքասրահի սեղանին քանդանկարը՝ բնագիտութեան յառաջգիմութիւններն հասած են օգնել մեր բարեկեցութեանն ու զուարճութեանց :

Աւելի շատ են տարրագիտութեան կիրառութիւնները . թափիչը , ներկողը , նկարէն կտաւներու գործողն՝ ամէնն ալ շատ կամ քիչ կը յաջողին՝ տարրագիտութեան օրէնքը գործածելնուն կամ չգործածելնուն համեմատ : Տարրագիտութիւնը պէտք է առաջնորդ ըլլայ՝ արոյր , պղինձ , զինկոյ , կապար , արծաթ ու երկաթ ձուլողներուն : Շաքարի գտումը , կազ գործելն , աճառաչինութիւնը , վառօդաչինութիւնը՝ մասով մը տարրագիտական գործեր են . նոյնպէս նաեւ թիթեղի եւ յախճապակի գործերը : Որոշել զտելի նիւթերուն ալքօլական տարրախառնութեան անցումի կէտն հո՛ն՝ ուր թթուական խմորում մը կառնեն՝ տարրագիտական խնդիր մըն է , որմէ կախուած է գարեջուր շինողի մը շահը կամ մնասը : Գարեջուր շինողն եթէ մեծ գործարան մը ունի՝ շատ օգտակար պիտի ըլլայ իրեն գործարանին մէջ փորձ տարրագէտ մը ունենալ : Իրապէս՝ հիմայ չի կայ ճարտարգործութիւն մը , որ կերպով մը տարրագիտութեան հետ առնչութիւն չունենայ : Երկրագործութենէ սկսելով ամէն

գործերու մէջ մարդիկ այդ առաջնորդին պէտք ունին , եթէ շահիլ կուզեն : Պարարտութեան եւ հողի տարրալուծումը , միուն առ միւն յարմարութեան ճանաչումը , անուշադրի բաղադրութեան համար՝ գաճի կամ ուրիշ նիւթերու գործածութիւնը , ժանտամացքի⁽¹⁾ կիրարկութիւնն , արուեստական պարարտութեանց արտադրութիւնը՝ տարրագիտութեան բարիքն են , որոնք ճանչնալն օգտակար է ազարակապանին : Թէ՛ լուցկիք շինելու , թէ՛ կոյանոցի ջուրերն ապանելու , թէ՛ լուսանկարչութեան , թէ՛ անխմոր հաց շինելու եւ թէ՛ անպիտան թափթըփուկէ անուշ հոտեր հանելու ատեն՝ միշտ պէտք է գիտնալ որ տարրագիտութիւնը դեր մը ունի ամէն ճարտարգործութեանց մէջ , եւ այս պատճառով կարեւոր է ամէն անոնց , որ ուղղակի կամ կողմնակի ճարտարգիտական արտադրութեանց կը պարապին :

Թանձրացեալ գիտութեանց գալով՝ ամէնէն առաջ մեր ղէմը կեչնէ աստղագիտութիւնն , որմէ ծագում առած է նաւարկութիւնը : Նաւարկութեամբ է որ օտար աշխարհներու մէջ կըրնանք ընել այն լայնատարր վաճառականութիւնն , որով մեր երկիրին մեծ մասին ապրուստը , մեր ամէնակարեւոր պէտքն , ու մեր պերճանքի նիւթերը կը հայթայթին :

Երկրաբանութիւնն ալ գիտութիւն մըն է , որ ճարտարարուեստի զարգացումին շատ կը նպաստէ : Թէ երկրագունտի կեղեւին⁽²⁾ ուսումը մեր նիւթական բարեբաստութեան համար շատ կարեւոր է՝ այս ճշմարտու-

(1) Ժանտամացք (coprolithes) հանձնալիս աղբըուկ մըն է , որ իբր պարսուքիւն կը գործածի՝ պարուակած կրափոսփորին համար :

(2) Անգղիայի պէս կղզիացեալ երկիրի մը համար , որուն էական պէտքն են հանձնուիսն ու կարգ մը հանձնուե՛ր՝ այս ուսումն անուշ բացառիկ կարեւորութիւն մը ունենալու է :

Թեան վրայ պնդելու հազիւ պէտք կըղզանք այժմ , քանի որ յայտնի է ամէնուէն՝ թէ հանքն հարստութեան ինչ մեծ աղբիւր է , թէ մեր ածուխի պաշարին տեւողութիւնն ամէնակարեւոր խնդիր մը դարձած է :

Գալով կենդանաբանութեան՝ ամէնակարեւոր գիտութիւն մըն է այն՝ իբրեւ կողմնակի նպաստարար մեր անձնապահութեան : Արդարեւ՝ քիչ առընչութիւն ունի ճարտարարուեստական արտադրութեան հետ , բայց անբաժան կցորդն է ճարտարգործութեան ամէնէն առաջինն՝ սնունդի արտադրութեան : Որովհետեւ՝ երկրագործութիւնը պարտի իր մէթոսները կենդանական ու բուսական կեանքի երեւոյթներուն համաձայն յօրինել , ուստի այս երեւոյթներուն գիտութիւնն անշուշտ երկրագործութեան խարիսխն է : Իրաւ է՝ որ կենդանաբանական շատ մը ճշմարտութիւններ դեռ գիտնաբար չերկնուած՝ գործնականապէս ճանչցուած ու գործադրուած են երկրագործներէ : Երկրագործներն , օրինակի համար , լաւ գիտեն թէ այս ինչ պարարտութիւնն այն ինչ բոյսերուն աղէկ կը պատշաճի , թէ այս ինչ սերմնացանութիւններն այն ինչ սերմնացանութեանց անյարմար կընեն գետինը , թէ գէշ սնուցած ձիեր չեն կըրնար աղէկ աշխատիլ , թէ արջառներու կամ ոչխարներու կարգ մը հիւանդութիւններ կարգ մը վիճակներու մէջ կը ծագին : Երկրագործին այս ծանօթութիւնները՝ տունկերն ու անասունները տածելու՝ փորձով ամէն օր առած ծանօթութեանց հետ՝ կը կազմեն կենդանաբանական իրերու գումարն , որ իրեն սովորական են , եւ իր ձեռնարկներուն յաջողութիւնն՝ մեծ մասով կախուած է այս տեղեկութիւնը գործածելու եղանակէն : Արդ՝ քանի որ կենդանաբանական այս անօտր , անորոշ , ստուերական ծանօթութիւններն ա՛յնքան հըզօր նպաստ կուտան իրեն , կըրնանք մակարերել թէ նոյն

ճանօթութիւններն ս'ըչափ աւելի օգուտ պիտի տային իրենն՝ եթէ ըլլային զրական , լաւ սահմանուած , խորապէս ուսումնասիրուած : Այսօրուրնէ կըրնանք տեսնել այն բարիքը , զոր տրամախորհեալ կենդանաբանութիւնն երկրագործին կը մատակարարէ : Թէ կենդանական ջերմութիւն արտադրելով գոյացական մաս մը կը կորընչի , եթէ՛ հետեւաբար՝ ջերմութեան կորուստին առաջին առնելով՝ կազատինք սնունդն աւելցունելու հարկէն , այս ճշմարտութիւն , որ արդիւնք է զուտ տեսական եզրակացութեան մը , այսօր կառաջնորդէ արջառաքոյժ անասնապահներուն . փորձուած է՝ որ ախտները քիչ մը աւելի տաք պահելով՝ խոտի ամբարը խնայագործած կըլլանք : Ասոր նման է նաեւ սնունդներու պէսպիսութիւնը : Բնախօսներուն փորձերն ապացուցած են՝ թէ սնունդները փոփոխելով ոչ միայն կը շահինք , այլ նաեւ սնունդներու խառնուումին ստամոքսին մէջ մարսումն աւելի կը զլորանայ : Նոյնպէս կենդանաբանութեան կը պարտինք՝ խոյացնորք (tournis) ախտին ճանաչումին պատճառները . ախտ մը՝ որ ամէն տարի միլիոնաւոր ոչխարներու կորուստին առիթ կըլլար : Այժմ գիտցուած է՝ որ այս հիւանդութեան պատճառն որկրսփէտ որդ մըն է , որ ուղեղին վրայ ճմուռ մը կընէ : Եթէ հանենք այս միջատն անասունին գանկին այն կողմէն , որուն կակղութիւնը նշան է միջատն եղած տեղին , անասունը կը բժըլչի գրեթէ անվրէպ :

Ընկերաբանութիւնն ալ մարդոց ճարտարգործական բարեբաստութեան վրայ ուղղակի ներգործող գիտութիւն մըն է : Այն մարդիկ՝ որ ամէն օր առեւտրական հրապարակին կացութեան հետամուտ կըլլան , որ ընթացիկ գիներն աչքէ կանցունեն , որ ցորենի , շաքարի , բամպակի , բուրդի ու մետաքսի հունձքին հաւանականութեան

վրայ կը խօսակցին , եւ ամէն պատահականութիւն կը կշռեն , եւ իրենց ըմբռնումներուն վրայ կը հիմնեն իրենց առեւարական գործողութիւններն , ամէնն ալ ընկերաբանութիւն ըրած կըլլան : Յիրաւի՝ բոլորովին գործնական կերպով ու յաճախ սխալ կընկերաբանեն , բայց վերջապէս կընկերաբանեն . եւ իրենց շահը կամ վնասն իրենց դատումի ճշգրութենէն կախուած է : Ոչ միայն վաճառականը տարազագործը պարտին իրենց պայմանագրութեանց մէջ վարիլ խնդրանքի ու մատուցումներու յարաբերական հաշիւներով , որ հիմնուած են խել մը իրողութեանց եւ ընկերական զանազան սկզբունքի ծածուկ գիտութեան վրայ , այլ մանրավաճառն ալ պէտք է այս ամէնն հաշիւի առնէ . իր յաջողութիւնը գլխաւորապէս կախուած է՝ մեծաքանակի գիներուն եւ սպառումներու քանակին վրայ իր գուշակութեանց ճշգրութենէն : Յայտնի է՝ որ առեւտրական գործունէութեան մրրիկին խառնուողը կենսական շահ մը ունի գիտնալու այն օրէնքն , որոնց համեմատ այս գործունէութիւնը կը փոփոխի :

Ուրեմն՝ շատ կարեւոր է կարգ մը գիտնական ծանօթութիւններ ունենալ ամէն անոնց , որոնց բան ու գործն է արտադրութիւն փոխանակութիւն ու վաճառքի բաշխում : Ամէն մարդ՝ որ մօտէն կամ հեռուէն ճարտարարուեստի մը հետ յարաբերութիւն ունի (եւ շատերն այսպիսի գործերու մէջ են) հնարելով մը պէտք է կարեւորութիւն տայ իրերու թուաքանական բնագիտական ու տարրագիտական յատկութեանց . թերեւս պէտք պիտի ունենայ կենդանաբանական օրէնքն , եւ անհրաժեշտ պէտք՝ ընկերաբանական ծանօթութիւնները գիտնալու : Կողմնակի անձնապաշտպանութիւնը , կամ՝ որպէս զի այսպէս ըսենք՝ իր ապրուստը ճարելու յաջողութիւնը

կամ անյաջողութիւնը կախուած է ըստ մեծ մասին այս գիտութեանց միտուն կամ շատերուն ճանաչումէն, որ թերեւս տրամախոհական ու գործնական չըլլայ, բայց դարձեալ ոչ ընդհատ ծանօթութիւն մըն է: Արհեստ մը կամ առուտուր մը սորվիլն՝ էապէս անոնց միտուն հետ յարաբերութիւն ունեցող գիտութիւն մը սորվիլ է: Ուստի՝ գիտնական ուսումներ շատ եւ շատ կարեւոր են՝ իբրեւ սպասաւորող գործնական կենցաղի պատրաստութեան, վասնզի տրամախոհալ գիտութիւնը շատ մեծ առաւելութիւն ունի գործնական գիտութեան վրայ: Ոչ միայն ամէն մարդու կարեւոր է գիտնական կրթութիւնն՝ իբր արտադրողի կամ միջնորդողի՝ առձեռն վաճառքի եւ գործողութեանց ինչո՛ւն եւ ի՛նչպէսն հասկընալու համար, այլ յաճախ ամէնակարեւոր է գիտնալ ինչո՛ւն եւ ինչպէսն ուրիշ իրերու եւ ուրիշգործողութիւններու ալ:

Շահակցական ընկերութեաց այս դարուն մէջ՝ թերեւս պարզ գործաւորներէն զատ՝ ամէն մարդ իբրեւ գրամատէր շահ ունի ճարտարարուեստի մը մէջ, որ թո՛ղ չըլլայ ալ բուն իսկ իրենը: Շատ անգամ՝ իր շահը կամ կորուստը կախուած է իր ծանօթութիւններէն ա՛յն գիտութեանց, որ յարաբերութիւն ունին այդ ճարտարարուեստին հետ: Ահաւասիկ, օրինակի համար, բաժնետէրեր, որ կործանած են փորել տալու համար հանք մը, որմէ՛ բնաւ ամուխ չեղներ, վասնզի չէին գիտցած՝ թէ այսպիսի հանածոյի նշանն է կարմիր աւազի զառամ կուղ մը, որմէ՛ դուրս հողային ամուխ չգանուիր ամենեւին: Շատ քանք եղաւ կառուցանելու համար շոգեմեքենաներու տեղ ելեկտրամագնիսական մեքենաներ. եթէ այս գործողութեանց բաժնետէրերը գիտնային զօրութեանց համեմատական ու կշռական օրէնքն՝ իրենց ստակը չպիտի օգն

եղնէր⁽¹⁾ : Ամէն ատեն կարգ մը մարդիկ ստակ կը վատնեն գործադրելու համար այնպիսի գիւտեր , որոնց ունայնութիւնը պիտի կըրնար ցուցնել գիտութեան նորամուտ համբակ մը : Ո՛րչափ հարստութիւններ կը վտանգին անգործադրելի ծրագիրներ իրացունելու փորձերով :

Արդ՝ եթէ այժմեան ընկերութեան մէջ գիտնական ծանօթութեանց չգոյութենէն առաջ եկած ստակի կորուստներն այսչափ շատ են , ապագային ո՛րչափ շատ պիտի ըլլան անոնց համար , որ տգիտութեամբ պիտի ձեռնարկեն այդպիսի գործերու : Ճարտարարուեստի մէթոտները քանի՛ գիտնական տարազ մը առնելու ըլլան , որ անպատճառ պիտի առնեն մրցութեան մտրակին տակ , եւ շահակցական ընկերութիւնները քանի՛ բազմանան , որ անպատճառ պիտի բազմանան , ամէն մարդ այնքան աւելի՛ պէտք պիտի ունենայ դրական ծանօթութեանց :

Հասանք մարդու գործերուն երրորդ մասին , որուն համար կը տեսնենք թէ բան մը չենք ըրած : Եթէ այնպէս պատահէր՝ որ մեր քաղաքակրթութեան վրայ , մեր դասական գիրքերէն մաս մը կամ մանաւանդ մեր դպրոցներու շարագրածներէն տրցակ մը միայն ապագայ սերունդներուն հասներ , որչա՛փ պիտի զարմանար ապագային հնագէտ մը՝ տեսնելով որ այդ թուղթերուն եւ

(1) Ուժանակ-էլէկտրիկի մեքենայէ մը պահանջուած աւխասութիւնը ձեռք չբերուի՝ բայց միայն հաւասարագոր ջերմութեան կամ հաւասարագոր մեքենական աւխասութեան՝ էլէկտրականութեան փոխարկուելովն : Այսպիսի ջերմութիւն կամ աւխասութիւն մը ձեռք բերելու համար՝ անպատճառ հարկ է համեմատ ծախք մը (կռակոյտ (pile) մեքանի սպառում կամ ինչեւիցէ շարժիչ գորութեան մը գործածումը) . եւ այս ծախք՝ սովորաբար աւելի սուղ կըլլայ քան շոգեմեքենայի մը համար պէ՛տք եղած վառելի նիւթին ծախքը :

գիրքերուն մէջ չի կայ նշան մը , որ ցուցնէ թէ անոնք կարգացող աշակերտներն օր մը զաւակի տէր ըլլալ սահմանուած էին : «Ուրեմն , պիտի ըսէր հնագէտն , այս տետրակներն ամուրիներու դասընթացք մը ըլլալու են . կերելի որ մանուկներուն ուշադրութիւնն այն ատեն շատ մը անպէտ բաներու վրայ կը տանէին , վասնզի այս ամէնուն մէջ բնաւ նշան մը չեմ տեսներ աղայ մեծցունելու արուեստին : Անկարելի է որ այդ մարդիկ այնչափ անմիտ եղած ըլլային՝ որ իրենց դաստիարակութեան յօրինուածին մէջ ամէնէն կարեւոր բանին ուշադիր չեն եղեր : Ուստի , յայտնի կերելի՝ որ այս գրուածներն իրենց վանական կարգին միուն դասընթացքն են :»

Եւ յիրաւի անհասկընալի բան մըն է՝ որ մեր զաւակներուն կեանքն ու մահն , անոնց բարոյական կորուստը կամ օգուտը մեր տուած կրթութեան եղանակէն կախուած ըլլալով հանդերձ՝ մեր դպրոցներուն մէջ այս նիւթերուն վրայ ամենեւին դաս մը չարուիր աշակերտներուն , որ քիչ ատենէն ընտանիքի հայր կամ մայր պիտի ըլլան : Այլանդակ անկանոնութիւն մը չէ՞ թողուլ այսպէս՝ որ նոր սերունդի մը բազդն անմտած սովորութեանց , խենդ ու խելառ քմահաճոյքի , տգէտ դայեակներու խելքին եւ մամիկներու նախապաշարումներուն խաղալիկ կըլլայ : Եթէ մէկն՝ առանց գիտնալու քիչ մը թուաբանութիւն ու տոմարակալութիւն՝ վաճառականութեան սկսեր՝ յիմար է պիտի ըսէինք , եւ ցաւալի վերջ մը ունենալը պիտի դուշակէինք : Դարձեալ եթէ մէկն՝ առանց անդամագիտութեան՝ վիրաբոյժի վիրատըր (bistouri) ձեռք առներ՝ իր այս յաւակնութեան համար իրար չպիտի՞ անցնէինք , եւ իր հիւանդները չպիտի՞ մեղքընայինք : Բայց անդին որչա՛փ ծնողք զաւակ մեծցունելու դժուար գործին ձեռք կը զար-

նեն , առանց միտքէ անցունելու՝ թէ ի՞նչ են բարոյա՛լան նիւթական ու իմացական կրթութեան տարրերն , որ պէտք է առաջնորդ ըլլան իրենց . եւ ասոր համար բնաւ չենք զարմանար ո՛չ հայրերուն վրայ , եւ ոչ ալ կը զըթանք իրենց զո՞ գացող մանուկներուն վրայ :

Այս ընթացքով մեռած հազարաւոր արարածներուն վրայ՝ եթէ աւելցունենք այն բիւրաւորներն ալ , որ կապրին վատթարած առողջութիւն մը քաշքշելով , այն միլիոնաւորներն՝ որ կը մեծնան վախտ կազմութեամբ մը , որուն պատճառ եղած են այսպիսի անհոգութիւններ՝ պիտի կըրնանք գաղափար մը ունենալ կեանքի օրէնքը չըզիտցող ծնողներուն ձեռքով գործուած չարիքին վրայ : Եթէ գիտնաք՝ թէ մանուկներու վրայ դրուած կանոնն իրենց բովանդակ ապագային վրայ ազէկ կամ գէշ ազդեցութիւն մը կ'ունենայ միշտ , եւ թէ այս մասին հարիւրին հազիւ հինգ չսխալելու եղանակ կայ , այն ատեն պիտի հասկընաք որ բազմովի եւ անխորհուրդ դաստիարակութեան մը երեսէն աշխարհի վրայ ո՛րչափ մեծ չարիք կըլլան : Մանուկին կը հազուեցունեն կարճ նուրբ ու թեթեւ բաձկոն մը , եւ փողոյ կը ձգեն զայն խաղալու բաց օդին տակ ⁽¹⁾ ուր ցուրտէն անոր մարմինը կասկարմիր կըլլայ . եւ այսպէս պատճառ կըլլան անոր բովանդակ կեանքին մէջ հիւանդկախ ու անդօր մնալուն : Եթէ այսպէս ալ չըլլայ՝ գէթ արբունքին տոկն՝ բնականէն նուազ կորովի պիտի ըլլայ , որով չպիտի կըրնայ յաջողիլ ու երջանիկ

(1) Հեղինակին այս դիտողութիւնը , բարեխառն կլիմաներու համար չունի այնչափ կարեւորութիւն , որչափ Անգղիայի ցեղին ու նաւէս կլիմային համար . մեր կլիմաներուն մէջ՝ սովորական ցուրտերու վարժուիլն աւելի կարեւոր ու առողջարար է քան ջեռուցիչ հանդերձներով մարմինը մեղկացունելն :

ըլլալ ։ Եթէ մանուկներն միօրինակ եւ նուազ մնուցիչ կանոնի մը ենթարկին , առօր արգասիքը մինչեւ իրենց վախճանին օրը պիտի քաշեն , եւ իրենց այրական կամ կնական գործունէութիւնը նուազ պիտի ըլլայ ։ Եթէ խափանենք անոնց ազմկալից խաղերն , եւ իրենց բարակ հագուստին համար չթողունք որ ցուրտին դուրս ելնեն , անշուշտ ոյժի եւ առողջութեան կողմէն բնուստ տրամադրուած աստիճանէն շատ ետ պիտի մնան ։ Ծնողներն ընդհանրապէս սովոր են գծքալզութիւն եւ նախախնամութենէ եկած փորձութիւններ անուանել՝ իրենց զաւկըներուն վատուժութիւնն ու հիւանդկախութիւնը ։ Խառնափնդոր խելքովնին կը կարծեն՝ թէ ամէն ինչ որ կըլլայ աշխարհի վրայ՝ առանց պատճառի կամ գերբնական պատճառներով կըլլայ ։ Բայց այնպէս չէ . արգարեւ կը պատահի երբեմն՝ որ այս կալզի պատճառները ծնողներէն ժառանգարար որդիներուն կանցնին , քայց շատ անգամ ալ անոնք՝ մանուկներուն հետ արտառոց կերպով վարուելուն հետեւանքն են ։ Խել մը ցաւերու , վատուժութեանց , սիրտի բարախուճներու եւ աղէտներու պատճառն ընդհանրապէս ծնողք են ։ Անոնց պարտքն է ամէն ժամ՝ իրենց զաւակներուն կեանքին վերաբերեալ բաները կարգով կատարել . սակայն անոնք՝ անհոգութեամբ ու թեթեւամտութեամբ միտ չեն դնելու կենդանական աճումի օրէնքին , որոնց խափան կըլլան միշտ իրենց հրամանովն ու արգելքովը ։ Բնախօսական նախնական օրէնքին վրայ իրենց յետին տգիտութեամբն՝ օր օրի կը մաշեցունեն իրենց զաւակներուն մարմինն , որով նաեւ առաջուրնէ կը պատրաստեն ոչ միայն իրենց մանուկներուն՝ այլ եւ անոնց սերունդներուն հիւանդութիւնն ու կանխահաս մահը ։

Տգիտութեան աղիտարեր հետեւանքը՝ բարոյական ու

նիւթական դաստիարակութեան մէջ հաւատարապէս մեծ են : Տես սա նորհարս մայրն՝ որ դաստիարակելու սկզբնական դժուարութեանց առջեւ կը գտնուի . դեռ քանի մը տարի առաջ՝ դպրոցական գրասեղաններու վրայ աղջիկ մըն էր , եւ հոն իր յիշողութիւնը կը խճողէին բառերով անուններով թուականներով , եւ ոչ մէկ կերպով կը վարժեցունէին անոր խորհրդածելու կարողութիւնը : Հոն՝ գէթ աղայական խելացութեամբ մը՝ խորհրդածելու գոյզն պատուէրն անգամ չէին տուած անոր , եւ անոր դասերուն մէջ ոչ մէկ բան ընդունակ ըրած էր զայն ինքնաբերաբար խելք ընելու այն մէթոսներն , որոնք որ մը պիտի գործածէր : Միւս տարիներն՝ երաժշտական ուսումներու , ասղնեգործութեան , վէպ կարգալու եւ զուարճութեանց յատկացած էին ⁽¹⁾ : Երբէք

(1) Մեր՝ մանաւանդ բարգաւան ըսուած դասին մէջ՝ աղջիկներու ճուած կրթութեանց առարկաներն այս կարգի բաներ են . սեղ սեղ ալ այնպիսի՝ նրբանազ պատաստութիւններ կրլլան , որ անվերպ կը ճանին մեր մայրցուները սնամոլ նահապիրութեան մը՝ առիթ իրենց այրերուն ու զուակներուն ամենասխուր թուառութեանց : Այս դասէն կիրք ըսուած հր աղջիկը չգիտէ այսօր դաճակ զարնել , ամէն շտակ պար , բանաստեղծութիւն , անթիւ վէպերու անուններ , եւ չծաղրէր առնի՛ չգիտցող բայց առնին կրթութեան ամենավարժ աղջիկ մը : Յր օրի շատնալու վրայ են մեր մէջ այնպիսի՝ վէպերու բարգաւանութիւններ , ուր չգիտաւոր դիւցազներն են՝ տփանի , վրէժ , խարդաւանութիւն , եւայլն եւայլն : Թարգմանիչները ժողովուրդին նաշակին կը հետեւին , կրտսն , ժողովուրդն ալ բարգաւանիչներուն նաշակին կամայ ակամայ կը հետեւի , եւ այս յոռի Երջանն իրապէս Երջան մը կառնէ նահապետական կենցաղի վարժ կոյս ժողովուրդի մը մէջ՝ պատճառելով անուշ սնանկութիւններ , հիւանդութիւններ , արտառոց բնաւորութիւններ , անսիրելիութիւն ու մահ՝ կեղծ քաղաքակրթութեան մը՝ մանաւանդ անգութ չարաւանութեան մը սիրուն համար : Վէպերու բարգաւանիչներն՝ յիբաի կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէին ժողովուրդին՝ եթէ ցարդ հրատարակուած վէպերուն

անոր ուշադրութիւնն հրաւիրած չէին թէ կատարուելիք ինչ մեծ պարտականութիւններ կան ապագայ մայրերուն համար : Չէին տուած անոր՝ իմացական այն հաստատ կրթութիւնն իսկ , որ պիտի կըրնար պատրաստել զայն այդ պարտականութեանց ըմբռնումին : Եւ հիմա՝ ինչպէս պիտի պատրաստէ նա իր զաւակին բնաւորութիւնը . խեղճն ամենեւին չգիտէ առաջիկայ երեւոյթներն , եւ այդ տգիտութեամբն իսկ ստիպուած է կատարել այնպիսի գործեր , որ բարձրագոյն գիտութեամբ մը անզամ անհնար է անթերի կերպով կատարել : Բան մը չգիտէ մանուկին սրտայուզութեանց այլ եւ այլ կարողութեանց ու անոնց պաշտօնին վրայ : Իր ամէնասխալ համոզումն է՝ թէ բացարձակապէս գէշ ու բացարձակապէս աղէկ զգացումներ կան , ինչ չափով ալ որ զգացուն : Չգիտնալով իր ձեռքին տակ եղած արարածին յատկութիւնն՝ այս կամ այն կերպ զիեցումին այդ արարածին վրայ ընելիք ազդեցութիւնն ալ չգիտէ , եւ ասկէ ո՛րչափ չարիք յառաջ կուգան ամէն օր մեր աչքին առջեւ : Ի հարկէ չգիտնալով նա միտքի երեւոյթներն անոնց պատճառներն ու արդիւնքն՝ իր միջամտութիւնն աւելի վնասակար կըլլայ մանուկին քան եթէ բնաւ ձեռք չըզներ անոր վրայ . ամէն վայրկեան կը հակառակի մանուկին այս ինչ կամ այն ինչ գործունեայ շարժումներուն , որ բնական ու օգտակար են , եւ ասով կը վնասէ անոր երջանկութեանն ու ապագային՝ ապականելով անոր բնաւորութիւնն ինչպէս իրն ապականած է ,

Երեսն՝ իսկ մը տուներու մէջ անցած եղբրական եղելութեանց բուն վէպն յօրինելով՝ հրատարակէին : Այնչափ յաճախած է մեր մէջ վիպամուտքիւնն ու ցուցադրական կրթութիւնն , եւ այնչափ հացի կարգ անցած՝ որ եթէ հեղինակիս նման լուրջ ու ամենակիրք իմաստասէր մը մեզի առիթ չըլլար՝ չպիտի համարձակէինք անգամ այս դիտողութիւնն ընել :

եւ սարտուցանելով անոր համակրութիւնը : Ինք մայրը թելազիր կըլլայ մանուկին՝ իրեն օգտակար երեւցած բաներն ընելու , մերթ վախցունելով զայն մերթ շահ մը ցուցնելով ու մերթ հպարտութիւն ներշնչելով անոր՝ փոյթ չընելը թէ ասոնք ինչ գէշ շարժառիթներ են . հերիք է որ գործին արտաքին կերպարանն իր ուզածին պէս ըլլայ , զայն բարի ընելու տեղ՝ երկչոտ եւ ինքնասէր կընէ : Սուտ չխօսիլ կը պատուիրէ անոր , բայց ինքը կեղծ սպաննալիքով՝ ստախօսութեան օրինակ կըլլայ . չը սրդողիլ կը պատուիրէ , եւ խօլ բերումներով միշտ կը չեխէ տղան՝ չնչին բաներու համար : Միտքէն անգամ չանցունելը՝ որ մանուկին սենեակին մէջ՝ ինչպէս եւ աշխարհի մէջ՝ փրկարար միակ վարժութիւնն է գործերու աղէկ կամ գէշ անուշ կամ դառն հետեւանքին խելամտութիւնը : Երիտասարդունի մայրն , որ տեսական ծանօթութիւն մը անգամ չունի , եւ մանուկին միտքէն անցածներուն վրայ իմաստուն գիտողութիւններ ընելու անկարող է՝ չկընար խորհրածութեամբ առաջնորդել անոր , եւ յանկարծական բերումներով կը շարժի : Այսպէս՝ իր թիւր կառավարութիւնը գրեթէ միշտ ցաւալի հետեւանք կ'ունենայ , եթէ սովորաբար զաւակին թարմ միտքին աննկուն միտումն , որ իր բնական դրոշմն աննելու կը դրդէ զայն , յազմական չըմբոստանայ այս երկրորդական ճնշումներուն դէմ :

Եւ մեր օրերն իսկ՝ իմացական դաստիարակութիւնն այս եղանակով չէ՞ որ կըլլայ : Եթէ համոզուած էք որ միաքն իր մասնաւոր օրէնքն ունի (1) , որոնց համընթաց կը յառաջատէ մանուկին իմացականութիւնը , պէտք է

(1) Միտքն իր մասնաւոր օրէնքն ունի : Հոս՝ յարգելով հանդերձ նեղիմակն իբրեւ ներհուն հոգեբան իմաստաւոր մը՝ ընթերցողին դիտել կուտանք մեր ազատ խորհրածութեանց արդիւնքն ալ՝ թէ արդարեւ

վստահ ըլլաք որ առանց այս օրէնքին գիտութեան՝ դաստիարակութիւնը չկրնար ուղիղ երթալ : Անհեղեղ սխալ մըն է կարծել՝ որ գաղափարներու կազմութիւնն ու հաւաքումը կրնաք կանոնաւորել՝ առանց գիտնալու թէ անոնք ինչպէս կը կազմին : Արդ՝ քանի որ գրեթէ բնաւ չի կան ա՛յնպիսի ծնողք եւ շատ քիչ են ա՛յնպիսի վարժապետներ, որ գոնէ քիչ մը հոգեբանութիւն գիտնային՝ դաստիարակութեան արդի եղանակը շա՛տ անկատար է, եւ ընդունուած դրութիւնը շա՛տ յոռի է՝ թէ՛ հիմին թէ՛ ձեւին կողմէն : Մանուկին չեն խօսիր ամէնակարեւոր բաներուն վրայ, եւ խստիւ կը սպառուիրն անոր վնասակար բաներ վնասակարազոյն եղանակով : Ծնողք կարճ

միտն ունի իր յատուկ օրէնքն, որոնց երեւոյթներ սակայն միտ կրաւորաբար կը կերպանան, եւ որոնք քերես մինչեւ ի վախճան քաւուն պիտի մնան . — 1. *Կրաւորաբար կը կերպանան՝* քանի որ մարդու բոլոր գործունէութեանց առաջին պատճառներն են հարկն ու կամքը՝ մին դուրսէն միւսը ներսէն . ինչպէս դուրսին՝ հարկն՝ անկախ ու անխափանելի է գրեթէ, նոյնպէս ներսինն ալ՝ կամքն՝ իր շարժումներովն անկախ ու տարբեր է միտի օրէնքէն . կրնանք րսել անգամ՝ թէ կամքը մարդու անձն իսկ է եթէ ոչ սկզբունքը . երբ մէկուն *մտածե՛*, *խորհե՛*, *կարդա՛*, կրտենք, չէ՛ մի որ անոր միտի ընթացքին տարբեր ուղղութիւն մը տուած կրլանք : Մէկը՝ մինչեւ որ չուզէ նայիլ ծառի մը գիրքի մը վրայ՝ չկրնար նայիլ անոնց՝ գէթ գաղափար մը առնելու արդիւնքով, որով եւ անհնար է իրեն առանց կամելու՝ ծառի գաղափարը գիրքի պարունակած գաղափարն առնել, թէպէտեւ միտի օրէնքը թելադէր անոր . կամքն ու հարկն են որ զիս անկողին կը տանին, ուր միտիս օրէնքն ուրիշ կերպով կը գործէ քան եթէ պարտէզ մը տարած ըլլային . կամքն է՝ որ եթէ տխուր գաղափար մը վանել պէտք ըլլայ՝ ձեռք լրագիր մը առնել կուտայ, որով ուրիշ կերպ կը մտածես քան եթէ լրագիրն առած չըլլայիր . ուրիշ խնդիր է՝ եթէ հիւանդութիւն մը այնչափ զօրացած ըլլայ՝ որ գրեթէ ոչնչացուցելով կամքի զօրութիւնը՝ միտն ինքնին իր իսկական (intrinsic) օրէնքովն ընթանայ, այսինքն՝ քս հին ասութեան՝ *յուպիս յուկաւ* . — 2. *Միև-*

խելքով կարծելով՝ թէ կարելի է գիրքի մէջէ միայն առնել պէտք եղած կրթութիւնը՝ շատ կանուխէն կուտան մանուկներուն ձեռքը քերականներ : Չգիտնալով սա ճշմարտութիւնը՝ թէ գիրքն երկրորդական գործիք մըն է , որ ուղղակի միջոցները չեղած ատեն միայն կըրնայ իբր անուղղակի միջոց ծառայել , այսինքն մեր իսկ աչքով գիտելն անկարելի եղած բաներն՝ հեղինակներու աչքովը գիտելու գործիք մըն է , մեր կրթիչները մոլութիւն մը ըրած են իրողութիւնները մեզի երկրորդ ձեռքէ տալու՝ փոխանակ առաջին ձեռքէ տալու : Եւ այսպէս՝ յամառութեամբ մանուկին աչքն ու միտքը կըղբաղեցունեն կարգ մը գաղափարներով ու իրերով , որ մանկական հասակին

չէ ՚ի վախճան քա՛հուն պիտի մնամ՝ վասն զի կըրնանք ըսել՝ որ մեր միտքին մէջ չունինք թերեւս այնպիսի զանուցեալ կարողութիւն մը՝ որ էւ միտք էւ միտքը բնուող միտք մը՝ հետագոտէ գտնել ու տարալուծել իմացական բոլոր երեւոյթներն ու անոնց շարժառիթներն , որ անհուն խմելն է եւ թերեւս իմանալի ամենանուրբ կցորդութեամբ մը կապուած են ճիշդեական մեծ զօրութեան հետ . եթէ ունենայինք անգամ այնպիսի զանուցեալ կարողութիւն մը՝ անհնար պիտի ըլլար մեզի օգուտ փողել անկէ , քանի որ անկարելի է ամէն վայրկեան անգրագրապէս դիտել իր ուրոյն միտքին շարժումներն ու գիրի առնել անոնք՝ դասաւորելու համար :

Անդրադառնալով միտքի երեւոյթներուն կրաւորաբար գործելուն՝ կըրնանք թէ թերեւս երազի մէջ միայն անոնք կըրնան ազատ գործել՝ առանց ներգործութեան կամքի , եւ երազն՝ իբրեւ ցուցադրութիւն միտքի ազատ շարժումներուն՝ գրեթէ միշտ անկցորդ մաս մը ունի իր մէջ , որով ամէն ատեն անմեկնելի մնացած է . Սքէնսըր՝ հոս էւ ուրիշ մէկ ֆանի տեղեր այնպիսի խնդիրներ կը յուզէ եւ վնիռ կարծակի անոնց վրայ՝ իբր թէ լուծուած ըլլային , որոնք հոգեբաններն ամէն ժամանակ զուր աշխատած են լուծել , վասն զի անկարելիին ձեռնարկած են . կարծած են՝ թէ հնար է հոգիի երեւոյթներն համանշանաբար՝ գիտնաբար ըմբռնել , մտքմեկնել անցատ հոգի մը եւ զինքն իսկ հոգին բնուող հոգի մը ստատել փորձած են . իմաստասիրական ներութեան աւարտակէտն է այս :

անհասկընալի ու սարտուցիչ են . վասն զի՝ ճիշդն ըսելով՝ այդ կրթիչները չզիտեն ամէնամեծ արժէքն այն բնական կրթութեան , որ մեր կեանքին առաջին տարիները կուտանք մենք մեզի . չզիտեն նաեւ որ փոխանակ անտեսելու կամ դժուարացունելու մանուկին անդուլ դիտողութիւնները՝ պէտք է արթնարար նպաստենք անոնց , եւ հնար եղածին չափ աշխատինք անոնց ճիշդ ու կատարեալ ըլլալուն : Այդ կրթիչներն՝ ենթակայ ըլլալով այն թիւր ըմբռնումին , որով կը պաշտեն զիտութեան խորհրդանշանները փոխանակ նոյն ինքն զիտութեան , չեն զիտեր որ երբ տունին փողոցին պարտէզին մէջ եղած առարկաներն սպառին՝ այն ատեն միայն պէտք է բանալ զիրքն , եւ մանուկին ուսումին համար նորանոր աղբիւրներ ցուցընել հոն իրեն . եւ այս՝ ոչ միայն անոր համար որ անմիջնորդական ծանօթութիւնը միջնորդականէն աւելի լաւ է , այլ նաեւ անոր համար որ զիրքի մէջ գտնուած բառերն՝ իրերու վրայ ստացուած ծանօթութեանց չափով կըրնան տալ զաղափարներ : Դիտելի է դարձեալ՝ որ շատ կանուխ կըսկսին այս ձեւական կրթութիւնն , եւ կը սկսին՝ առանց միտ դնելու մարդկային իմացականութեան զարգացումի օրէնքին : Միտքն՝ անվրէպ միշտ թանձրացեալէն կըսկսի եւ կը յանգի վերացեալին . սակայն քերականութեան նման վերացեալ ուսումներ , որ շատ ետքը պէտք էր սկսէին , ամէնէն առաջ կըսկսին . քաղաքական աշխարհագրութիւնն , որ մանուկին համար անհոգի ու անպէտ բան մըն է , եւ ընկերաբանութեան իբր յաւելուած պէտք էր դասախօսուեր , շատ կանուխէն կըսկսին , եւ ասդին զանց կընեն բնական աշխարհագրութիւնն , որ զիւրիմաց ու համեմատաբար զուարճալի ուսում մըն է : Գրեթէ ամէն ուսում անկանոն կերպով կըսկսին կանուխէն . սահման-

ներ, կանոններ, սկզբունք կառավարելին՝ մինչ պէտք էր քիչ քիչ բանալ անոնք մանուկներու միտքին՝ այնպէս ինչպէս որ մասնաւոր պարագաները դիտելով կըլլան : Չմոռնանք ըսել՝ որ դեռ շարունակելու վրայ ենք շատ բան ալ մանուկներուն բերանացի սորվեցունելու յոռի գրութիւնն, որով ոգին գիրին կը զոհենք : Վերջապէս մանուկներու ըմբռնումը կը բլթացունենք՝ վասն զի կաշխատինք հակառակիլ բնութեան եւ ստիպել՝ որ անոնց ուշադրութիւնը գիրքի վրայ սեւեռի . անոնց միտքը կը շփոթենք՝ ջանալով մտցունել հոն այնպիսի՝ բաներ, որոնք չկրնար ըմբռնել, եւ ցուցնելով անոնց հանրական կանոններ՝ իրողութիւնները ցուցնելէ առաջ : Աշակերտին միտքն ուրիշներու գաղափարներուն պահարան մը կընենք, մինչդեռ պէտք էր իրողութեանց ու գաղափարներու ժիր խուզարկող մը ընէինք զայն : Անոնց ուղեղը չափազանց բռնաւորելով պատճառ կըլլանք որ շատ քիչ իմացականութիւններ կըրնան արտադրել իրենց կըրցածը : Երբ քննութիւններն անցնին՝ գիրքը մէկդի կը դնեն . տրուած տեղեկութիւններն՝ որովհետեւ կանոնաւորապէս ագուցուած չեն՝ շուտ կը ցնդին, եւ եթէ անոնցմէ քիչ մը բան ալ մնայ՝ գրեթէ միշտ անգործ վիճակի մէջ կը կենայ՝ անոր համար որ իր ծանօթութիւնները կիրարկելու արհեստը մշակած չենք . — ճշդաբար դիտելու եւ իւրովի խորհելու կարողութիւնը զօրացուցած չենք : Ասոնցմէ զատ՝ ուսած բաներուն մեծ մասն համեմատաբար նուազ արժէք ունին, եւ ընդհակառակն՝ ամէնակարեւոր ծանօթութիւններ բոլորովին ետ թողուած են :

Ուրեմն՝ ինչպէս սկիզբէն (à priori) կարելի եղածին չափ ծանուցած եղանք՝ մանկութեան նիւթական բարոյական ու իմացական դաստիարակութիւնն ահագին կերպով թերի է, եւ ասոր մեծ պատճառն այն է որ ծնողք

չունին այն գիտութիւնն , որ միայն պիտի կրնար լուսաւորել իրենք այս գործին մէջ : Այսպիսի բազմակողմանի խնդիրի մը լուծումը պահանջել այնպիսի՝ անձերէ , որոնց միտքէն անցած անգամ չէ այդ լուծումին անհրաժեշտ կարեւոր եղող սկզբունքն , յիրաւի անմտութիւն է : Երկար վարժութիւն պէտք է՝ կօշիկ մը շինելու , տուն մը կառուցանելու , նաւ մը ընթացունելու եւ հրաշարժ (locomotive) մը վարելու համար : Մի՛ կարծէք՝ որ մարդ արարածին մարմնական ու իմացական կրթութիւնն ասոնց համեմատութեամբ շատ զիւրին բան մըն է . անվարժ մէկն՝ ո՛վ որ ալ ըլլայ՝ չկրնար կատարել զայն : Ուրեմն՝ անխելքութիւն է չպատրաստել մարդն այս գործին կատարումին , քանի որ կրնգունինք թէ դաստիարակութեան այս խնդիրը՝ բնութեան մէջ եղած խնդիրներուն ամէնէն բազմադէմն է , եւ ամբաւապէս դժուար է զայն յարգարել : Աւելի լաւ է ետ թողուլ տաղանդի⁽¹⁾ գործերը , քան թէ այս ամէնակարեւոր նախապատրաստութիւնները զանց ընել :

Ըսենք թէ հայր մը՝ հետեւելով առանց խորհրդածութեան ընդունուած սխալ սկզբունքին՝ վերջապէս սպառած է իր որդեսիրութենէն , եւ իր չափազանց խստութեամբը պատճառ եղած է իր զաւակներուն հետտութեան , անոնց բարոյական անկումին , եւ այսպէս՝ իր ձեռքով ինքզինքը դժբաղդ ըրած է . այդպիսի հայր մը հարկաւ կը կարծէ՝ թէ բարոյագիտութիւնն Եսքիղէսի արկածէն աւելի ար-

(1) Տաղանդի գործեր՝ պէ՛տ է իմանալ բացասելովութիւն , երաժժութիւն , նուրբ աղնեգործութիւններ , վերջապէս ամէն ուսումներ , որ բնական ու անհրաժեշտ պէ՛տ մը չեն մարդու կենցաղին համար , այլ մասնաւոր յօժարութեանց զոհացումներ՝ վայելչութեան , անցուկ սովորոյթներու , բերելու նաեւ ցուցասիրութեան պահանջած լայն սահմանին մէջ :

ժէք ունի : Ասդին մայր մը կողքայ իր անդրանիկ զաւակն , զոր կարմիր տենդն յափշտակած է իր գիրկէն . երբ անկեղծ բժիշկը վերջապէս կուգայ յայտնել իրեն որ նա պիտի առողջանար՝ եթէ ուսումնասիրութեան զեղծումով անոր կազմութիւնն առաջուընէ վատթարած չըլլար , անշուշտ մայրն ինքն ալ կը կռահէ այնպէս ըլլալն , եւ ահա այն ատեն՝ թէ՛ սիրտի մորմոքի թէ՛ խղճմտանքի բեռին տակ ընկճուած՝ ի՞նչ անզոր ափտիանք մը կըլլայ իրեն համար : Տանդէի քերթուածն իր բնագիրին մէջ կարգալը :

Այսպէս՝ մարդկային գործերուն երրորդ մասը կարգի դնելու համար՝ շատ կարեւոր են կեանքի օրէնքին կարգ մը ծանօթութիւնները . անհրաժեշտ պէտք է գիտնալ բնախօսական նախնական սկզբունքն եւ հոգեբանութեան տարրական ճշմարտութիւններն , եթէ կուզենք արժանապէս կրթել մեր զաւակները : Աղէկ գիտենք՝ որ կարգ մը մարդիկ պիտի խնդան մեր այս առաջարկութեան վրայ , եւ պիտի ըսեն թէ ի՞նչ արտառոց բան է պահանջել՝ որ պարապին այսպիսի գժուարըմբռնելի ուսումի . եւ յիշուի՝ արտառոց բան մը պիտի ըլլար մեր պահանջն՝ եթէ ըսէինք որ ամէն հայր ու մայր պէտք է խորին ծանօթութիւններ ունենան այսպիսի նիւթերու վրայ : Մենք այդչափ յառաջ չենք երթար , այլ կըսենք՝ թէ հանրական սկզբունքն ու անոնց ըմբռնումը դիւրացընող մէկ քանի օրինակներ կը բաւեն , եւ այս՝ գժուար բան չէ : Պէտք է աղէկ գիտնալ սա անուրանալի ճշմարտութիւնները՝ թէ մանուկներու նիւթական ու իմացական զարգացումն օրէնքի տակ է . թէ՛ երբ ծնողք այս օրէնքին չհամակերպին՝ անպատճառ մահ կը պատահի . թէ՛ երբ միայն մինչեւ սահման մը համակերպին անոնց՝ մարմնական ու բարոյական մեծ պակասութեանց պատճառ կըլլան , եւ երբ կատարելապէս համակերպին՝ այն ատեն

միայն մանուկներն անթերի չափահասութեան կը ժամանեն : Մտածեցէք արդ՝ թէ ամէն անոնք որ հայր կամ մայր ըլլալու սահմանուած են՝ ո՛րչափ փութով պէտք է շանան սորվիլ այս օրէնքը :

Բնական օրէնքն՝ իրենց ամէնապարզ բացատրութեանը մէջ ամփոփելով՝ հետեւութիւնն են ա՛յն օրէնքին, որ կը նախագահեն հաւասարապէս մարմինի եւ միտքի կենսական շարժումներուն : Հետեւաբար՝ կենդանաբանութիւնն ու հոգեբանութիւնն՝ կենցաղաբանութեան անհրաժեշտ մեկնիչներն են : Այս եզրակացութեան ա՛լ աւելի պարզ ձեւ մը տալու համար՝ կըսենք . — կենցաղական ամէն երեւոյթներ՝ կեանքի երեւոյթներ եւ կեանքի բազմամասն արտայայտութիւններ են ⁽¹⁾, հարկ է որ անոնք համակերպած ըլլան կեանքի օրէնքին, որոնք գիտցո՛ղները միայն կըրնան հասկընալ այդ երեւոյթները : Ուստի, մարդու գործերուն չորրորդ բաժանումին մէջ եղած ամէն բանի ընթացքը՝ գիտութեան կապուած է : Մեր դասընթացքի ատեն ուսանելի բոլոր նիւթերուն մէջ՝ շատ քիչ բան կայ որ կարենայ ուղեցոյց ըլլալ մարդու քաղաքացիական կենցաղին : Սովորական դաստիարակութիւն յռնող մէկը՝ զուրկ է գործարանաւորներու գիտութեանց հանրական կանոններէն, առանց որոնց նկարագրական ընկերաբանութիւնն անգամ շատ քիչ նպաստ պիտի տար իրեն :

Հասանք մարդու գործերուն վերջին մասին, զոր կը բաղկացունեն մեր պարապ ժամերուն զբօսանքն ու գուարձութիւնները : Մեր անձնապահութեան հսկելու,

(1) Ըստ քարգմանիչին՝ հոգեբանական նուրբ նւարտութեանց քերեսս աւելի մօտ եւ աւելի նիւթ կրկար բսել՝ «մաս մը հանրական հարկի եւ մաս մը անհասական կամքի երեւոյթներ են» Տես ծանօթ. 48 էջին :

մեր ապրուստը ճարելու, մեր հայրական պարտքը կատարելու, մեր հանրական ու քաղաքակրթական կենցաղն առաջնորդելու ամէնէն յարմար դաստիարակութեան ո՛րն ըլլալը քննելէ ետեւ, քննենք հիմա՝ թէ ո՛րն է այն կրթութիւնն, որ ամէնէն աւելի ճիշդ կը յարմարի ասոնցմէ դուրս մնացած այլ եւ այլ առարկաներուն, այսինքն՝ դրական եւ արուեստական մեր ամէն տեսակ բերկրութեանց ու բնութեան տեսարաններէն յառաջ եկած վայելումներուն: Մեծ սխալ մը կըլլայ կարծել՝ որ մենք այս երկրորդական առարկաները բանի տեղ դրած չենք, նկատելով որ անոնք յետադաս ըրած ենք ա՛յն բաներէն՝ որ մարդու զարգացումին աւելի կենսապէս կը նպաստեն, նկատելով նաեւ՝ որ իրերն իրենց գործնական արժէքին չափով կը չափենք: Գեղադիտական կրթութեան եւ անկէ յառաջ եկած ամէն բանի անխտիր յարգ կուտանք. կեանքը՝ կիսով չափ նուազ քաղցրութիւն պիտի ունենար՝ եթէ չըլլային նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնն, երաժըտութիւնը, բանաստեղծութիւնն ու բնական գեղեցկութիւններէ բղխած սրտայուզութիւնները: Քա՛ւ լիցի, ճաշակի կրթութիւնն եւ անկէ յառաջ եկած վայելքն անպէտ չենք համարիր. կը հաւատանք որ այս վայելքն՝ ապագային աւելի մեծ տեղ մը պիտի բռնեն մարդկային կենցաղին մէջ: Երբ անգամ մը բնութեան ոյժերը լաւագոյն կերպով մեզի սպասաւորեն, երբ կատարելագործին արտադրելու միջոցներն, երբ աշխատութիւնը վերջին ծայր խնայութեամբ տնտեսի, երբ դաստիարակութիւնն այնպէս կանոնաւոր վիճակ մը առնէ՝ որ մարդկային ամէնակարեւոր գործերուն նախապատրաստութիւնն համեմատաբար աւելի արագ եղանակով ձեռք բերուի, եւ երբ՝ իբրեւ այս ամէնուն հետեւութիւն՝ մարդ աւելի ժամանակ ունենայ, այն ատեն արուեստական ու բնական ի՞նչ

գեղեցութիւն որ կայ՝ ամէն միտքի մէջ իրաւապէս մեծ տեղ մը պիտի բռնէ :

Բայց այս՝ ըսել չէ որ մարդն երջանկութեան տանելու դաստիարակութեան մէջ՝ գեղագիտական կրթութիւնը մեծ կշիռ ունի, կամ թէ մարդու երջանկութեան էական ու ամէնակարեւոր մասն է այն : Որչափ կարեւոր ալ ըլլայ՝ պէտք է յետագաս ընել զայն ա՛յն կարգի կրթութիւններէն, որ կեանքի հանապազորդ պարտականութեանց հետ ուղղակի առնչութիւն ունին : Ինչպէս որ առաջ ըսինք, գրականութիւնն ու գեղարուեստներն հո՛ն միայն կըրնան մուտ գտնել՝ ուր քաղաքակիրթ գործունէութեամբ հանրական կենցաղ ու հարստութիւն կայ արդէն : Ծաղկադարմանը տունկ մը կը մշակէ՝ անշուշտ տալիք ծաղիկին համար, եւ տունկին տերեւներուն ու արմատին խնամ կը տանի՝ մանաւանդ անոր համար որ անոնք ծաղիկին արտադրութեան էական գործիքն են . բայց դարմանողն՝ համարելով հանգերձ թէ ծաղիկը տունկին վրայ դանուած միւս ամէն բաներէն ազնուագոյնն է՝ գիտէ որ անկէ աւելի կարեւորութիւն ունին տերեւներն ու արմատներն ինքնին՝ իբրեւ պատճառներ ծաղիկին բովանդակ յանջատութեան : Հոգիով մարմինով կաշխատի նա տունկին ջովութեան համար, եւ աղէկ գիտէ՝ որ զայն անխնամելն յիմարութիւն է՝ քանի որ ծաղիկ պիտի տայ իրեն : Առաջիկայ խնդիրն ալ ասոր պէս է . ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը, նկարչութիւնն, երաժշտութիւնը, բանաստեղծութիւնն՝ ամէնն ալ քաղաքակիրթ կենցաղի որպէս թէ ծաղկունքն են : Բայց (հակառակ կարելիութեան) համարելով անգամ՝ թէ անոնք այնքան մեծ արժէք ունին՝ որ իրենք ծնող քաղաքակիրթ կենցաղն հարկ է ամբողջովին ստորադաս ըլլայ իրենց, պէտք է աղէկ գիտնալ՝ թէ ամէնէն հարկա-

ւոր բանն է իմաստուն քաղաքակրթութիւն մը , եւ զայն պատրաստող դաստիարակութիւնն հարկ է ամէն տեղ նախադաս ըլլայ :

Հոս՝ մեր կրթական դրութեան յոռութիւնն ամպի պէս մեր գէմը կելնէ , եւ կըրնանք ըսել որ մենք միայն ծաղիկին վրայ կը մտածենք եւ բո՛ւն տունկն երեսի վրայ կը թողունք : Ե. քեզ երեւելու նռանդով՝ կը մոռնանք էականը , մեր դպրոցներուն մէջ անձնապահութեան վերաբերեալ բան մը չենք սորվեցուներ . ապրուստ ճարելու բաներէն տարրական շատ քիչ բան դաս կուտանք հոն , եւ կը ձգենք որ երիտասարդներն ըստ պատահումի ասդիէն անդիէն լսելով սորվին անոնք : Հայրական ու քաղաքացիական պարտքի կատարումին վերաբերեալ նախապատրաստական ամէնազոյզն ուսում մը անգամ չենք աւանդեր , եւ իբրեւ նախապատրաստութիւն դաս կուտանք խել մը նիւթեր , որոնց շատն ոչ իմաստ ոչ բանալի մը ունին : Ոգիով չափ կաշխատինք սորվեցունելու համար այնպիսի բաներ , որ փայլ շքեղութիւն եւ կենցաղական նուրբ նազանք կուտան : Մենք լիովին կը ճանչնանք արդի լեզուներուն արժէքը , վասն զի գիտենք որ անոնք աշխարհի մէջ յաջողելու միջոց մը կըլլան՝ մատենագրութեանց բնագիրները կարդալու , օտարազգիներու հետ խօսակցելու , եւ ճանապարհորդելու գիւրութիւն տալով . բայց կը պնդենք թէ բոլորովին անտեղի է լեզուագիտութիւն ձեռք բերել՝ կենսական կարեւորութիւն ունեցող ծանօթութիւններու տոյժովը :

Ենթադրելով հանդերձ՝ թէ կանոնական (դասական) դաստիարակութեամբ պերճ ու ճշգրիտ ոճի մը տէր կըլլանք , դարձեալ չենք կըրնար պնդել՝ թէ ոճի պերճութիւնն ու ճշգրտութիւնը տղայ մեծցունելու ամէնակարեւոր սկզբունքին հաւասար օգուտ մը կըրնայ ունենալ :

Պահ մը՝ ընդունինք որ մեռեալ լեզուներով գրուած բանաստեղծութեանց ընթերցումը կըընայ նպաստել գեղեցիկ ոճ մը ունենալու , բայց ասկէ չհետեւիր ընաւ՝ թէ ճաշակի զարգացումն առողջարանական օրէնքի ուսումէն աւելի կարեւոր է : Տաղանդները , գեղարուեստները , քաղաքակրթութեան ծաղկումն համարուած ամէն բաները՝ պէտք է ստորագաս ըլլան քաղաքակրթութեան խարխոխն եղող ուսումներէն ու կրթութիւններէն : Դաստիարակութեան ու կենցաղի մէջ՝ ճաշակի վերաբերեալ ամէն բան պարապ ատենները միայն գրաւելու են :

Ճաշակի ուսումներն այսպէս սահմանելէ ու դաստիարակութեան մէջ անոնց կարեւորութիւնն իբրեւ երկրորդական ընդունելէ ետեւ , գանք հետազօտել թէ որո՞նք են այն ծանօթութիւններն՝ որ ամէնէն լաւ եղանակով նպատակին կը տանին մարդն , եւ կենցաղի գործերուն հետ աւելի մօտէն առընչութիւն ունին : Այս խնդիրին լուծումը միւս խնդիրներուն լուծումին հետ նոյն է . որչափ ալ անակնկալ թուի՝ սակայն դարձեալ ոչ նուազ ճշմարիտ է՝ թէ ամէնէն բարձր արուեստն անգամ իր բովանդակ մասերովը գիտութեան վրայ հիմնուած է , եւ առանց գիտութեան՝ ոչ անթերի արտադրութիւն եւ ոչ ալ արտադրութեանց կատարեալ գնահատում կըլլայ : Կարելի է որ մեծահոշակ արուեստագէտներ՝ ժողովուրդին սահմանափակ իմաստով ըմբռնած գիտութիւնը միայն ունեցած ըլլան , բայց այդ մեծ արուեստագէտներն՝ իբրեւ նրբամիտ գննողներ՝ ունենալու էին բաւական պաշար մը այն գործնական հանրացումներուն , որ գիտութեան սկզբունքն են . անոնք արուեստական կատարելագործութենէն սովորաբար շատ վար մնացած են այն պատճառով որ իրենց հանրական սկզբունքը շատ քիչ եւ մեծ մասով սխալ էին : Երբ միտք բերենք՝ որ արուեստական

արտադրութիւններն իրական (objectif) կամ անիրական (subjectif) երեւոյթներու քիչ շատ նմանահան պատկերներն են , սկիզբէն ('ի յառաջագունէ à priori) բացայայտ կըլլայ՝ թէ գիտութիւնն աներեւութապէս կայ արուեստին ներքեւ , թէ ամէն արտադրութիւն՝ յիշեալ երեւոյթներուն օրէնքին համակերպ ըլլալուն չափով միայն կըրնայ ընտիր բան մը ըլլալ , եւ թէ պէտք է արուեստագէտը գիտնայ այդ օրէնքն՝ որպէս զի իր արտադրութիւններն անոնց համակերպ ըլլան : Քիչ մը վարը պիտի ցուցնենք՝ որ այս սկզբունքով եզրակացութիւնը գործնական փորձին հետ ալ կը միաբանի :

Անդրիագործութիւն ուսանող երիտասարդները՝ մարդկային մարմինին ոսկրերն ու ջիղերն , անոնց գիրքն , յօդակապներն ու շարժումները կուսումնասիրեն : Այս ուսումնասիրութիւնը գիտութեան մէկ մասն է , որ անոնց հարկաւոր դատուած է՝ որպէս զի անոնք չգիտցող անդրիագործներուն սխալներն իրենք ալ չընեն : Այդ ուսանողները պէտք է գիտնան նաեւ մեքենագիտութեան տարրերը , զոր բնաւ չգիտնալնուն համար մեծ սխալներ կընեն միշտ՝ մեքենական հայեցուածով . ասոր օրինակ մը տանք . — Անդրի մը կանգուն կենալու համար հարկ է որ անոր գագաթնահայեաց ուղղագիծը ճիշդ ծանրութեան կէտին վրայէն անցնի , ու կեդրոնահայեաց գիծն անոր խարխախին վրայ իջնէ , եւ ասոր համար է որ երբ մարդ մը հանգիստի գիրքն առնէ (ուր ծունկին մէկը կը ձգտի եւ միւսը կը ձկի) իր կեդրոնահայեաց գիծը ձգտեալ կողմին ոտքին մէջտեղը կիյնայ . սակայն հաւասարակշռութեան տեսականը չգիտցող անդրիագործներն այս գիրքն ա՛յնպէս կը կերտեն՝ որ կեդրոնահայեաց գիծն երկու ոտքին մէջտեղը կիյնայ : Անդրիագործներն այս կարգի սխալներու մէջ կիյնան նաեւ՝ եթէ պտուտքելու շար-

ժուժին օրէնքը չզիտնան , ինչպէս Տիագորուլի զարմանալի ըսուած անդրիին շինողին պատահած է՝ այդ օրէնքը չզիտնալուն համար . այդ անդրին անպատճառ առջեւն ի վար պիտի իյնար՝ իր սխալ կեցուածքին համար , եթէ իրեն կից սկաւառակն անկէ զատէին :

Աւելի ակներեւ է նկարչութեան համար գիտնական ծանօթութեանց կարեւորութիւնը . այդ ծանօթութիւնները պէտք է ստացած ըլլալ՝ եթէ ոչ տրամախոհապէս գէթ գործնականապէս : Ինչո՞ւ համար չինական նկարներն անճոռնի են . — վասն զի Չիները չզիտեն ճշմարտանմանութեան օրէնքն . իրենց գծական պատկերհանութիւնն արտառոց բան մըն է , իսկ իրենց օգային պատկերհանութիւնը բոլորովին չքոտի է : Ինչո՞ւ համար մանուկներու գծագրութիւններն այնպէս խառնափնդոր բաներ կըլլան . — վասն զի մանուկներն խկականին զիտակ չեն , եւ իրենց այս տգիտութեան պատճառն այն է՝ որ անոնք բնաւ չեն ըմբռնած առարկաներու բո՛ւն երեւոյթին՝ անոնց մեր աչքին ներկայացած վիճակներուն (ղիրքին) համեմատ կերպարանափոխութիւնը : Երբ նկարչութիւն ուսանողներուն համար պատրաստուած գիրքերն ու բանախօսութիւնները պարզ աչքէ մը անցունէք , երբ Բիւշթէնի բանաքննութիւններն եւ Ռափայէլեան—մարգագետին ըսուած գործերն ուշադրութեամբ քննէք՝ պիտի հասկընաք որ նկարչութեան զարգացեալ վիճակին մէջ՝ անպատճառ հարկ է որ ըլլայ բնութեան ազդումներուն տակաւ աճող կերպարանափոխութիւնը : Նկարիչ մը՝ որչափ ալ բնութեան առարկաներն ուսումնասիրած ըլլայ անգաղար զննութեամբ՝ զարձեալ պիտի սխալի : Ամէն նկարիչ կը խոստովանի՝ որ իրերու կերպարանքը միշտ ճշգրտութեամբ չպիտի ըմբռնէր եթէ առաջուրնէ զիտցած չըլլար՝ թէ այդ կերպարանքն ի՞նչ եղանակով այս կամ

այն վիճակին մէջ 'ի հարկէ այս կամ այն երեւոյթը կառնեն, եւ գիտնալը՝ թէ իրերը շրջավայրին համեմատ այլ եւ այլ երեւոյթներ կառնեն՝ երեւոյթներու գիտութիւնը մինչեւ սահման մը ունենալ է: Մ. Լուիս նկարիչն, որ խղճամիտ արուեստաւոր մըն է, գիտութեան կողմէ ազքատ ըլլալուն համար՝ իր նկարներէն մէկուն մէջ վանդակապատ լուսամուտի մը ստուերն հանդիպակաց պատին վրայ յստակ գիծերով նկարած է. եթէ Մ. Լուիս գիտցած ըլլար թերաստուերի երեւոյթն՝ անշուշտ այս սխալը չպիտի ընէր: Դարձեալ՝ Մ. Բողդղի գիտութեան կողմէ ազքատ ըլլալուն համար՝ լոյսի քանի մը ճառագայթներուն տակ վարսաշող (chevelu) կարգ մը մակերեւոյթներէ գոյացած տեսակ մը փողփողում նշմարելով (փողփողում, որ լոյսին վարսաշողերուն մէջէն անցնելու ատեն բեկբեկելէն առաջ եկած է) մեծ սխալ մը գործեց, վասն զի իր նկարներուն մէջ պատկերեց այդ փողփողումն այնպիսի մակերեւոյթներու վրայ եւ այնպիսի պարագաներու մէջ, ուր այդպիսի փողփողում մը ընաւ չկըրնար տեղի ունենալ:

Մեր ընթերցողներն աւելի պիտի դարմանան՝ երբ ըսենք թէ նոյն ինք երաժշտութիւնն ալ գիտութեան նըպաստին պէտք ունի: Բայց թող փորձեն, եւ պիտի տեսնեն՝ որ երաժշտութիւնը տիրապէս սիրտի յուզումներուն գաղափարացեալ արտաբերութիւնն է. եւ ըստ այսմ՝ երաժշտութիւնը՝ ընական արտայայտութեան օրէնքին համակերպելուն կամ չհամակերպելուն համեմատ լաւ կամ յոռի կըլլայ: Մարդկային ձայնին այն պէսպէս ոլորակորակներն, որ մարդկային պէսպէս զգացումներն եւ անոց ուժգնութեան աստիճանները կարտաբերին՝ երաժշտութեան տարրերն են: Մենք կըրնանք սպացուցանել թէ այդ ոլորակներն ու ներդաշնակութիւնները դիպուա-

ծի ու քմայքի արդիւնք չեն բնաւ , այլ սահմանուած են կարգ մը հանրական օրէնքով , որով կը վարին ամէն կենդանական գործերն , եւ այս է պատճառն՝ որ անոնք ազդու (expressif) կըլլան : Ուստի՝ երաժշտական հատուածներն եւ անոնց վրայ շինուած նուագերգութիւններն ա՛յն ատեն միայն ստոյգ ազդեցութիւն կընեն ականջներու վրայ՝ երբ այս հանրական օրէնքին համակերպ ըլլան : Դժուար է հոս օրինակներով ապացուցանել զայս . մեր ընթերցողները թերեւս համոզուին մեր այս խօսքին՝ յիշելով այն անթիւ ու գռեհիկ ցուցերն (ballade) որ մեր երաժշտական սրահներուն մէջ հեղեղաբար կորոտան : Այդ ցուցերն ահա՝ մէյմէկ ճաշակներ են գիտնական սկզբունքի հակառակ շինուած նուագներու : Այդ ցուցերը՝ գիտութեան դէմ մէյմէկ յիշոց են , վասն զի երաժշտական տարազներով կը հազուեցունեն ա՛յնպիսի գաղտփարներ , որ երաժշտական ներդաշնակութիւններ յառաջ բերելու չափ սրտայոյզ չեն : Դարձեալ՝ այդ ցուցերը գիտութեան դէմ մէյմէկ յիշոց են , վասն զի անոնց երաժշտական պարբերութիւններն՝ արտայայտած գաղտփարներուն հետ բնաւ վերաբերութիւն չունին , թէպէտեւ այդ գաղտփարները սրտայոյզ եղած ալ ըլլան : Այդ ցուցերը՝ տգեղ բաներ են , վասն զի իրականութենէ զուրկ են , եւ իբրեւ զուրկ իրականութենէ՝ անշուշտ գիտնապէս պատրաստուած չեն :

Նոյն երեւոյթը կայ բանաստեղծութեան մէջ ալ : Երաժշտութեան պէս՝ բանաստեղծութեան աղբիւրն ալ բնական արտայայտութեանց այն ձեւերն են , որ խորին զգացումներու լծորդ են . բանաստեղծութեան չափն , ուժգին ու բազմաթիւ ամանակներն , աւելագրութիւնները , բուռն ստեղծումները՝ բոլորն ալ կրայոյզ լեզուի մը բնական ձեւերն են . ուստի՝ բանաստեղծութիւնն՝ որպէսզի ընտիր ըլլայ՝ պէտք է ճարտարմտութեամբ հետեւի ջղա-

յին գործողութեանց այն օրէնքին , որուն կը հետեւի կիրքի բարբառը : Այդ բարբառին ամէնէն սաստիկ ուժգնութիւնը տուած ատեն՝ պէտք է միշտ հաւատարիմ մնալ համեմատութեան օրէնքին : Բանաստեղծութեան ոյժերը պէտք չէ գործածել անպայման չափով մը . ուր գազափարները նուազ սրտայոյզ են՝ հոն շռայլելու չէ քերթողական խանդավառ արտայայտութիւնները . յուզումն որ չափ առատ ըլլայ՝ այն չափով առատ գործածելու է այդ բուն արտայայտութիւններն , եւ ուր յուզումն աւիւնի հասնի՝ հոն պէտք է բանաստեղծութիւնն իր բովանդակ ոյժը թափէ : Բանաստեղծութիւնն՝ եթէ այս օրէնքին չհետեւի՝ կըլլայ ուռուցիկ բան մը , բանատխնդութիւն մը (rimaille) : Վարդապետական բանաստեղծութեանց մէջ այս օրինապահութիւնը չիկայ , եւ այս՝ շատերուն զգալի : Սոյն օրէնքին ամէնակատար ճշգրութեամբ հետեւողներուն կարի ցանցառութեանն համար է՝ որ արուեստին ոգիին հակառակ այնչափ բանաստեղծութիւններ կը վլստան հրապարակին վրայ :

Ճշմարտապէս գեղեցիկ գործ մը արտադրելու համար՝ ո՛ր եւ իցէ արուեստագէտ ոչ միայն պէտք է գիտնայ իր պատկերելիք երեւոյթներուն օրէնքն , այլ նաեւ պարտի ըմբռնած ըլլալ այն տարազն , որով պիտի զգածի հանդիսատեսին կամ ունկնդիրին հոգին՝ երբ իր գործը ներկայանայ . եւ այս՝ հոգեբանական խնդիր մըն է : Արուեստագիտական գործէ մը առաջ եկած տպաւորութիւնն՝ ՚ի հարկէ հանդիսատեսներուն կամ ունկնդիրներուն մտային բնութենէն կախում ունի . եւ որովհետեւ ամէն մտային բնութիւններ ինչ ինչ իրարու նման հանգամանք ունին , ուստի կարգ մը լծորդ սկզբունք կան , որ պէտք է կանոն ըլլան արուեստական ամէն ընտիր արտադրութեանց : Արուեստագէտ մը այն ատեն միայն կատարելապէս

կըմբռնէ այս կանոններն եւ անոնց համեմատ կը յօրինէ՝ երբ հասկըցած է թէ անոնք ի՞նչպէս կը բլխին մարդկային միտքի օրէնքէն : Եթէ պատկեր մը ղիտողին հարցունենք՝ թէ անոր յօրինուածն ընտի՞ր բան մըն է , տիրապէս հարցուցած կըլլանք անոր՝ թէ իր հայեցուածն ու զգացումներն ի՞նչ աստիճան կըզգածին այդ պատկերէն : Եթէ մէկուն հարցունենք՝ թէ այս ինչ թատերգութիւնը լա՛ւ գրուած է , հարցուցած կըլլանք անոր թէ ունկնդիրներուն ուշադրութիւնը պիչ սեւեռելու տարազով կարգադրուած են անոր գերերն՝ այնպէս որ ոչ մէկ զգացում չտիազանցութեամբ արուեստակուած չէ հոն : Այսպէս ալ բանաստեղծութեան մը գլխաւոր մասերը կարգադրելու եւ պարզ պարբերութեան մը բառերն համադրելու ատեն՝ յաջողելու համար՝ պէտք է ճարտար եղանակով մը խնայել ընթերցողին զգայնութեանն ու մտային ոյժերուն : Արուեստագէտները՝ թէ՛ ուսումնասիրելու ատեն թէ՛ իրենց բովանդակ կենցաղին մէջ՝ անհնարին աշխատութեամբ կը հաւաքեն իրենց միտքին մէջ կարգ մը կանոններ , որոնց վրայ կը կազապարեն իրենց երկերը : Եթէ այդ կանոններուն ազբիւրներն հետազօտենք՝ ճիշդ հոգեբանական օրէնքին մէջ պիտի գտնենք անոնք : Արուեստագէտներն այն ատեն միայն պիտի կըրնան արտադրել այդ օրէնքին կատարելապէս համաձայն գործեր՝ երբ ճանչնան անոնք ու անոնց ամէն կցորդները :

Մենք բնաւ չենք ըսեր՝ թէ մարդ միայն գիտութեան միջոցով կըրնայ արուեստագէտ ըլլալ . կը պնդենք թէ արուեստագէտը պարտի գիտնալ իրական ու անիրական երեւոյթներու մեծ օրէնքը . բայց բնաւ չենք պնդեր թէ այդ օրէնքն անոր բնական թափանցումներուն տեղը բռնելու են : Բնութիւնն է՝ որ մարդն արուեստագէտ ու բանաստեղծ կը ծնանի , եւ միայն ստացիկ կըթութեամբ

կարելի չէ ըլլալ ո՛չ բանաստեղծ եւ ո՛չ արուեստագէտ⁽¹⁾ : Մեր ըսածն այն է՝ թէ բնակից հանճար ունեցողները պէտք չէ որ բանի տեղ չգնեն կազմաւորեալ գիտութեան նպաստը : Յիրաւի մեծ բան մըն է հոգետեսութիւնը (intuition) բայց հոգետեսութիւնն ամէն բան չէ : Հանճարին ու գիտութեան միալուծ ճիգն է՝ որ կերկնէ վսեմը⁽²⁾ :

Ինչպէս վերն ըսինք , գիտութիւնը կարեւոր է ոչ միայն արտադրելու , այլ նաեւ կշռադատելու (apprécier) համար արուեստական գործ մը : Ինչէ՞ն է՝ որ հասարակ մարդ մը՝ մանուկէ մը աւելի ազէկ կըրնայ կշտել պատկերի մը գեղեցկութիւնները . — վասն զի մանուկէն աւելի ազէկ գիտէ բնութեան ու կեանքի ճշմարտութիւններն , որ պատկերին մէջ կերեւին : Ինչէ՞ն է՝ որ ընտիր քերթուած մը կարդալով՝ ազնուական պարօնը բիրտ գեղջուկէն աւելի հաճոյք կիմանայ . — վասն զի անձերու եւ իրերու վրայ աւելի ճոխ ծանօթութիւններ ունենալով՝ գեղջուկին շնչմարտն ինք կըրնայ նշմարել այդ քերթուածին մէջ : Այդ՝ քանի որ պէտք է մեր միտքովը նախ ընտանեցած ըլլանք ներկայացեալ բաներուն հետ , որպէս զի կարենանք համ մը առնել ներկայացումէն (ինչպէս յայտնի կերեւի վերը բացատրուած պարագայէն) այդ ներկայացումն անթերի կերպով շէնք կըրնար կշռադատել՝ եթէ նախ ճանչցած չըլլանք ներկայացեալ իրերն անթերի կերպով : Ստոյգն այն է՝ որ արուեստական գործերու մէջ արտայայտուած ամէն յաւելուածական ճշմարտութիւն՝ յաւելուածական բերկրանք մը կուտայ հանդի-

(1) Երկբայելի է այդ վնիւն , եւ իմաստաւէրներու խորհրդածութեան մեծկակ նկար մը :

(2) Բայց կայ վսեմ մը՝ որ լոկ հանն'սն առանց գիտութեան կերկնէ , թէպէտ եւ բուն գիտութեան ալ համաձայն կրկայ այն : Թ .

սատեսին միտքին, բայց այդ ճշմարտութեան անտեղեակ միտք մը կը զրկի այդ բերկրանքէն :

Արուեստագէտն՝ որչափ իրականութիւն զնէ իր գործին մէջ՝ այնչափ խաղեր կը հիւսէ միտքի կարողութեանց, այնչափ գաղափարներ եւ այնչափ հաճոյք կը փթթեցունէ : Բայց որպէս զի հանդիսատեսին ունկնդիրին կամ ընթերցողին վրայ այս հաճոյքն ազդեն՝ անոնք պէտք է գիտցած ըլլան հանդիսադրեալ իրականութիւններն, եւ այդ իրականութիւնները գիտնալն՝ ունենալ է մեծ բանը, գիտութիւնը ⁽¹⁾ :

Եւ արդ չմոռնանք սա կարեւորագոյն բանն ալ՝ թէ գիտութիւնն ոչ միայն հիմն է քանդակագործութեան, նկարչութեան, երաժշտութեան, բանաստեղծութեան, այլ նաեւ գիտութիւնն ինքնին բանաստեղծութիւն է : Ախալ տեսութիւնէ մը յառաջ եկած է այն կարծիքը՝ թէ գիտութիւնն ու բանաստեղծութիւնը ներհակ են իրարու . իրա՛ւ է՝ որ՝ իբր անձնիւր-անհատի ինքնութեան հանգամանք՝ գիտութիւն եւ զգացում իրար կը չեզոքացունեն փոփոխակի . իրա՛ւ է դարձեալ՝ որ խորհրդածութեան չափազանց գործունէութիւն մը զգացումները կը սպաննէ, ինչպէս զգացումներու եռանդն ալ խորհրդածութիւնը կը մթազնէ, եւ այս հայեցումով ճշմարիտ կըլլայ ըսելը՝ թէ այլ եւ այլ գործունէութիւններն իրարու ներհակ կը պատահին, բայց ճշմարտութեան դէմ է ըսել՝ որ գիտնական գործերն էպէս զուրկ են բանաստեղծութենէ, կամ՝ գիտնական կրթութեամբ զբաղելով՝ երեւակայական ու գեղասիրական երկերու անընդունակ կըլլանք : Ընդհակառակը՝ գիտութիւնը կը

(1) ԹԵՐԵԱՍ ԱՄԷՆ զԻՏՈՆՆԵՐԷՆ ԱՆԵՒԻ պայծառ կը խօսի հոս Հեղինակը, քանճարցեալ նշանակութեանը վրայ այդ վերացական բառին, որով յանախ կը գեղծանին օտարագրիներու եւ մանաւանդ մեր մէջ կարգ մը ուրբաններու հետ խաղացողներ :

բանայ գիտունին առջեւ բանաստեղծական պարունակներ հոն, ուր տգէտը բան մը չտեսներ: Գիտնական հետազոտութեամբ զբաղող մարդիկ միշտ կըսեն մեզի՝ թէ իրենք ոչ միայն ուրիշներու նման՝ այլ ուրիշներէն աւելի թափով կըզգան իրերու բանաստեղծական գեղեցկութիւնը: Հիւ Միլլէրի երկրաբանական գիրքերն ու Լիուսի ⁽¹⁾ Ծովափնեայ հետազոտութիւնները կարգացողը՝ պիտի տեսնէ որ գիտութիւնն ոչ միայն չխափաներ բանաստեղծական խանդն, այլ նաեւ կը գրգռէ զայն: Կէօթէի վարքը գիտցողները՝ գիտնալու են նաեւ՝ որ բանաստեղծական ոգին ու գիտնական ոգին կըրնան հաւասար յորդութեամբ միեւնոյն անձին վրայ բնակիլ: Սյլանդակ ու աննուէր բան մը չէ՞ կարծել՝ թէ մարդ ո՛րչափ աւելի ուսումնասիրէ բնութիւնն՝ այնչափ նուազ կը մեծարէ զայն ⁽²⁾: Միթէ՛ կաթիլ մը ջուրն, որ ռամիկին համար լոկ կաթիլ մը ջուր է, նուա՞զ յարգ ունի բնագէտին առջեւ՝ անոր համար որ գիտէ նա թէ զայն բաղկացունող տարրերուն միաւորիչ ոյժն եթէ յանկարծ ելուզանի (dégager) կայծակ կըլլայ: Միթէ՛ համբակ գիտողի մը աչքին լոկ ձիւնի գնտակ մը երեւցածն՝ աւելի բարձր գաղափարներ չարթո՞ւնցըներ գիտունին միաքին մէջ, որ մանրագիտակով զննած է ձիւնի բիւրեղներուն մէջէն այն պէսպէս ձեւերն՝ սքանչելի ու շքեղ: Միթէ՛ սա խոռոչացած ժայռն, որուն

(1) Լիուս եւ Միլլէր՝ Մեծ Բրիտանիայի երկու բնապատմներն են: Լիուսի Ծովափնեայ հետազոտութիւնները՝ կը խօսին ծովեզերեայ զննութեանց վրայ: Հիւ Միլլէր Սկոթլանդի երկրաբան մըն է, որ նանչ-ցուած է մանաւանդ երկրաբանական կազմութեան վրայ իր գրած հետազոտութիւններով, որուն անունն է՝ Հին կարմիր խձափարն անխափն ավէ՛ն վար:

(2) Փորձը կը ցուցնէ սակայն՝ որ պատշէի առարկան որքան մօտէն դիտուի ու շօտափի, այնքան նուազ մեծարելի կըլլայ. անձանօքը միտք վսեմ է:

վրայ զուգահեռական ճեղքուածներ քանդակուած են , նոյնչափ բանաստեղծութիւն կրբնա՞յ արթունցընել տգէտի մը գլուխին մէջ՝ որչափ կարթունցընէ երկրաբանի մը միտքին մէջ , որ գիտէ թէ միլիոնաւոր տարիներ առաջ սառնակոյտ մը սահա՛ծ է այդ ժայռին վրայէն , ճշմարիտն այն է՝ թէ անոնք որ ամենեւին չեն թափանցած գիտնական աշխարհէն ներս՝ չեն կըրնար տեսնել իրենց բոլորի բանաստեղծութեան մեծ մասը : Այն՝ որ իր տղայութեան ատեն չէ հաւաքած միջատներ ու տունկեր՝ չգիտէ թէ ի՞նչ մոզական գեղեցկութիւն կայ մացառի մը կամ մարգագետինի մը մէջ : Այն՝ որ բրածուններ չէ պեղած՝ չունի այն բանաստեղծական գաղափարները , զոր կը թելադրեն այս ծածկեալ գանձերը գտնուած տեղուանք : Այն՝ որ իր ծովափնեայ պտոյտներուն ատեն իր հետ չէ առած մանրադիտակ մը եւ ջրայնոց մը (aquarium) ծովեզերքի բերկրութեանց ճաշակ չունի : Շատ ցաւալի է՝ որ մարդիկ չնչին բաներով կըզբաղին , եւ բնութեան մեծապայծառ երեւոյթներուն առջեւ անզգայ են : Որչա՛փ անփոյթ են երկնային ճարտարապետութիւնը գիտելու , եւ որչա՛փ հռանգով կըզբաղին գիտնարար բանաքննելու յունական տաղերգութիւն մը . եւ այդ բանաքննողներն անազդակ սառնութեամբ կանցնին այն վե՛հ զիւցազներգութեան առջեւէն , զոր Աստուծոյ մատը քերթա՛ծ է երկիրի խաւերուն վրայ :

Ուրեմն , բացայայտ կը տեսնենք՝ որ մարդու գործերուն վերջին մասին՝ ինչպէս միւս մասերուն մէջ՝ գիտնական կրթութիւնն հարկաւոր է իբրեւ նախապատրաստական դաս : Բացայայտ է՝ որ գեղագիտութիւնն ընդհանրապէս ի հարկէ հիմնուած է գիտնական սկզբունքի վրայ , եւ թէ անկարելի է կատարելապէս յաջողիլ անոր մէջ՝ առանց գիտնալու այս սկզբունքը : Բացայայտ է՝ թէ

արուեստի գործերը բանաքննելու եւ կշռադասելու համար՝ պէտք է ունենալ իրերու խիութեան ծանօթութիւնը, կամ՝ ուրիշ կերպ ըսելով՝ հարկաւոր է դիտութեան նպաստը. բացայայտ է դարձեալ՝ թէ գիտութիւնն ոչ միայն օժանդակին է արհեստի եւ բանաստեղծութեան իրենց ամէն ձեւերուն մէջ, այլ նաեւ արդար իրաւունքով սոսկ գիտութիւնն ինքնին բանաստեղծական կըրնայ համարուիլ⁽¹⁾ :

(1) Սրէնսը հոս մէկ քանի էջի մէջ, զոր չենք թարգմաներ, կրբանաճնէ գիտութեան արժէքն՝ իբրեւ իմացական ու բարոյական հրահանգ եզրակացունելով՝ որ գիտութեանց գրադուր լեզուագիտութեւ աւելի կր նպաստէ յիշողութեան, եւ իբրեւ միջոց բարոյական կրթութեան՝ գիտութիւնը մարդն իմնիւելու հաստատման ու անկեղծ կրնէ :

Բնական էր գիտութեան այսչափ կարեւորութիւնը (հոս եւ ուրիշ մէկ քանի տեղ) Հեղինակի մը, որ՝ իբրեւ հարազատ գաւաղ ամէնէն մեծ գիտուններն երկնող երկիրին՝ մանաւանդ իմն ալ ստոյգ գիտուն՝ չէր կրբար նուազ բերումով անոր ներքողն հիւսել : Բայց ինչպէս ամէն գրադուր մէջ՝ որ արհեստ եղած է՝ նոյնպէս գիտութեան մէջ ալ՝ հարստութեան ու վարդապետական չափազանցութիւնը կայ միշտ : Այսօր ակներեւ է՝ որ մօտ ժամանակներուն քննաւիտական շրջանին յաջորդած է գիտնասիրութեան շրջան մը, որ նախնի Գնոսիկեան ժամանակներուն ուրիշ ձեւն է, քէպէս աւելի խորսխեալ ու հաստատուող սկզբունքով. եւ գիտուններ՝ մանաւանդ այնպիսիներն, որ այդ անունով պարծեւնէն մեծ շահեր ունին, դասապարտելի անողորմութիւն մը ձեռք առած են : Մարդ՝ որչափ գիտուն ըլլայ՝ նոյն չափով գրեթէ անվերջ անգուր կըրլայ կոր, քեբեւս անոր համար որ գրած ալ ըլլալ չյօժարիր : Սակայն մեր մէջ, ուր ումէնէն աւելի պէտք կայ զգացումներու այդ ազնուագոյնին՝ գուրի, մեր մէջ կըրսեն՝ ուր երբ գուրք տեղի տայ՝ ամէնէն ստոյգ գիտութիւնն անգամ անպիտան կըրլայ՝ գիտնամուրթիւնն ու գրամուրթիւնն ամէն մուրթեանց պէս կըրնան աղիսաբեր ըլլալ :

Իբրեւ ցաւալի լնքացէն է՝ որ գիտուններուն բուն տեսականութիւնն ու բարարանն անանձն բնութիւնն ըլլալով (բնութիւնն՝ որ իր գործերուն մէջ անողորմ ու անվերջ է) իրենց ալ իբրեւ ներկայացուցիչ բնութեան կամ մինչեւ իսկ իբրեւ անոր խրատուցիչն՝ յանախ անոր անողորմ եւ երբեմն անգուր դէմքը կ'առնեն՝ իրենց վարդապետութեանց

*Վերջապէս պէտք է ըսենք՝ — եւ անշուշտ շատերը
չափէն աւելի պիտի զարմանան — թէ զիստական կրթու-
թիւնը շատ բարձր է սովորական կրթութիւնէն անոր հա-*

ու գործողութեանց մէջ, մինչդէռ ըլլալու էին աւելի զիջող ու համեստ
երբ ոչ ամենակաս :

Քանի որ՝ զիսուններուն խօսքին իսկ նայելով՝ ամենաբաւ քուած
զիսութեան անգամ տղային վերջին օրակն ամբաւ գէրօ մը կը մնայ,
ամենէն սոսոյգ զիսութիւնն եւ թերեւս ամենէն բնականն իսկ՝ ա-
րարածներու արտաքին երեւոյթին ու անոնց ազդումն առաջ եկած
մտաւէտ զիսութիւնն է, որ եւ է բուն իսկ բանաստեղծութիւնն իր ամենէն
կասարեալ ու բարձր ձեւին մէջ, կամ՝ որպէս զի այսպէս բռնեմ՝ քա-
վանցող հոգեւտութիւնը : Տզիսութիւնը պատշապանողներէն չենք, բայց
նեմարտաբեւէ շատ նեղի մակածութիւն մը քուած չենք ըլլար՝ երբ բռնեմ՝
թէ պատմական հայեցումով, մանաւանդ մարդուն ինք իր չնչին էու-
թեան եւ բոլորի իրերուն վրայ ներանձն հայեցողութեամբ, սոսկ չեզոք
խորհող մը կըրնայ պայծառ բմբռնել՝ որ արարածներու ներքինը շատ
անձուկ չափով մը մեր զգայարանքին ներքեւ կայնայ . մնացածը՝ գործ
է զիսնալ : Առաջին մտղին, որ բնութեան իբրեւ ամենէն մօտն, ամենէն
զիսուն ու աստուածամերձ մտղին ըլլալու էր՝ անշուշտ սուր հոգեւտ մըն
էր (ինչպէս կըսէ Նովալիս գերմանացին ալ) . ինչպէ՛րքի համադրական
բայց արտաքին պարզ տեսիլէն ներշնչուած զիսուն մը, կամ՝ հին բա-
ցատութեան համեմատ՝ մտղարէ մը . աշխարհի ամենէն հին գիրքը
վկայ է ասոր :

Գալով մեր զիսնասէր ու ինչ շատ բարեկեցիկ երիտասարդութեան՝
կը շեշտենք որ առանց առաքինի ըլլալու զիսուն ըլլալը՝ շատ դուրին
բան է, եւ պարծիլն անգամ չարժեք : Ի հարկէ չենք համարձակիր իմաս-
տունին այն բարձր վճիռին դէմ խօսելու՝ թէ «զիսութիւնն ամենէն չար
զբաղումն է, որ երկինք տուած է մարդու իբրեւ զբաղում արեգակին
տակ» (Ժողով. Ա. 14) . բայց կըրնանք բռնել՝ թէ աւելի բարձր տեսլական-
ներու զիստութեամբ՝ զիսութիւնն որչափ որ ալ թերեւս ունայնու-
թիւն մըն է, լուսագոյն զբաղում մըն է սակայն համեմատութեամբ այն
ապականիչ զբաղումներուն, որով կուզեն զբաղիլ կարգ մը յախուռն
Եպիկուրիկներ . այն՝ լուսագոյն զբաղում մըն է, մանաւանդ իբրեւ
խափանաբար չարագոյն զբաղումներու : Եթէ այնչափ դժուար բան մըն
է առաքինի ըլլալը, գոնէ նուազ մօլի ըլլանք :

մար՝ որ մարդկային միաքին կրօնական ձուլուած մը կուտայ : Յայտնի է՝ որ հոս գիտնական ու կրօնական բառերը ժողովուրդին անձուկ իմաստովը չենք առնել , այլ մանաւանդ իրենց ամէնէն լայն ու ամէնէն բարձր իմաստով : Գիտութիւնն հաշտ չէ այն նանրապաշտութեանց հետ , որ կը շրջաբերին աշխարհի մէջ կրօնք անուանին տակ . ասոր վրայ մէկը չտարակուսիր . բայց գիտութիւնն հաշտ է բուն կրօնքին հետ , զոր այդ նանրապաշտութիւնները կը մթափնեն միայն : Արդի գիտութեան մէկ մասն անկրօնութեան ոգիով վարակուած է . ասոր վրայ ալ մէկը չտարակուսիր . բայց ճշմարիտ գիտութեան մէջ այս ոգին չիկա՛յ , այսինքն այն գիտութեան մէջ՝ որ իրերու վրայէն հարեանցի չանցնիր , այլ կը սուզանի՛ մինչեւ խորերը :

Բարունն (professeur) Հըքալի՝ այսպէս ըսած է «Ճըշմարիտ գիտութիւնն ու կրօնքն երկուորեակ քոյրեր են , որոնք եթէ իրարմէ զատենք՝ երկուքին ալ մահուն պատճառ կըլլանք : Գիտութիւնն ո՛րչափ պաշտօնասէր (կրօնասէր) ըլլայ , այնչափ աւելի կը յառաջդիմէ , եւ կրօնքն ա՛յնչափ կը բարգաւաճի՝ որչափ իր խարխիսն ըլլայ գիտնապէս խորին ու տրամ : Փիլիսոփաներուն մեծագործութիւններն՝ արդի՛ւնք են աւելի իրենց իմացականութեան վրայ ամբաւ կրօնասիրութեան ոգիէ՛ մը տպաւորած ուղղութեան՝ քան իրենց սոսկ իմացականութեանը : Անոնք՝ իրենց համբերութեամբը , սիրովը , անկեղծութեամբն ու ինքնանուիրութեամբը քան իրենց տրամաբանական սրամտութեամբը՝ ճշմարտութիւնը գտան» :

Ոչ միայն գիտութիւնը չէ՛ անկրօնն , ինչպէս շատեր կը կարծեն , այլ գիտութեան ատեցութիւնն է անկրօն : Ասոր փոքրիկ օրինակ մը տանք . համարենք՝ որ մատենագիր մը ամէն օր հասարակութիւնէն փքոցուսոյց գո-

վեստներ կառնէ . համարենք՝ որ իրեն ընծայուած գո-
վեստներուն բուն պատճառն են՝ իր երկերուն մէջ երեւ-
ցած իմաստութիւնը , վսեմութիւնը , գեղեցկութիւնը .
համարենք դարձեալ՝ որ իր գործերն անդադար գովողներն՝
անոնց կողքը միայն տեսած ըլլան , եւ բնաւ կարգացած
չըլլան անոնք , բնաւ փորձած չըլլան հասկընալ անոնց
պարունակութիւնը : Արդ՝ ի՞նչ արժէք տալու ենք այդ
գովեստներուն . եւ սակայն , եթէ ներելի է փոքր բա-
ներէն մեծերուն անցնիլ , մարդիկ ճիշդ այսպէս կը վարին
տիեզերքի եւ անոր Պատճառին հետ . եւ ա՛լ աւելի գէշ ,
վասն զի մարդիկ՝ ոչ միայն առանց ուսումնասիրելու
կանցնին այն բաներուն քովէն զոր հրաշալի կանուանեն ,
այլ նաեւ կը պախարակեն բնութիւնը զննողներն , եւ
ոչինչով զբաղող կանուանեն անոնք . կարհամարհեն անոնք ,
որ անգուլ գործունէութեամբ կը պարապին այդ հրաշա-
լիքին :

Գարձեալ կը կրկնենք , ոչ թէ գիտութիւնն՝ այլ մա-
նաւանդ գիտութեան չյօժարի՛ն անկրօնութիւն է : Գի-
տութեան սէրն՝ իմանալի (tacite) պաշտօն մը եւ թաքուն
ձանաչում մըն է ուսումնասիրուած իրերուն բուն արժէ-
քին՝ եւ ուստի անոնց պատճառին : Լոկ բերանով մա-
տուցուած նուէր մը չէ այն , այլ նուէր մը՝ գործով մա-
տուցուած . ոչ ալ լոկ խօսքով արտայայտուած մեծարանք
մը , այլ գիտունին՝ իր ժամանակն , իր մտածութիւնն ,
իւր աշխատութիւնը զոհելով՝ եւ ասպացուցուած մեծա-
րանք մը :

Ոչ այս հանգամանքով միայն՝ ճշմարիտ գիտութիւնն
իրապէս կրօնասէր է , այլ նաեւ կրօնասէր է անոր համար՝
որ կը ծնանի խորի՛ն մեծարանք մը գործի այն ներդաշ-
նակութեան վրայ , որ ամէն բանի մէջ կայ . կը ծնանի
նաեւ ներանձնական հաւատք մը իր իսկ մէջն : Իր բաղ-

մակողմանի փորձառութեամբը՝ զիտուն մարդը կըստանայ՝ երեւոյթներուն անյեղլի առընչութեանց, պատճառէ արդիւնքի անդրդուելի յարաբերութեան, բարի ու չար արգասիքի հարկաւորութեան անսասան հաւատք մը։ Փոխանակ այն վարձքին ու պատիժներուն, որոնց վրայ կը խօսին խորհրդական աւանդութիւններն եւ մարդիկ տարտամ միտքով կակընկալին առնել կամ պրծիլ անոնցմէ իրենց գործերուն փոխարէն, զիտունը կընդնշմարէ թէ արդարեւ վարձք ու պատիժներ կան, որ իրերու կանոնադրուած կազմութենէն կը բղխին, եւ թէ անհնազանդութեան գէշ հետեւանքն անխուսափելի են։ Գիտունը կը խելամոէ՝ որ մեր վրայ դրուած օրէնքն անողոքելի միանգամայն բարեձիր են. նա՛ կը տեսնէ՝ որ եթէ այդ օրէնքին համակերպինք՝ իրերու ընթացքն աւելի մեծ կատարելութեան մը եւ աւելի մեծ երջանկութեան մը կը տանի մեզ։ Այն ատեն ա՛նա՛ կը պնդէ՝ նա անդադար այդ օրէնքին ճիշդ պահպանութեան համար, եւ կը զայրանայ՝ երբ մարդիկ օրինազանց կ'ըլլան. այսպէս՝ հաստատութիւն տալով իրերու մշտընջենական դրութեանց ու անոնց հնազանդելու հարկին՝ կը ցուցնէ թէ բուն իսկ կրօնասէրն ի՛նքն է։

Ասոնցմէ զատ՝ զիտունին կրօնասիրութեան ուրիշ ցոյց մըն ալ կայ. զի նա՛ միայն կըրնայ ճիշդ գաղափար մը տալ՝ թէ մենք ի՛նչ ենք, եւ ի՛նչ յարաբերութիւններ ունինք տիեզերքի խորհուրդներուն հետ։ Երբ մէկ կողմէն կը յայտնէ մեզի ինչ որ հնար է գիտնալ, միւս կողմէն կը ցուցնէ մեզի այն սահմաններն, որոնցմէ անդին բան մը չենք կըրնար գիտնալ։ Իրերու յաւ (ultime) Պատճառն ըմբռնելու անհնարութիւնը՝ վարդապետական վկայութիւններով չէ որ կը սորվեցունէ մեզի, այլ կը ջանէ մեր առջեւէն՝ պայծառ ցուցնելու համար այս անհնա-

րութիւնն , ամէն կողմէ շօշափել տալով մեզի այն սահմաններն , որոնցմէ անդին անցնիլն անհնա՛ր է մարդու : Նա ամէնէն լաւ կիմացունէ մեզի՝ մեր միտքին տկարութիւնն յանդիման ա՛յն ամէն բանի , որ վե՛ր է քան զմիտքս . մինչ աւանդութեանց ու մարդկային տուչութեանց (autorité) առջեւ խրոխտ դիրք մը կը բռնէ , — եւ իրաւապէ՛ս խրոխտ — խոնա՛ր՝ ճշմարտապէս խոնա՛ր՝ դիրք մը կառնէ այն անթափանցելի վարագոյրին առջեւ , որով Բացարձակն սքողուած է : Անկեղծ գիտունը — այս անունով պէտք չէ իմանալ անոնք՝ որոնց գործն է հեռաւորութիւնները չափել , բաղադրածները լուծել կամ տեսակներն անուանադրել , այլ ա՛ն՝ որ ստորակարգ ճշմարտութեանց մէջէն կը փնտռէ բարձրագոյն ճշմարտութիւններ կամ նոյն ինքն Գերագոյն ճշմարտութիւնը — ճշմարիտ գիտունը , կըսենք , է ա՛յն միակ մահկանացուն , որ գիտէ թէ ոչ միայն մեր գիտաստութենէն , այլ մարդկային բովանդակ իմացողութենէն ո՛րչափ վեր է այն տիեզերական Զօրութիւնն , որուն ստուերներն են՝ բնութիւնը կեանքն եւ իմացականութիւնը ⁽¹⁾ :

Կեզրակացունենք ուրեմն՝ որ մարդու կրթութեան ու կենցաղավարութեան համար՝ գիտութիւնն առաջնական կարեւորութիւն ունի : Ամէն նկատումով իրերու իմաստը սորվելը բառերու իմաստը սորվելէն աւելի լաւ է : Բոլորի երեւոյթներուն ուսումն՝ իբրեւ կրթութիւն իմացական բարոյական ու կրօնական՝ ամբաւապէս բարձր է քերականութենէն ու բառագիտութենէն :

(1) Ըստ այսմ՝ բնութեան վրայ տուած սահմաններուն ամեն գեղեցիկն է Կիկերոնի տուածը «Օրէնք բնութեան՝ են միտք (intention) Արարչին» :

Որով ապա՝ մեր սկսած այն խնդիրին , թէ ո՛ր ուսում
ամէնէն աւելի արժէք ունի , մէկ խօսքով կը պատաս-
խանենք՝ — գիտութիւնը : Ամէն խնդիրներու վճռական
պատասխանն այս է . ուղղակի անձնապահութեան վերա-
բերեալ կարեւոր ծանօթութիւնները՝ գիտնական ծանօթու-
թիւններն են : Եթէ ապրուստ ճարելով կողմնակի անձ-
նապահ ըլլալու վրայ է խնդիրն՝ հոս ալ կարեւոր ծանօ-
թութիւններ՝ դարձեալ գիտնական ծանօթութիւններն են .
հայրական գործերու կատարումին համար պէտք եղած
ստոյգ առաջնորդը՝ դարձեալ գիտութիւնն է : Խելամուտ
ըլլալու համար անցեալ ու ժամանակակից հանրական կեն-
ցաղին՝ ամէնակարեւոր բանալին՝ գիտութիւնն է : Նոյն-
պէս նաեւ՝ արհեստական արտադրութեանց եւ ամէն կերպ
արուեստական բերկրանքի պատրաստութեան համար՝ ան-
հրաժեշտ բանն է գիտութիւնը . դարձեալ իմացական ,
բարոյական , կրօնական հրահանգութեան համար ամէնէն
փրկարար ուսումը՝ գիտութիւնն է : Կը տեսնէք թէ խըն-
դիրն , որ առաջ շիտթ կերեւէր , մեր քննութեան մէջէն
անցնելով՝ համեմատաբար պարզեցաւ :

Մարդու գործերուն այլ եւ այլ տեսակներուն այլ եւ
այլ աստիճաններուն կարեւորութիւնը կշռելու հարկ չենք
տեսներ , վասն զի աղէկ գիտենք որ բառին լայնագոյն
նշանակութեամբ՝ գիտութեան զբաղիլն ամէնէն լաւ եղա-
նակով պատրաստիլ է մարդկային գործունէութեանց
ամէն տեսակներուն : Մենք չենք որոշեր զատ զատ՝ ու-
սանելի նիւթերուն կարգն ու իրաւունքն , այն նիւթե-
րուն՝ որոնց մարդիկ համաձայնութեամբ մեծ արժէք մը
տուած են , թէպէտեւ այդ արժէքն իսկական կամ դոյզն
բան մը ըլլայ . որովհետեւ աղէկ գիտած ենք՝ որ ամէնէն
կենցաղօգուտ ուսումներն՝ նոյն իսկ իրենց այս հանգա-
մանքովն՝ ամէնէն աւելի իսկական արժէք ունեցողներն

են . եւ այս արժէքը մտացածին չէ բնաւ , այլ՝ մարդու եւ արտաքին աշխարհի մէջ եղած վերաբերութեանց պէս՝ անյեղլի է : Գիտնական ճշմարտութիւններն , որ կարեւոր ու մշտնջենաւոր են , անհրաժեշտ պէտք են բովանդակ մարդկութեան մինչեւ յաւիտեան : Ինչպէս այսօր , նոյնպէս յապաշս ասպագայից՝ մարդկութեան կենցաղին ուղղութեանն համար ամէնէն մեծ կարեւորութիւնը պիտի ունենայ միշտ՝ կեանքի նիւթական իմացական ու կենցաղական գիտութիւնն , եւ միւս ամէն գիտութիւններն՝ իբրեւ բանալիներ կեանքի գիտութեան :

Ի Մ Ա Յ Ա Կ Ա Ն Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՆՎՐԷՊ առնչութիւն կայ՝ իրարու յաջորդող կրթական դրութեանց եւ կենցաղական կացութեանց մէջ : Ամէն ատենի կանոնադրութիւններն հանրութեան պէտքէն ծնած ըլլալով՝ ենթական ինչ որ ալ ըլլայ՝ իրարու շատ մեծ նմանութիւն մը կունենան : Ժամանակով երբ մարդիկ իրենց դաւանութեանն անանօրինելի ձեւն՝ իր մեկնութիւններովն հանդերձ՝ անսխալելի աուչութենէ մը կառնէին, բնական էր որ մանուկներու կրթութիւնը զուտ վարդապետական ըլլար : Երբ Եկեղեցիին պատգամն էր՝ թէ Հաւասացի՛ք եւ մի՛ ֆնկե՛ք, հարկաւ դպրոցներու կանոնաբանն ալ այս ըլլալու էր : Բայց այսօր՝ մինչ իմաստասիրութեան ⁽¹⁾ ջանքով՝ զարգացեալ ան-

(1) Եւ որպէս զի միանգամ բնդ միտս հեղած ըլլանք բառը՝ կը յայտարարենք որ իմաստասիրութիւն քսելով պէտք է իմանալ՝ Առաքիւնութեան իմաստութեան ու Գիտութեան հաւասարաչափ լրութիւնը : Թ .

ձերու ազատ քննութեան իրաւունքը տրուած է եւ յաղթանակած է բանին կոչում ընկու սովորութիւնն , ուղղախոհութեան համաձայն է՝ որ երիտասարդներու տրուած կրթութիւնը ցուցադրական ձեւով մը անոնց իմացականութեան ընծայի : Վասն զի աշակերտն այժմ աւելի զղօն է քան մինչ ամէն տեսակ արգելքով կապուած էր , եւ զայն ուղղելու համար՝ պատիժներու տեղ ուրիշ միջոցներ կան հիմա : Հին դարերուն մարդիկ կը հաւատային՝ թէ զուարճութիւններէ որչափ հեռի կենան այնչափ կը մօտենան առաքինութեան , եւ ուստի ա՛յն դաստիարակութիւնն ամէնէն լաւ կը համարէին , որ աւելի հզօրութեամբ կը խորտակէր սանին ամէն միտումները . կտրուկ կերպով կը խափանէին մանկական ամէն գործունէութիւն՝ սա կապարէ խօսքով «Սրբիլեա՛լ է այդ» : Սյօսը՝ ընդհակառակն՝ ազատաբար կըրնանք օրինաւոր նպատակ մը համարել երջանկութիւնը . այսօր կը ջանանք աշխատութեան ժամերը պակսեցունել եւ ժողովուրդին հաճոյ դրօսանք պատրաստել . ուստի ծնողներն ու վարժապետներն սկսած են հասկընալ՝ թէ կարելի է մանկական իղձերուն շատն առանց անպատեհութեան յագեցունել , ու պէտք է խրախուսել անոնց խաղերը . կը տեսնեն որ կազմուելու վրայ եզոզ միտքի մը բնական բերումները կարծուածին չափ սատանայական բաներ չեն : Երբեմն կը կարծէին թէ մանուկի մը միտքն ուղուածին պէս կըրնայ շինիլ , թէ վարժապետը միայն կըրնայ անոր իմացական կարողութիւններ հաղորդել , եւ լոկ ընդունարան մըն է նա՛՝ ուր կը լեցունեն ծանօթութիւններ , որով վարժապետն ուղածին պէս շինուած մը կըրնայ կառուցանել : Բայց մեր օրերն սկսած ենք հասկընալ՝ թէ էակները կարծուածէն աւելի ունին իրենց մէջ իրենց կանոնն ու օրէնքը , թէ ձեռքի աշխատութիւնը , վաճառ սկանու-

թիւնն , երկրագործութիւնը , նաւարկութիւնն աւելի աղէկ կընթանան առանց տնօրէնի քան տնօրէնով . սկսած ենք նաեւ հասկընալ՝ թէ մտային յառաջատուութեան բնական ընթացք մը կայ , որ եթէ խափանենք՝ մեծ վնասներ կը ծագին , թէ չենք կըրնար բռնի մեր արուեստակեալ ձեւերուն յարմարցունել նորափթիթ միտք մը , եւ թէ հոգեբանութիւնը մտային հրապարակին մէջ ալ գտած է մատուցումի ու խնդրանքի համեմատական օրէնք մը , որուն պէտք է համակերպինք որպէս զի մի՛ գուցէ չարիքի պատճառ ըլլանք : Հետեւաբար կըրնանք ըսել՝ որ կրթական հին գրութիւնն իրեն ժամանակակից ընկերական գրութեան լծորդ էր՝ իր բացարձակ վարդապետականութեամբն , իր հրահանգներովն ու չափազանց այլամերժութեամբն , իր ճգնաւորական միտումներովը , մարդկային հնարագիտութեան առածներուն վրայ ունեցած վստահութեամբը . մինչ կրթական մեր արդի եղանակներն իրենց բոլորովին ներհակ բնութեամբն՝ համընթաց են մեր կրօնական ու վարչական անկապ կարգերուն :

Բայց ուրիշ համեմատութիւն մըն ալ կայ , որ չիշեցինք . այն համեմատութիւնն որ կայ այս փոփոխութեանց եղանակին ու անոնց՝ օտար կարծիքի տուած այլ եւ այլ վիճակներուն մէջ : Դեռ քանի մը դար առաջ՝ աշխարհի մէջ համոզումի միակերպութիւն կար՝ կրօնքի վարչութեան ու դաստիարակութեան վրայ . բովանդակ ծանօթ քրիստոնեայ աշխարհն՝ Հռոմէական կանոնի վրայ կ'երթար , եւ մէկը չէր մտաբերեր բանաքննել այն դպրոցական սովորամոլութիւնն (routine) որով ամէն մարդիկ կը դաստիարակէին : Բայց նոր իմաստասիրութիւնն ու բողոքականութեան մեծ շարժումն հասան վերջապէս այդ միակերպութիւնն արգասաւոր պէսպիսութեան մը փոխելու , եւ դեռ շարունակ կը ծնանին խել մը աղանդներ :

Պաքոնի⁽¹⁾ փիլիսոփայութիւնը մեծ գործ տեսած է՝ հին դարոցին ամուլ միօրինակութենէն միաքերն ազատելու կողմէն, եւ յառաջ բերած է փիլիսոփայական բազմաթիւ դրութիւններ. ճիշդ նոյն փիլիսոփայական միտումն է՝ որ դաստիարակութեան խնդիրին վրայ ժողովուրդներու մէջ անհամաձայնութիւն ձգելով՝ մէթոսները շատցունելու պատճառ եղաւ :

(1) Լոս Ֆրանսուա Պաֆոն Անգղիացի մեծանուն իմաստէր՝ ծաղկեցաւ 1561 - 1626ին, եւ իր հօր իմացականութեամբն ընկրկեց դասական հին դրութիւնն, որ իրմէն առաջ եւ իր ասէնը կը սիրապէսէր դպրոցական անունով : «Լոս Պաֆոն, ինչպէս կրտէ Լոս Մագոլէյ իր բանաճանաչական գեղեցիկ մէկ գրութիւն մէջ, հազուագիւտ անձերու սեպհական իր իմացական ձիրքովը՝ մարդկային միտքին տուած սեպհական նոր թնթաղ մը» : Իր գլխաւոր գործն է խորհելու արուեստի նոր դրութիւնն (Novum Organum) իբրեւ սրբագրութիւն հին տրամաբանութեան : Լոս Պաֆոնի ոճին ու կտրուկ փիլիսոփայութեան նաեակ մը տալու համար՝ կը թարգմանենք հոս հետեւեալ իր նշանաւոր մէկ պարբերութիւնն՝ 1597ին գրուած, որ երեք հարիւր տարի ետքն այսօր ալ կը պարունակէ հասու նշանաւորութիւններ : «Պէտք է կարգալ ոչ հակառակաբանելու ոչ հաւասարու, այլ կռակաւոր եւ խելամեղու համար : Կան գիրքեր՝ որոնք միայն հաւակել պէտք է ընտրութեամբ, կան՝ որոնք լափելու է, եւ կան փշեր ալ՝ որոնք որոնալու եւ մտտելու է : Ընթերցանութիւնը՝ ներհուն կրնէ մարդը, խօսակցութիւնը պատշաճաբան, գրութիւնը՝ հագրիս : Եւ սակայն փշ գրող մը՝ զօրաւոր յիշողութիւն կրնայ ունենալ, սակաւախօս մէկը կրնայ բլլալ մտքի՝ եւ փշ կարգացող մը շատ խորագէտ՝ չգիտցածը գիտցածի պէտք ցուցնելու համար : Պատմութիւնն՝ իմաստուն կրնէ մարդը, բանաստեղծութիւնը՝ սրտես, չափագիտութիւնը՝ նրբամիտ, բնական փիլիսոփայութիւնը՝ խորիմաց, բարոյագիտութիւնը՝ լուրջ, տրամաբանութիւնն ու հետազոտութիւնն՝ հօր վիճարան» : Անգղիացիները փիլիսոփայութեան Մովսէսը կանուանեն Պաֆոնը, վասնզի Մեծ Բրիտանիայի հսկայական յառաջդիմութեան սկզբնապատահաւոր՝ հետեւաբար եւրոպական երկիրներու մէջ անոր ունեցած նախանձելի վիճակին ծնողն՝ եղած է Պաֆոնեան փիլիսոփայութիւնը :

Այս յառաջդիմութիւններն , որ ներքին միեւնոյն փոփոխութեանց արտաքին հետեւանքն էին , բնականաբար իրարու շատ կամ քիչ մօտ ատեններ տեղի ունեցան . պսպական , փիլիսոփայական , վարչական , վարժապետական հեղինակութեան անկումն՝ էապէս միեւնոյն երեւոյթն է , որ առհասարակ կերեւի փոփոխութեան կերպարաններուն եւ տեսական ու գործնական այն նոր ձեւերուն մէջ , որ այս փոփոխութեանէն կը ծնին :

Շատերը կը տրանջնն կրթական դրութեանց այս բազմաձեւութեան վրայ . բայց իմաստասէր հետազօտող մը՝ որ իրերն հաւաքաբար կը նկատէ՝ կը տեսնէ հոն միջոց մը , որով վերջապէս կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել իմաստուն դրութիւն մը : Ի՞նչ որ ալ ըսուի կրթական անհամաձայնութեանց համար՝ անտարակուսելի է՝ որ աշխատութեանց բաժանումով կրթական տարբերութիւնները դիւրաւ կը քննին . եթէ ճիշդ մէթոտը գտած ըլլայինք՝ անկէ ի՞նչ եւ իցէ շեղում մը մլասակար պիտի ըլլար անշուշտ : Բայց քանի որ ճիշդ մէթոտը տակաւին պիտի գտնենք , խել մը անկախ հետազօտողներու ջանքն՝ որ այլ եւ այլ շաւիղներով տեղի կուենան՝ զայն գտնելու ամէնէն լաւ միջոցն են : Անոնց իւրաքանչիւրն ունենալով իր ուրոյն կարծիքն , որ հաւանաբար շատ կամ քիչ հիմնուած է իրողութեանց վրայ , իւրաքանչիւրն իր հիմնադիրին պաշտօղն եւ անոր ճշդութիւնն ապացուցանելու հնարքով ճոխացած ըլլալով , անոր արդիւնքը ճանչցունելու անխոնջ ճիգով՝ եւ իւրաքանչիւրն անխնայ իրար բանաքննելով՝ ոյժերը կը միանան ու ամէնն ալ անպատճառ կը մօտենան աստիճանաբար ճիշդ մէթոտին⁽¹⁾ : Անձնիւրն՝

(1) Եթէ սակայն եղած բանաճնութիւններն ու նիգեր մի միայն այդ նպատակիւ ժամանելու անկեղծ դիտումով կրլան՝ աննկատ ուրիշ կողմնակի իւրախնդութեանց ,

ի՞նչ որ գտնէ ճիշդ եւ գաղափարական մէթոտին մասն
ըլլալու յարմար՝ կը հրատարակէ զայն, փորձի տակ կը
դնէ, եւ այսպէս ինքզինքը ճանչցունելով՝ ընդունելի կըլ-
լայ: Եթէ մոլորութեանց մէջ ինկած են՝ նոյն եղանակով
պիտի ճանչցունի եւ պիտի մերժին: Կարգ մը ճշմարտու-
թիւններ ընդունուելէն ու խել մը մոլորութիւններ այս-
պէս մերժուելէն ետեւ՝ վերջնապէս պատրաստ պիտի ըլլայ
ճիշդ ու կատարեալ վարդապետութեանց զանգուած մը:
Յայտնի է՝ որ կարծիքի երեք կարգ երեւոյթներուն մէջ,
որ են — տգէտներուն ընդունելութիւնը, քննողներուն
տարածայնութիւնն, իմաստուններուն համաձայնութիւնն
—, երկրորդ երեւոյթէն կը ծագի երրորդը: Ասոնց մէջ՝
ոչ միայն ժամանակի յաջորդութեան կողմէն առնչու-
թիւն մը կայ, այլ կայ առնչութիւն մը պատճառէ ար-
արդիւնքի: Գիտնալով հանգերձ՝ որ կրթական դրութեանց
մէջ եղած արդի վէճը մեծ անհամբերութեամբ կը զիտուի
(եւ ցաւելով կը տեսնենք այդ վէճին լծորդ անպատեհու-
թիւններն) հարկ է մեզի խոստովանիլ՝ որ երեւոյթ մըն է
այս. ուրիշ պէտք է անցնինք, եւ անկէ պիտի ծնի բարին:

Աս այժմ՝ պէտք է օգուտ քաղենք կատարուած յա-
ռաջգիմութիւններէն: Ո՞չ ապաքէն քանի մը քայլ յառաջ
գացած ենք դէպի նպատակն՝ յիսուն տարի փորձելէ վի-
ճարանելէ ու բաղդատելէ ետեւ: Մեր հին մէթոտներէն
մէկ քանին ՚ի հարկէ խափանեցան, անոնց տեղ նորեր
դրուեցան, կարգ մըն ալ կայ՝ որ խափանուելու կամ ըն-
դունուելու վրայ է: Եթէ այս փոփոխութիւններն իրարու
հետ բաղդատենք՝ պիտի տեսնենք որ անոնք իրարու նման
բաներ են՝ իրարու նման միտումով մը դրոշմած. այս եղա-
նակով՝ փորձառութիւնն առաջնորդող թել մը պիտի տայ
մեզի, եւ պիտի ցուցնէ աւելինոր կատարելութեանց հաս-
նելու շաւիղները: Աւելի խոր քննութեան մը համար՝

առաջ ակնարկ մը ձգենք ուրեմն այն գլխաւոր տարրերու-
թեանց վրայ, որ կան արդի եւ նախնի կրթութեան մէջ :

Սովորաբար կը պատահի՝ որ երբ մոլորութիւն մը
թօթափենք՝ քիչ մը ատեն հակառակ մոլորութեան մէջ
կիյնանք . ինչպէս որ խել մը դարեր մարմինի կրթութիւնը
դաստիարակութեան միակ առարկան ըլլալէ ետեւ, խել
մը դարեր ալ միայն միտքի կրթութիւնն ամէնուն նպա-
տակն եղաւ, եւ երկու երեք տարեկան մանկիկներու
ձեռքը գիրք տուին կարդալու՝ կարծելով որ միակ հար-
կաւոր բանն իմացական կրթութիւնն էր : Ինչպէս կը
պատահի բնականաբար այսպիսի ծայրայեղութիւններէ
ետեւ՝ նոր քայլ մըն ալ առին, վասնզի հակառակ մոլո-
րութիւններն իրար լծորդեցին, եւ յայտնի եղաւ՝ որ անոնք
միեւնոյն ճշմարտութեան երկու հակառակ երեսներն էին :
Այս եղանակով հասանք արդ ա՛յն համոզումին՝ թէ պէտք
է մարմինն ու միտքն հաւասարապէս մարդին, եւ մարդ
արարածն՝ իր շրուքեամբը զարգանայ :

Ջերոյններու մէջ կանխափթիթ ծաղիկներ հասցու-
նելու պէս՝ մանուկներուն կանխահաս ու բռնի դաստիա-
րակութիւն մը տալու գրութիւնը խափանած է . ա՛լ չեն
խրախուսեր անոնց իմացականութեան կանխահաս աճումը :
Սկսած ենք տեսնել՝ որ մարդու կենցաղական յաջողու-
թեան գլխաւոր պայմանն է ըլլալ «Լաւ կենդանի մը»,
ինչպէս կըսէ Էմէրսըն ամերիկացի փիլիսոփան : Իրեն բնաւ
օգուտ չպիտի ունենայ ամէնէն լաւ կազմաւորած ուղեղ
մը՝ եթէ չունենայ զայն գործածելու համար կարեւոր
կենսական ոյժը : Այժմ՝ յիմարութեան կարգ անցած է
ուղեղի զարգացումը ձեռք բերել՝ կենդանական ոյժին
տոյժովը, յիմարութիւն մը՝ որուն պատկերներն են սխա-
լեղի երիտասարդներուն ամէն օրուան գործերը : Ասկէ
կրբնանք հասկընալ կրթական նիւթերու համար ըսուած

այն առածին միաքն, որ կը պատուիրէ « Ժամանակին յարգը գիտնալ » :

Բերանացի սորվելու սովորութիւնն երբեմն ընդհանուր էր, եւ հիմա օր օրի իյնալու վրայ է : Արդի ամէն բանգէտները՝ կը դատապարտեն մեքենաբար այբուբէն սորվեցունելու հին դրութիւնը . հիմա շատ տեղ՝ բազմապատկութեան ազիւսակը փորձառական դրութեամբ կը սորվին : Լեզուներու ուսուցումին գալով՝ դպրոցական մէթոտներու տեղ անցած են ուրիշ մէթոտներ, որ շատ նման են մանուկներու ինքնաբերաբար մայրենի լեզուն սորվելու եղանակին : Գոց ընել տալով մանուկներուն բան սորվեցունելու դրութիւնն եւ անոր ժամանակակից ուրիշ ամէն դրութիւններ՝ կանոնուած ու նշանակուած իրերէն աւելի կարեւորութիւն կուտային կանոններուն եւ նշանակներուն : Բաւերը ճշգրտաբար կրկնելը բա՛ւ էր, եւ անոնք հասկընալն անօգուտ կը համարէին, որով իմաստը գիրի՛ն զո՞ կերթար : Հասկըցուած է վերջապէս թէ այս եւ ուրիշ ամէն պարագայի մէջ՝ այսպիսի ձախորդ հետեւանք՝ պատահմունք չեն, այլ ընդունուած դրութեան ճիշդ հետեւութիւնն են . հասկըցուած է վերջապէս՝ թէ ս'րչափ աւելի կարեւորութիւն տանք նշանին՝ նշանակուածին ա'յնչափ անուշազիր կըլլանք, կամ երբեմն Մոնթէնեի ըսածին պէս « քերականացի գիտնալը՝ գիտնալ չե » :

Մանուկներուն բերանացի սորվեցունելու դրութիւնը թողուցինք, միանգամայն ձգելու վրայ ենք կանոններով սորվեցունելու սովորութիւնն ալ, որ անոր համընթաց է : Նոր մէթոտն է՝ մասնաւորէն սկսելով հանրացումի գալայս մէթոտին առաւելութիւնն՝ ինչպէս Պաթըրսի դպրոցներուն տեղեկագիրը դիտել կուտայ՝ « Փորձով ապացուցուած է, թէպէտեւ ըզրորովին հակառակն է՝ առաջ կա-

նոններով աշակերտներուն դաս տալու սովորութեան» :
Կանոններով դասախօսելու գրութիւնն այժմ դատապարտուած է՝ իբրև միայն գործնական ծանօթութեան մը տանող, եւ որ գիտութեան կերպարանքն եւեթ ունի :
Հետազօտութեան զուտ արգասիքը միտքին առջեւ գնելն՝ առանց անցունելու միտքն այդ հետազօտութեան մէջէն՝ ջլատիչ ու անզօր մէթոտ մը համարուած է : Հանրական ճշմարտութիւններն իրապէս ու մշտընջենապէս գործածելու համար՝ պէտք է նախ տիրապէս ստանալ անոնք : Դիւրաւ վաստըկուածը դիւրաւ կը վասնի առածն՝ ե՛ւ գիտութեան ե՛ւ հարստութեանց համար կըրնայ առնուիլ : Կանոններն անպատճառ միտքէ կելնեն՝ անոր համար որ միտքին մէջ մեկուսի կը մնան, ազուցած չեն միտքին միւս պաշարներուն հետ, ոչ ալ անոնց հետ տրամաբանական կապ մը ունին, իսկ այն տարրերն՝ որոնց համաթիւարտայայտութիւններն են այդ կանոններն՝ յիշողութեան անկապտելի ստացուածքը կըլլան, երբ յիշողութիւնն անգամ մը տիրապէս ստացած է անոնք : Կանոններով ուսում առած երիտասարդն՝ երբ մօռնայ կանոններն՝ ի՛նչ ընելը չգիտնար. բայց տարրերն ունեցողը՝ գիտցած ու չգիտցած պատահումներն հաւասար դիւրութեամբ կը վերլուծէ : Միայն կանոնները գիտցող միտքի մը եւ տարրերն ալ գիտցող միտքի մը մէջ այնպիսի տարբերութիւն կայ, որպիսի տարբերութիւն կայ խառնափնդոր նիւթերու շեղջի մը եւ յարգարեալ նիւթերու անթերի շարքի մը մէջ, որուն ամէն մասերն իրարու ազուցած են, շարքն՝ ոչ միայն այն առաւելութիւնն ունի՝ որ իր բաղկացուցիչ մասերն ազէկ կցորդած են, այլ այն մեծազոյն առաւելութիւնն ալ՝ որ միջոց մը կըլլայ հետազօտութեանց ազատ խորհրդածութեանց ու գտումներու. շեղջը չկըրնար ընել ասոնք : Զկարծուի թէ լոկ օրինակ մըն է այս, այլ այն-

պիսի օրինակ մը որ բառ առ բառ ճշմարտութիւնը կը պատկերէ : Հանրացուած նիւթերուն շարանը դրապէս գիտնութեան կազմաւորութիւնն է՝ թէ՛ իրապէս թէ՛ իմացութեամբ, եւ միտքի մը կորովն այս կազմաւորութիւնն իրացունելուն չափովը կը ճանչցուի :

Չուլուած կանոններու տեղ տարրեր դնելէ, եւ միտքին թանձրացեալ նիւթերու մինչեւ վարժիլը վերացումները խափանելէ ետեւ (որ առաջինին հետեւանքն է) բնականաբար յետակարգ եղան այն գասերն, որ երբեմն առաջնակարգ էին : Այս կերպով ձգեցինք՝ մանուկներու քերականութիւն դաս տալու այլանդակ սովորութիւնը : Ինչպէս կըսէ Պ. Մարտէլ՝ «Առանց տարակուսելու պէտք է գիտնալ՝ որ քերականութիւնը նախնական դաս մը չէ, այլ վերջնական կատարելագործութեան միջոց մը» . եւ Պ. Ուլիս⁽¹⁾ այս նիւթին վրայ սա դատաստանը կընէ՝ «Քերականութիւնն ու համաձայնութիւնն օրէնքի եւ կանոններու ժողովածոյ մըն են, եւ լեզուի դործնական կազմութենէն կը ծնին կանոններն, որ արդիւնք են բաղդատութեան ու վերլուծական երկար գիտողութեանց . մէկ խօսքով՝ քերականութիւնը լեզուի մը գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնն է : Եթէ բնութեան ընթացքը դիտենք՝ կը տեսնենք որ նա երբէք անհատներն ու ազգերը գիտութեան չտանիր նախ : Մարդիկ՝ երկար ատեն լեզու մը խօսելէ անով բանաստեղծութիւններ ընելէ ետեւ՝ խկէք ըրած են քերականութիւն յօրինել ու առողանութեան կանոններ շինել : Միթէ՛ մարդիկ՝ սրամախոհելու

(1) Պ. Թովմաս Ուլիս անդամ Անգղիական խորհրդարանին, իր հայրենիքին մէջ հուշակէցաւ Դաստիարակութեան վրայ գրած երկերովը : 1837ին հրատարակեց՝ Դաստիարակութիւնը բարեկարգելու վրայ գրուած մը :

համար՝ սպասեցի՞ն որ Արիստոտէլ⁽¹⁾ գայ եւ կառուցանէ իր արամաբանութեան շէնքը» : Ուրեմն կեզրակացունենք թէ՛ ինչպէս որ քերականութիւնը լեզուէն ետքն յօրինուցաւ, նոյնպէս ալ պէտք է լեզուէն ետքը քերականու-

(1) Քաղղէացի եւ Եգիպտացի նախնի գիտուններէն ետե՛ Յունաստան եղաւ որ երկու երեք հարիւր տարիի մէջ բուն գիտութեան հիմք դրաւ, եւ ամբաւապէս յառաջացուց զայն սկզբնական զննութիւններով, որ արժանապէս պսակեցան Արիստոտէլի վերջնական զննութիւններով : Թաղէտէն ու Անաբագորատէն ետն առաջին ամենահմուտն՝ Արիստոտէլ Սագիրա քաղաք ծնաւ : Իր հայրն էր՝ Նիկոմաքոս բժիշկը, Երիսասարգութեանն ասեն այնչափ ուսումնասէր էր՝ որ զիւրաքանչիւր աշխատութեանց միջոցին անկողինին եով պղինձէ կոնք մը կը դնէր, որուն վրայ կարկառած կարճանացուներ իր ձեռքն՝ երկաթի գունտ մը բռնած, որպէս զի բուրբ սանելուց պէս՝ գունտը կոնքին վրայ իյնալով՝ բուռնէն ցատկեցունէ զինքը : Այսպիսի անօրինակ աշխատասիրութեամբ ու երկու մեծ անձնաւորութեանց ձեռնհասութեամբ՝ Պղատնի այս մեծ աշակերտը՝ կրցաւ իւրացունել ժամանակակից բովանդակ գիտութիւններն ամէն ճիւղերով՝ անոնց վրայ նորագիտ զննութիւններ աւելցունել ու մտենազրել զերթէ ամէն ճիւղի վրայ՝ Բաղադականութեան, բնախօսութեան, հոգեբանութեան բարոյականի, բանաստեղծութեան, կենդանաբանութեան, բնագիտութեան, մէտեօրաբանութեան ու տրամաբանութեան, որուն հայրը կը համարի : Փիլիսոփայոս մակեդոնացին՝ երբ զաւակ մը ծնաւ իրեն (մեծն Աղէքսանդր) այսպէս կը զրէր Արիստոտէլի. «գիտցի՛ր որ զաւակ մը ծնաւ ինձ, եւ ես փառք կուտամ Աստուծոյ՝ մանաւանդ անոր համար որ բու օրից տուաւ ինձ այդ զաւակը» : Արիստոտէլ երկար ատեն վարժապետն եղաւ Աղէքսանդրի : Կրտուի՝ թէ իմաստասէրն Երիստոտէլը կիրճին տարօրինակ յորձանքին պատճառն երկար ատեն փնտռելով չհասկնալուն համար՝ տրտմութենէն ինքզինքն յորձանքին մէջ նետեց, բտելով : Ռովմէսէն Արիստոտէլ Երիստոտէլ չհասկըցաւ, սոյն Երիստոտէլ հասկընայ Արիստոտէլը : Ուրիւնները կըսեն՝ թէ խիթէ մեռաւ վաթսուն երեք տարեկան : Իր գրուածները՝ մանաւանդ տրամաբանութիւնը՝ քրիստոնէական իմաստասիրութեան մը նետ անուրելով՝ մինչեւ միջին դարէն ասղին բոլոր ծանօթ աշխարհի իմացականութեան ժիւղակեցին, երբ տասն եւ վեցերորդ դարուն Պաֆոն եկաւ (ինչպէս կըսեն Եւրոպացիները մանաւանդ Անգղիացիները) նոր բնթաց մը տալ իմաստասիրելու եղանակին : Երկու հազար

*Թիւն դաս տալ : Անոնք , որ անհատական յառաջատու-
թեան ու տեսակի յառաջատուութեան մէջ եզած առընչու-
թիւնը գիտեն , պէտք է խոստովանին թէ մեր այս եզ-
րակացութիւնը շատ ճիշդ է :*

սարի չափ՝ մարդկութիւնն աշակերտեցաւ Արիստոտելի դպրոցին . «Նոր քննախոյզներ՝ Պաֆոնի բելադորքեամբն ու նորատէ շողոփորքութեամբ՝ որչափ ալ հպարտանան, պէտք է սակայն խոստովանին միշտ թէ հիներն՝ որոնց գլուխն է Արիստոտել՝ կրցած են յաւ խելամուտս ըլլալ բնութեան, եւ մեզի չափ հմտանալ, չըտենք մենէ աւելի : Անոնք մենէ առաջ մտան այն շաւիղին մէջ, որ միակ ապահով շաւիղն է. մենք՝ միայն իրենցմէ աւելի յառաջ անցանք, անոնց օրինակին նետելով ու անոնց ձգածը ծառանգելով . բայց այդ շաւիղը մենք չզսանք՝ անոնք զսանք» . այսպէս կը գրէ Արիստոտելի նոր քարգմանիչը՝ Պարթէլրմի Սէն-դ-Իլէր . (Յառջքն . Արիստոտելի Մէտորաբանութեան 1863) :

Արիստոտելի գործերուն մէկ մասը քարգմանուած է՝ Դաւիթ Ան-
յաղթի ձեռով՝ հելլէ նշխառ ննայերէնի մը : Քիչ մը քնարական ոնով Աշ-
խարհի կազմութեան վրայ իր մէկ ամփոփ մատենիկն, որ անվաւեր կը
կարծի, նոր քարգմանութիւն մըն ալ ունի՝ դեռ անհիպ :

Պատմութեան յիշատակած ամէնամուտներուն գլուխն համարուած
է Արիստոտել, որուն հետ հոս յիշել կուգայ մեզի՝ հիներէն . — Թադէս ,
Պիւթագոր, Անասագորաս, Պրոտոն, Թէոփրաստ, Լոգոսն, Խակիբաս
բժշկահայր, Գաղիանոս անդամագէտը, Վարրոն հռոմայեցի բանգէտը .
Երոզոս, Դիոդոր սիկիլիացի, Պոլիբիոս ու Պլուտարքոս պատմագիր-
ներ . Կիկերոն ներհուն հարտախօսը . Տերտուլիանոս, Որոզինէս,
Պոզսինոս աստուածաբաններ . Պորփիր, Կելսոս, Լուկանոս հաննա-
տեղ քննաբաններն . Եւ նորերէն՝ Կալիլէոս, Քէրէլէ, Հէրեյլ աստագէտ-
ներ . Պաֆոն, Լոք, Քանդ, Տէֆարդ փիլիսոփաներ . Թոմաս ազոլի-
նացի ու Պոնալ աստուածաբաններ . Բասկալ Պլէզ սուր զիտուր .
Մեծն Նեւտոն . Լորս Պոլիմպոն, Մոնդէսխիտօ, Եւ Էսմըն Պրք իմաս-
տաւէր քաղաքագէտներ . Տալանպէր . Վոլդէր մեծ բանգէտը . Կէօթէ գի-
տուն բանաստեղծը . Լամարք՝ Տարուինի յառաջընթացը . բազմամուտ
Թ . Քարլայլ . Օկիլսոք Քոնդ Եւ Վիկտոր Բուզէն բնագանցագէտներ . Հ .
Թէն, Հրօլի, գիրքիս Հեղինակն՝ Հերպերդ Սթենսըր Եւ ուրիշ աստ, որ
փիլիսոփայական հրապարակին հսկայ կորոզներ կըրնան յորհորջիլ
իրաւապէս :

Հին սովորութեանց անկումին ատեն կազմուած նոր սովորութեանց մէջ՝ նշանակութեան ամէնէն արժանին է՝ մանուկին խելամտութեան (observation) կարողութիւնն համադրապէս աճեցունելու սովորութիւնը։ Գարաւոր կուրութենէ ետեւ, կը տեսնենք վերջապէս որ մանուկին խելամտելու կարողութեանց ինքնեկ (spontané) գործունէութիւնը՝ մեծ նշանակութիւն ունի եւ օգտաբեր է։ Ինչ որ առջի ատենները՝ մանուկին վրայ աննպատակ գործունէութիւն մը, խաղ մը, չարութիւն մը կը թուէր՝ ըստ պարագային՝ հիմա հասկըցուած եւ ընդունուած է թէ ընթացք մըն է այն, որով մարդու միտքն իր ապագայ բովանդակ գիտութեան հիմնական ծանօթութիւնները կըստանայ։ Ասկէ ծագում առաւ իրախօսութեան դրութիւնն, որ թէպէտ լաւ մտածուած է, բայց յոռի կերպով կը մատակարարի։ Պաքոնեան առածը՝ թէ բնագիտութիւնը ⁽¹⁾ գիտութեանց մայրն է՝ վերջապէս ընդունուեցաւ դատարկութեան մէջ։ Եթէ գիտցած չըլլանք իրերու երեւելի եւ շօշափելի յատկութիւնները՝ մեր ըմբռնումները

Տեղն է հարցունել՝ քէ այդ պատկանելի անուններուն դիմաց՝ մեր յետեւ իմաստասիրութիւնն ինչ ունի հանել։ Հիներէն հազիւ Խորենացի մը, Գալիք Անյաղք մը ու Անանիա շիրակացին, եւ նորերէն՝ Նալեան Զակոբ պատրիարքն, Հ. Արսէն Քագրասունին, Հ. Ալիւանք, Ս. Նազարեանցն, եւ քերես Յ. Տերոյեցն ու Ա. Մ. Գարագաւեանը կը համարձակին յիշել, որ աւելի՛ հետեւող ասուածաբան ու քաղցմանիչ կրեան բառիլ քան սկզբնախա միտք։

Այս դիտողութիւնն երկար ու անդէպ չպիտի համարին անոնք, որ դիտած են մեր մէջ ներհուն՝ եւ գիտութեան սիրուն համար միայն գիտութեան ինքնանուէրներու սպառսպուռ բացակայութիւնը, մինչ քեթե գրականութիւնն ու բանաստեղծութիւնն ամէն տեղ ու ամէն կերպարանքի՛ սակ յախուռն կասպասակեն։

(1) *Բնագիտութիւն* բառն հոս իր ամէնէն բնորոշակ նշանակութեամբն առնելու է, այսինքն՝ իբր գիտութիւն հանուր բնութեան։

սխալ, մեր հետեւութիւնները մոլար, մեր միտքի գործողութիւններն անարդիւն կըլլան. «Երբ զգայարանքի կրթութիւնն անխնամենք, միւս ամէն կրթութիւններն անբուժելի կերպով կը կրեն անոնց յուլութեան թմրութեան անկարողութեան ազդեցութիւնը: Ստոյգ է՝ որ երբ աղէկ մտածենք՝ կը տեսնենք թէ ամէն բանի յառաջդիմութիւնը խելամտութեան հզօրութենէն կախուած է: Սնո՛ր պէտք ունին՝ ոչ միայն արուեստագէտը, բնախօսը, գիտնականը. ոչ միայն բժիշկն, որ անով վստահ կըլլայ իր ախտագիտութեան վրայ. ոչ միայն երկրաչափն, որուն անհրաժեշտ պէտք է այդ հզօրութիւնն, եւ զայն ձեռք բերելու համար՝ պարտի տարիներով աշակերտիլ կառուցարաններու մէջ. այլ նաեւ փիլիսոփան, որ ամէնէն աւելի պէտք ունի անոր, վասնզի փիլիսոփան՝ հիմնապէս իրերու առնչութեանը խեղաւճող մարդն է, եւ կը նշմարէ առնչութիւններ հո՞ն՝ ուր միւս մարդիկ ամենեւին չէին տեսած. նոյնպէս ալ բանաստեղծը, վասնզի բանաստեղծը Տեսաւնողն⁽¹⁾ է բնութեան իսկական գեղեցկութեանց, զոր ամէնա ալ կըմբռնենք երբ անգամ մը բանաստեղծօրէն ցուցնեն մեզի, ապա թէ ոչ ինքնին չենք կրնար նշմարել: Կենսախայտ ու ճշգրիտ տպաւորութիւններ առնելու էական կարեւորութենէն աւելի՛ դիտել տալու արժանի բան չիկայ. փտած ատաղձներով՝ անասան իմաստութեան շինուած մը կառուցանել՝ բոլորովին անկարելի է:

Ճշմարտութիւնը վերացական ձեւի տակ ցուցնելու հին դրութիւնն երբ խափանեցաւ, ճշմարտութիւնը թանձրացեալ ձեւի ներքեւ ներկայացուցնելու նոր դրութիւնն

(1) Հին լեզուներու եւ գրաբանի մէջ ալ՝ Տեսաւնող՝ բանաստեղծ ու մարգարէ կը նշանակէ, որ նախնի ժամանակի մեծ բանաստեղծներն էին. Ա. Թգր. Թ. Գ, Նարեկ. Բ, Շարկն:

ընդունուեցաւ : Չափական գիտութեանց տարրերն՝ այժմ ուղղակի զգայատեսութեամբ (intuition directe) կը սորվին , ինչպէս կը սորվին ճանչնալ կիտուածն համերն ու գոյները : Թուարանական առաջին դասերուն մէջ գնտադիւսակի (boulier) կիրառութիւնն՝ այս նոր դրութեան օրինակ մըն է : Նոյն կարգէն է նաեւ տասնորդական դրամահատութեան մէթոտը , զոր առաջարկեց Տը Մորկան ⁽¹⁾ : Պ . Մարտէլ խելացութիւն ըրաւ՝ խափանելով ցանկի դրութիւնն , եւ իր դասերը կուտար կշիռներու եւ չափերու վրայ՝ աշակերտներուն ցոյց տալով կանգուններ , թանաչափներ , լիպրաններ , առնցաններ , կալոններու կուժիկներ , եւ աշակերտներուն փորձով գտնել կուտար անոնց առնչութիւնները . նոյնպէս ալ երկրաչափական եւ աշխարհագրական դասերու մէջ՝ ցցուածներու եւ շօշափելի ձեւերու կիրառութիւնն ընդունուեցաւ : Ուզողը կըրնայ տեսնել թէ այս ամէն մէթոտներուն ոգին է՝ առաջնորդել սանին միտքին մարդկային միտքին հետեւած շաւիղով : Թիւերու , ձեւերու , կեցուածքի առնչութեանց վերաբերեալ ճշմարտութիւններն ամէնն ալ՝ շօշափելի առարկաներէ առնուած են , եւ երբ մանուկին ներկայացունենք անոնք թանձրացեալ կերպով՝ սորվեցուցած կըլլանք անոնց հասկընալի կերպով : Թերեւս քիչ ատենէն ամէնն ալ հասկընան՝ թէ անհնար է ուրիշ եղանակով սորվիլ անոնք . վասն զի եթէ վերացեալ ճշմարտութեանց ձեւին տակ կրկնել տանք անոնք , այս վերացումներն ա՛յն ատեն

(1) Տը Մորկան , Լոնսրայի համալսարանին մէջ բարուն եւ չափագիտական կարեւոր երկերու հեղինակ , քսանորդական դրութեան ջերմ պաշտպան է , եւ Անգղիայի դրամական դրութեան մէջ՝ քսանորդական եղանակի կիրառութիւնն առաջարկողներուն գլխաւորներէն էր զա՛մ :

միայն իմաստ մը կուտան մանուկին՝ երբ արդէն հասկը-
ցած է ինք թէ անոնք պարզապէս կրկնութիւնն են
զգայատեսութեամբ իր ըմբռնած իրերուն :

Մեր օրերն եղած փոփոխութեանց ամէնէն նշանա-
ւորն է սակայն՝ ուսումնի աւելի հաճելի քան տաժանելի
բան մը ընելու ջանքն, եւ այս ջանքն՝ օր օրի աւելնալու
վրայ ալ է. այս ջանք յառաջ եկած է քիչ շատ բացա-
յայտ այն ճշմարտութենէն՝ թէ միտքի գործունէութեան
ճիշդ այն տեսալը փրկարար է, որ իւրաքանչիւր հասակի
հաճոյ է ու փոխադարձաբար : Օր օրի զօրանալու վրայ
է այն կարծիքը՝ թէ ուսանող մը այն ատե՛ն կըսկսի
փրկաւէտ հետաքրքրութիւն մը ունենալ, երբ ուսանելի
առարկան իւրացունելու պատրաստ վիճակին մէջ է, եւ
այդ առարկան ըստ ինքեան հարկաւոր եղած է անոր
զարգացումին. ասոր հակառակ՝ երբ այս ինչ ուսումէն
ախորժ չիմանար նա՝ պէտք է գիտնալ որ այն ուսումը
ժամանակէն առաջ ու անմարտելի ձեւով մը անոր տուած
են⁽¹⁾ : Ուստի՝ ամէնը կը ջանան տղայութեան առաջին
տարիներուն զբօսեցուցիչ ընել ուսումն՝ հետզհետէ տալով
անոր շահեկան կերպարան մը. եւ դաստիարակութեան

(1) Եւ ինչ բնելու է ուրեմն՝ երբ հարկ ըլլայ (ինչպէս շատ սեղ ալ
հարկ կրլլայ) ցասն ցասներկու արեկան մանուկի մը օտար լեզու
սորվեցունել կամ տմարակալութիւն դաս ալ կամ առեւտրական գոր-
ծերու դնել գայն : Չարմանալի է եւ առաջին անգամ չէ՝ զի կը սե-
նենք իմաստաւէրներ, որ կը կարծեն թէ իրեն այնպէս կրնքանան միշտ
ինչպէս գաղափարներն իրենց միտքին մէջ. այսպիսիներու մանրապաս-
կերները մեր մէջ ալ կան : Իրերու հարկաւոր գնացէն մանուկները զերծ
պահելու անբնական նիզը չէ մի որ հեղինակին քիչ մը վերն բաժին
հակառակ կեցնէ, ու նորանաս սերունդին բաժինին ինկած հարկի
այդ աննահանջ մասն ալ արապարտ կը բեռցունէ, արդէն արապետալ
չափահաս մարդկութեան վրայ :

մէջ՝ զբօսանքի, դայեակներու երգերուն, առասպելներուն կարեւորութեան վրայ խորհուրդներ կընեն: Օր օրի կը ջանան մանուկներու ճաշակին աւելի համաձայնեցունել դաստիարակութեան հիմնագիրները՝ միտ դնելով թէ ո՛ր դասէն կախորժի նա, ո՛ր դասէն համ կիմանայ: «Պէտպիտութեան համար անոր ունեցած բնական օխտակը պէտք է գոհացունել, կըսէ Պ. Մարտէլ, եւ անոր հետաքրքրութիւնը կանոն բռնել անոր զարգացումին: Դասախօսութիւնները պէտք է վերջացունել՝ մանուկներուն յոգնութեան նշան մը ցուցընելէն առաջ»: Այսպէս վարուելու է աւարտական դասախօսութեանց մէջ ալ: Նորագոյն փոփոխութիւններ կըլլան այժմ, եւ ասոնց նշաններն են՝ դասերու մէջ հանգիստները, բաց օդի մէջ ճեմերը, գրօսեցուցիչ ընթերցանութիւններն եւ միաբան երգերը: Ճգնութիւնը կը վերնայ կրթութեան մէջէն, եւ վարչական օրինագրութեան մը արժէքն հասկընալու փորձաքարն՝ որ է մեր երջանկութիւնը — սկսած ենք գործածել զպրոցի ու մանկաստաններէն (nursery) կանոններուն մէջ ալ:

Եւ արդ, կը հարցունենք թէ այս փոփոխութեանց ողին առհասարակ ի՞նչ է. — ո՞չ ապաքէն օր օրի բնութեան ընթացքին համակերպելու միտումն է: Ասոր ապացոյց են՝ խոնջեցուցիչ հակաբնական կրթութեանց խափանումն, եւ սանին առաջին տարիները մարմնի ու զգայարանքի զարգացումին ծառայեցունելու ջանքը. բերանացի սորվուած դասերուն տեղ՝ ճառական ու փորձառական դասեր դնելը, զոր կառնեն մանուկներն, օրինակի համար, դաշտերու եւ պարտէզներու մէջ զբօսանքի առնն. կանոններով դասախօսութեան տեղ՝ տարբերով դասախօսութիւնն, որ հանրական օրէնքն այն առնն միայն կաւանդէ՝ երբ աշակերտն անոնց հիմն եզող իրերն ուսումնասիրած է: Իրախօսական դրութեամբ արուած դասերն,

եւ գիտութեան սկզբունքին թանճրացեալ քան վերացեալ կերպով դասախօսութիւններն ալ՝ ասոր ապացոյց են ։ Այս միտումը կերելի մանաւանդ՝ ամէն դասերու համար ուսումն հաճելի եւ յանկուցիչ ձեւով ներկայացունելու գրութեան մէջ ։ Որովհետեւ՝ բնութեան օրէնքովն է որ կենցաղի հարկաւոր գործերու մէջ բունած բերկրանքն անոնք կատարելու գրգիռ մը կըլլայ, որովհետեւ՝ ինքնակրթութեան ատեն՝ բուստէ դաւազան մը խածնելէն կամ խաղալիկները կտորտելէն մանուկին զգացած հաճոյքն՝ առիթ կըլլայ նիւթին յատկութիւններն հասկընալու, ուրեմն՝ երբ աշակերտին ախորժած կարգովն ու ճաշակով ընտրենք ուսանելի իրերը՝ բնութեան հաւատարիմ եղած կըլլանք, ու մեր կանոնները կեանքի օրէնքին հետ ներդաշնակ կըլլան ։ Ահա այսպէս՝ կուգանք համակերպիլ այնչափ ատենէ՝ ՚ի վեր Բեստալոցցիի նրատարակած վարդապետութեան — թէ պէտք է դաստիարակութիւնն համընթաց ըլլայ՝ կարգի ու մէթոտի կողմէն՝ միտքին բնական յառաջատուութեան — թէ կարողութեանց ինքնաբեր զարգացումին ատեն՝ յառաջատուութեան որոշ կարգ մը կայ, եւ այդ յառաջատուութեան ատեն՝ հարկ է տալ իւրաքանչիւր կարողութեանց դաս մը յատուկ ծանօթութիւններ — եւ թէ մեր գործն է գտնել այս կարգն ու ամէն մէկ կարողութեանց սեպնական սնունդը ջամբել ։ Վերն յիշուած բոլոր բարեփոխութիւններն՝ այս հանրական սկզբունքին մասնաւոր կիրառութիւններն են ։ Այս ճշմարտութեան վրայ աղօտ գաղափար մը սկսած է հանրանալ դաստիարակներուն մէջ, եւ օր օրի ոյժ կառնէ կրթական մատեններու մէջ ալ. « Բնութեան մէթոտը՝ մէթոաներուն ամէնէն բարձր արիւարն է » կըսէ Պ. Մարսէլ ։ « Դաստիարակութեան հոգին ու շունչն է, կըսէ Պ. Ուլիս, սորվեցունել աշակերտին՝ ինքզինքը կրթել այնպէս ինչպէս որ

պէտք է » : Գիտութեան միջոցով քանի՛ ընտելանանք իրերու կազմութեան՝ այնչափ պայծառ կը տեսնենք որ անոնք իրենց իսկ մէջ ունին իրենց գոյութեան պատճառն ու շարժումներուն օրէնքը : Որչա՛փ յառաջ երթանք գիտութեանց մէջ՝ այնչափ յօժարութեամբ ետ կը կենանք բնութեան գործերուն խառնուելէ : Ինչպէս բժշկականութեան մէջ՝ հին ատենի վայրագ դարմաններուն տեղ (traitement héroïque) մեղմագոյն դարմաններ անցած են , եւ կանոնաւոր կենցաղի մը սովորելով՝ յաճախ պէտք ալ չենք ունենար կարգ մը բժշկական դարմաններու . ինչպէս որ ստնդիաց սաներու մարմինը՝ Պապուներու եւ ուրիշ բարբարոսներու պէս՝ խանձարուրներու մէջ կազապարելն անօգուտ ըլլալն հասկըցուած է . եւ ինչպէս որ ընդունուած է՝ թէ կալանաւոր ապիրատ մը կարգի բերելու ամէնէն լաւ ու բնական ճամբան՝ անոր հանապազօրոգ հացն իր իսկ աշխատութեամբ ճարել տալն է , նոյնպէս ալ դաստիարակութեան վերաբերեալ բաներուն մէջ՝ կը տեսնենք որ՝ ա՛յն ատեն միայն կըրնանք յաջողիլ , երբ մեր մէթոտներն համակերպ ընենք՝ կատարելութեան հասնելու համար ամէն արարածի անցած մտային ինքնայօժար զարգացումին :

Ըսել է՝ որ երբէք բոլորովին մոռցուած չէ կրթութեան հիմնական այն սկզբունքը՝ թէ ուսումներուն եւ անոնց մէթոտին դասաւորութիւնը՝ պէտք է համեմատ ըլլան կարողութեանց յառաջատութեան կարգին ու անոնց գործելու եղանակին . եւ այս սկզբունքն՝ երբ անգամ մը հաստատի՝ ինքնին բացայայտ կըլլայ : Դաստիարակներն իրենց դպրոցական ընթացքին մէջ՝ ՚ի հարկէ մտադիր կըլլան անոր մինչեւ աստիճան մը , աղէկ համոզուած ըլլալով թէ այս պայմանով միայն կարելի է դաստիարակել : Առանց նախ սորվեցուցած ըլլալու յաւելում՝ երեքի-կանոն

դաս չտրուիր, առանց սորվեցուցած ըլլալու լոկ գրել՝
չարագրութիւն ընել չեն տար. առաջ տարրական երկրա-
չափութիւն՝ ե՛տքն եւ կղիղեան Հատուածաբանութիւն :
Հին մէթոտներու սխալն ա՛յն է՝ թէ ինչ որ իբր հանրա-
կան կանոն ՚ի հարկէ կընդունին՝ մանրամասնութեանցը
մէջ չեն ընդունած, թէպէտեւ հանրական սկզբունքն
ամէնուն ալ կը պատշաճին : Քանի որ տարիներ պէտք է
անցնին՝ մանուկին իրերու դիրքն առընչութիւնն հասկը-
նալու վայրկեանէն մինչեւ այն վայրկեանն՝ երբ նա կա-
րող կըլլայ ըմբռնել թէ երկիրը գունտ մըն է ցամաքներէ
ու ծովերէ տարրացած, լեռներով, անտառներով, գետե-
րով ու քաղաքներով ծածկած, եւ կը հոլովի առանցքին
վրայ ու կը դառնայ արեգակին շուրջը. քանի որ աստի-
ճանաբար կանցնի նա գիտողութենէ մը ուրիշ գիտողու-
թեան. քանի որ հետզհետէ առած գիտողութիւններն՝
իրարմէ աւելի լայն ու բազմազան կըլլան, բացայայտ չե-
րեւի՞ր թէ յաջորդութեան հանրական կարգ մը կայ, որմէ
պէտք է անցնի նա, թէ ամէն լայնագոյն տեղեկութիւն՝ կը
բաղկանայ առաջական մանր տեղեկութիւններէ. բացա-
յայտ չերեւի՞ր նաեւ՝ որ այս բաղադրեալ տեղեկութիւններն՝
առանց նախ անոնց տարրերը սորվեցունելու՝ մանուկին
աւանդելը գրեթէ ա՛յնչափ արտառոց է, որչափ արտա-
ռոց է դասակարգին տարրական ծանօթութենէն առաջ՝
դաս տալ իրեն աւարտական ծանօթութիւն մը : Բան մը
տիրապէս սորվելու համար՝ պէտք է հետզհետէ անցնիլ
իրարմէ աւելի բաղադրեալ գաղափարներու մէջէն. գա-
ղափարներու լծորդ կարողութիւններն՝ անոնք իւրացունե-
լու չափովը կը յառաջատեն, եւ եթէ գաղափարներն
իրենց ընական կարգովը չաւանդին՝ այս յառաջատու-
թիւնն անհնար կըլլայ գործնականապէս : Եթէ դաստիա-
րակն այդ կարգին միտ չդնէ՝ այդ գաղափարները զրժ-

կամութեամբ ու տաղտուկով կընդունի աշակերան, որ եթէ պակաս մնացածներն ինքնին լեցունելու չափ խելացի չըլլայ, գաղափարներն անոր միտքին մէջ անհոգի իրերու պէս՝ կը մնան անպիտան ու անգործածելի:

Բայց վերջապէս, սխալ ըսեն, ինչո՞ւ այդչափ ծանր աշխատութեամբ դաստիարակութեան դրութիւն մը վնասուինք: Եթէ ստոյգ է՝ որ միտքը մարմինին պէս սկիզբէն ձեւած յառաջատութեան ընթացք մը ունի եւ ինքնաբերաբար կը զարգանայ, եթէ այս ինչ կամ այն ինչ գիտութեանց համար իր ակտիվակն՝ այդ գիտութեանց պէտք ունեցած ասան կարթունայ, եթէ մանուկն ինք իր մէջ ունի գործունէութեան բնագրգիռ մը (stimulent) որ ճիշդ ատենին սխալ խթն զայն իրեն պատշաճ գործունէութեան, պէտք չէ որ դաստիարակն ոչ մէկ կերպով միջամուխ ըլլայ անոր շարժումներուն: Եւ ինչո՞ւ համար բողոքովիս բնութեան հրահանգներուն չթողունք տղան. ինչո՞ւ համար բողոքովիս կրաւորաբար առաջ չերթան, եւ բնապէս իրենց կըրցածին չափ գիտութիւն չստանան. ինչո՞ւ համար մինչեւ վերջը ճիշդ չըլլանք: Այս խնդիրը քիչ մը կնճռոտ կերեւի. եւ որովհետեւ՝ ըստ երեւոյթին հաւանական կերպով կարծել կուտայ թէ մեր յայտնած վարդապետութեանց տրամաբանական հետեւութիւնն է տղան բողոքովիս ինք իր գլխուն ձգելու դրութիւնն, այդպէս ըսողները կենթադրեն թէ մեր վարդապետութեանց դէմ տրամաբանական փաստ մը դրած են՝ խնդիրն անսեղի չսխալակցութեան տանելով: Սակայն մեր ըսածներն՝ եթէ աղէկ հասկըցուին՝ այդպիսի ձախորդ եզրակացութեան չեն տանիր մեզ: Երբ ակնարկ մը ձգենք նիւթական նման բաներու վրայ՝ շուտ կը համոզուինք ասոր: Ս.մէնուս ծանօթ կեանքի օրէնք մըն է՝ որ արտադրելի գործարանաւոր մարմին մը ո՛րչափ բազ-

մադէմ ըլլայ՝ ա՛յնչափ երկար կը տեւէ այն շրջանն , որուն ատեն իր սնունդին ու տածումին համար կապուած է նա զինքն արտադրող գործարանաւոր մարմինին : Բուսական աշխարհին մէջ՝ լոկ ինքիրմով ապրող ու արագաբար աճող գաղտասերմ ջրամամուռին (conferve) ու յամրաբար աճող ծառի մը սերմին (իր բազմաթիւ պահարաններովն, եւ աճումի առաջին շրջաններուն մէջ սերմը տածելու համար՝ անոնց պարունակած առատ սնունդին պաշարովը) մէջ եղած տարբերութիւնն՝ այս օրէնքին ազատացոյց մըն է : Նոյն օրէնքը կենդանական աշխարհին մէջ ալ կերելի կարգ մը ներհակներով . կերելի այն՝ սկսելով կիտորէն (monade) որուն ինքնիրեն անջատելէն ետեւ ալ՝ երկու մասերն ինքնին կը պարենաւորին ճիշդ ա՛յնպէս ինչպէս կը պարենաւորէին դեռ չանջատուած , մինչեւ մարդ արարածին վրայ , որ ոչ միայն երկարատեւ կերպաւորութենէ կանցնի եւ այդ միջոցին զիւցումի պէտք ունի՝ ապրելու համար , այլ նաեւ ետքն ալ կըսպասէ որ իր սնունդը տան , եւ ապա երկար ատեն ալ իր ծնողներուն յանձանձումին պէտք ունի՝ իր սնունդին բնակարանին եւ ազանելիքին համար . եւ իր ծնունդէն տասնեւհինգ քսան տարի ետքը միայն ինքնաբաւ կենցաղելու վիճակին կը հասնի . այս օրէնքն՝ ինչպէս մարմնի նոյնպէս միտքի համար ալ կայ : Ամէն բարձրակարգ էակ , մանաւանդ մարդը , միտքի սնունդի կողմէն կարօտ է իրմէ չափահասին ձեռնկալութեանը : Որովհետեւ մանկիկը չկըրնար խլրտիլ , ա՛յնչափ անհնար է որ ինքնիրեն ճարէ իր ըմբռնողականին վարժութեան համար պէտք եղած առարկաներն , որչափ անհնար է որ ինքնիրեն հայթայթէ իր ստամոքսին պէտք եղած սնունդը . ինչպէս ինքնիրեն իր սնունդը չկըրնար պատրաստել , նոյնպէս չկըրնար իր ծանօթութեանց տալ ա՛յն ճիշդ ձեւն , որով հնար ըլլայ

իւրացունել անոնք : Բարձրագոյն ճշմարտութիւններն
ստանալու գործիքը՝ լեզուն՝ կը սորվի նա իր բոլորի ան-
ձերէն , եւ դիտուած է Ավէյրօնի ⁽¹⁾ վայրի մանուկին նման
օրինակներով՝ թէ մարդու իմացական զարգացումին յան-
կարծական խափան մը վրայ կը հասնի՝ երբ ծնողներուն
կամ դայեակին նպատը դադրի : Ուրեմն՝ մանուկին կա-
րողութեանն համեմատ պատշաճ ձեւի տակ օր օրի իրեր
ցուցնելով անոր՝ անոնց չափը դիտել տալու , դասերուն
մէջ պէտք եղած դադարները զանց չընելու , եւ միտքն
ու մարմինն հաւասարապէս սնուցանելու համար՝ լայն
ասպարէզ մը կայ ծնողքին առջեւ : Երկուքին մէջ ալ՝
ծնողքին գլխաւոր պաշտօնը պէտք է ըլլայ հսկել որ մա-
նուկին զարգացումին համար հարկաւոր պայմաններն
անպակաս ըլլան : Եւ ինչպէս որ մանուկին սնունդն հա-
զուստն ու տեղը պատրաստելու ատեն՝ ծնողք չեն մի-
ջամտեր անոր անդամներուն ու ընդերքին բնական աճու-
մին , որ ունին իրենց յատուկ ընթացք ու օրէնք , նոյն-
պէս պարտին հայթայթել անոր ձայներ՝ նմանելու , իրեր՝
զննելու , զիրք՝ կարդալու , խնդիրներ՝ լուծելու համար ,
առանց խանգարելու միտքի բնական յառաջատուութիւնը՝
ինչ եւ իցէ անդէպ եղանակով եւ նոյն իսկ այս դասերը

(1) Ավէյրօնի վայրի մանուկն անուևով հանչուած ընկեցիկ զան՝
1798ին գնուեցաւ Կոնի (Ավէյրօն) անհաւներուն մէջ , ուր միս մինակ
կը կենցաղէր , եւ իր սնունդն էին վայրի արմասներ ու միբեր : Եախ Ս.
Ափրիկանոսի դարմանոցը արին զայն , ապա Բոսէզ եւ Եսէր Բարիզ
զրկեցին , ու համբ ու խուլերուն ապաստարանը դրուեցու : Այն ասեն
սաներկու արեկան էր , եւ իր գնուած գաւառին գիւղացիներուն
վկայութեանը նայելով՝ Եօրր արիէ ի վեր քափառական կը կենցաղէր
անհաւներուն մէջ : Իր ծննդեան պարագաներուն վրայ բան մը չկրցան
ստուգել , եւ շատ ջանացին խօսիլ սորվեցունէլ իրեն՝ բայց ՚ի զուր.
սակայն զան բոլորովն զուրկ չէր իմացականութենէ , եւ մինչեւ վերջը
Բանի մը անյօդ ձայներ ու սովորած բառեր միայն կրբար արտաբերել :

շատ դիւրացունելով . ասոր համար այն պէտք է միայն որ մանուկին վրայ չբռնանան՝ ոչ ուղղակի ոչ անուղղակի : Մեր ըսածներէն կը հետեւի՝ որ մեր յայտնած վարդապետութիւնները՝ բան սորվեցունելը բարձի թողի ընել չեն նշանակեր , ինչպէս ընթերցողները թերեւս կարծեն . այլ մանաւանդ՝ անոնք դաստիարակութեան գործօն ու խնամով պատրաստելի դրութեան մը համար լայն ասպարէզ մը կը բանան :

Երբ հանրական օրէնքէն մասնաւոր դիտողութեանց անցնինք՝ կը տեսնենք որ Բեստալոցցիի դրութիւնը՝ տեսականով խոստացածները գործնականին մէջ չէ կըրցած կատարել . կըսեն թէ մանուկներն ամենեւին համ չեն առներ այս դրութեամբ տրուած դասերէն՝ մանաւանդ տաղտուկ ալ կըզգան , եւ մինչեւ մեր օրերը՝ Բեստալոցցիի դպրոցէն նշանաւոր մարդիկ չելան , թերեւս հազիւ միջնակարգ մարդիկ ելան : Մենք բնաւ չենք զարմանար ասոր վրայ , վասն զի մէթոտի մը յաջողութիւնը՝ ճարտարութեամբ զայն գործածելու կերպէն կախուած է : Շատ յայտնի ճշմարտութիւն մըն է՝ որ ամէնէն լաւ գործիքով անգամ ձախորդ արհեստաւորի մը շինածը՝ ձախորդ գործ մը միայն կըլլայ . նոյնպէս ալ կըրնանք ըսել՝ թէ յոռի դաստիարակներուն ձեռքն ամէնէն լաւ մէթոտներն անգամ անարդիւն կըլլան . եւ այն ատեն՝ մէթոտին լաւութիւնն իսկ պատճառ կըլլայ անյաջողութեան , ինչպէս , վերի նմանութիւնը շարունակելով , կատարեալ գործիք մը՝ անվարժ ձեռքի մէջ՝ թերի գործեր արտադրելու պատճառ կըլլայ : Հին սովորութեան պէս՝ պարզ անփոփոխ եւ գրեթէ մեքենական մէթոտ մը կարելի է որ աղէկ գործածի անձկամիտ դաստիարակներու ձեռքով , եւ ապահովապէս արտադրէ կըրցածին չափ լաւ արդիւնք . քայց դաստիարակութեան կատարեալ դրութիւն մը , որ

կիրառութեան մէջ այնչափ բազմազան է որչափ միտքն իր կարողութեանց մէջ, եւ ամէն մասնաւոր առարկայի համար մասնաւոր եղանակ մը կը պահանջէ, այդպիսի դրութիւն մը գործածողը պէտք է ունենայ միտքի կորով մը, որ շատ քիչ մարդիկ ունին: Ամէն վարժուհի՝ կըրնայ փոքրիկ աղջիկներու հեգել սորվեցունել, ու նորընծայ վարժապետ մը կըրնայ մանուկները վարժեցունել բազմապատկութեան աղիւսակը բերանացի սորվելու. բայց առանց գիրերու անունը տալու՝ անոնց տառն (son des lettres) արտասանելով կարգալ սորվեցունող կամ փորձառական համադրութեամբ մը հաշիւի գործողութիւններ դասախօսող մը՝ պէտք է անպատճառ բաւական հանճարեղ ըլլայ. դասախօսութեանց բովանդակ շրջանին մէջ այսպիսի տրամախոհական դրութիւն մը շարունակելու համար՝ պէտք է բաւական դասողութիւն, գտում, իմացական գողարութիւն, վերլուծական կորուլամտութիւն, որոնք անհնար է ունենալ՝ մինչեւ որ ուսուցչութեան ասպարէզն աւելի արգոյ գիրք մը բռնէ: Ծշմարիտ փիլիսոփայ մը միայն կըրնայ ճշմարիտ դաստիարակութիւն տալ: Տեսէ՛ք դեռ որչափ բաներ կան՝ որ փիլիսոփայական մէթոտով մը ուսումնասիրուելու կարօտ են: Հոգեբանութեան վրայ գրեթէ բան մը չգիտենք դեռ, ու երբեմն դպրոցներու մէջ իբրեւ դաստիարակ կը վարժապետեն այնպիսի մարդիկ, որ հոգեբանական մէթոտ մը չունին բնաւ. եւ ինչպէ՞ս յաջողի այսպիսի դրութիւն մը, որ բոլորովին հոգեբանութեան վրայ հիմնուած է: Բեստաւրոցցիի սկզբունքին եւ զայն պատկերող ձեւերուն մէջ եղած չփոթութիւնն ալ՝ ուրիշ դժուարութեան մը եւ աւելի լքումի մը պատճառ եղած է. վասն զի երկնուած մասնաւոր հիմնագիրները՝ գործնականին մէջ իրենց հեղինակողներուն ակնկալութեան չեն պատասխանած. եւ

ասոր համար անսկիտան համարուեցան հիմնագիրներուն սկզբունքն՝ առանց միտ դնելու թէ հիմնագիրներն ու սկզբունքն իրապէս միաբան էին : Ինչպէս սովորութիւն է, աւելի թանձրացեալ քան վերացեալ տեսակէտէն դատելով, տեսականը գատապարտեցին անոր համար որ ձախողակի կիրառուած էր, որպէս թէ՛ օրինակի համար՝ կարելի չէր շուգին օգտաբար գործածել իբր շարժիչ զօրութիւն, անոր համար որ ձախողապէս պատրաստուած շուգեմեքենայի առաջին փորձերը չէին յաջողած : Պէտք չէ միտքէ հանել՝ որ Բեստալոցցի թէպէտև իր հիմնական գաղափարներուն մէջ ճիշդ էր՝ բայց անոնց բովանդակ կիրարկութեան մէջ ուղիղ չէր նա : Ինչպէս իր վրայ սքանչացողներն անգամ կը նկարագրեն զինք՝ Բեստալոցցի մասնական մտատես (homme d'intuition) մըն էր, մարդ մը՝ որ ունէր լոյսի կայծակումներ, բայց կանոնաւոր խորհող մը չէր : Սթանցի մէջ իր առաջին յաջողուածը ձեռք բերուաւ նա՝ առանց ունենալու զիրք մը կամ սովորական դաստիարակութեան միջոցներն . անոր միակ գրադումն էր այն ատեն « փնտռել անդադար թէ իր սաներուն միտքն ինչ տեսակ զիտութեանց կարօտ էին, եւ անոնց արդէն ունեցած զիտութեանց հետ այդ զիտութիւններն ալ կաղապարելու ամէնէն աղէկ եղանակն ո՛րն էր » : Իր կորովութեան մեծ մասին պատճառն էր՝ ոչ թէ դաստիարակութեան հիմնագիր մը՝ պաղարիւնութեամբ հասունցած ու խորհուած, այլ գորովի այն խոր հզօրութիւնն՝ որով կըրցած էր սուր իմացութեամբ հասկընալ սաներուն պէտքն ու անոնք խափանող դժուարութիւնները : Այն ատեն իր սուր միտքին որսացած ճշմարտութիւնները՝ տրամաբանական կարգով լայնելու եւ համադրելու կարողութիւնը չունէր նա . այս գործը մեծ մասով կը թողուր իր օգնականներուն՝ Քրիւսիի, Թոպլըրի, Պըսի,

Նիրաբրբրի եւ Շմիտի : Ասոր հետեւանքն ա՛յն եղաւ որ հիմնագիրներուն՝ մանաւանդ իր օգնականներուն յօրինած հիմնագիրներուն՝ մանրամասնութեանց մէջ շատ մը տհաս ու անդէպ բաներ սպրդեցան : Մանր մանուկներու համար յօրինած դաստիարակութեան մէթոտն , որ պարզած է Մայրերու մասեան (¹) անուն գիրքին մէջ (գիրքին սկիզբը գրուած է մարմինի մասերուն անուններու ցուցակը , անոնց յարաբերական դիրքն ու անոնց առնչութիւնները) չհամաձայնիր բնաւ միտքի սկզբնական յառաջատութեան բնական ընթացքին : Լեզու մը սորվեցունելու համար իր ցուցած եղանակն՝ որ է բառերու իմաստներուն վրայ վարժութիւններ ձեւել եւ պարբերութիւններ չինել՝ արժէք մը չունի , եւ պատճառ կըլլայ՝ ժամանակի աշխատութեան ու մանուկին երջանկութեան կորսուելուն : Նոյն գիրքին աշխարհագրական դասերն՝ իր վարդապետութենէն բոլորովին խտտորած են : Յաճախ իսկ՝ ուր հիմնագիրը լա՛ւ է՝ հին դրութեան մնացորդ մը խառնուելով հոն՝ անկանոն ու յոռի ձեւ մը կուտայ անոր : Եւ մենք Բեսալոցցիի հանրական վարդապետութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ կըսենք թէ շատ յետագիմութեան պատճառ կըլլանք եթէ առանց քննելու ընդունինք իր մասնական մէթոտները : Մարդկութեան այն մնայուն միտումն , որով տեսակ մը նուիրականութիւն կը մատուցանէ յայտնեալ մեծ ճշմարտութեան մը արտաքին ձեւերուն ու կերպարանին . մարդկութեան այն պատրաստականութիւնն , որով կը յարգէ փիլիսոփայ մը եւ անոր

(1) Այս Մայրերու մասեանն ոչ թէ Բեսալոցցի գրեց , այլ իր գործակիցներէն մէկը . ինչպէս կրտ Սթէւարտ՝ Բեսալոցցի իր վարդապետութիւններ կիրարկելու փորձերուն ասեմ՝ յաճախ դիմած է իր հետեւողներուն խանդին , որ երբեմն հուազ իմաստն էին :

պատգամներուն վրայ կը կռէ իր երգումները . մարդկու-
թեան այն մտադիւրութիւնը , կըսենք , որով զազափարի
մը հագուստը նոյն իսկ զազափարին տեղը կառնէ , այս
ամէն մարդկային մտահաճութիւնները զիտնալով՝ հարկ
կըլլայ մեզի սնդել թէ պէտք է քաջ զանազանել Բեստա-
լոցցիի գրութեան հիմնական սկզբունքը բոլոր այն միջոց-
ներէն , որ յօրինեցան այդ սկզբունքը կիրարկելու համար .
դարձեալ հարկ կըլլայ մեզի զիտել տալ որ՝ թէպէտեւ
կըրնանք իբր հաստատուած համարել անոնց մէկ մասը՝
բայց միւս մասերը ստուերադիրներ են միայն , որոնք
պէտք է վերստին աչքէ անցունելով սրբազրել : Եւ յի-
րաւի , դաստիարակութեան մէթոտները՝ միտքի կարողու-
թեանց հետ իրենց յառաջատուութեան եղանակին ու կար-
գին համեմատ ներդաշնակելէ առաջ (եւ այս ներդաշնա-
կութիւնն հարկ է անոնց իբր կնիք ու կարգ) պէտք է
կատարելապէս գիտցած ըլլալ նախ թէ այս կարողու-
թիւններն ի՞նչպէս կը յառաջանան : Մինչեւ հիմա՝ այս
կէտին վրայ քանի մը հանդական տեղեկութիւններ միայն
գիտենք . բայց հանրական տեղեկութիւններէն ման-
րամասն տեղեկութեանց հարկ է անցնիլ : Պէտք է այս
տեղեկութիւնները շատ մը մասնաւոր առաջարկու-
թեանց կերպարանափոխին՝ որպէս զի կարենանք ըսել թէ
ձեռք բերած ենք այն գիտութիւնն , որուն վրայ պէտք
է հիմնի դաստիարակութեան արուեստը : Եւ ի՞նչ յա-
ջորդութեամբ ի՞նչ պատշաճութիւններով միտքի կա-
րողութիւնները գործի կըսկսին , — զայս որոշապէս
գիտնալէ ետքը , կը մնայ անոնց իւրաքանչիւրին վրայ
ներգործելու միջոցներէն ընտրել զայն՝ որ ամէնէն ա-
ւելի համակերպն է գործելու բնական եղանակին : Սա-
կայն չենք կըրնար բնաւ ենթադրել՝ թէ մեր ամէնէն
յառաջադէմ դաստիարակութեան մէթոտներն այնպէս են

ինչպէս պէտք էր ըլլային . ոչ ալ այս տեսականին մօտեցած են անոնք :

Բնատալոցցիի դրութեան տեսականին ու գործնականին մէջ եղած այս զանազանութիւնն աչքի առջեւ ունենալով, եւ համոզուելով որ մեր ցուցած պատճառներով այդ դրութեան գործնականն ՚ի նարկէ վնասակար է, ընթերցողը պիտի կրնայ ճիշդ արժէք մը տալ այն տհաճութեան, որ մէկ քանի անձեր յայտնեցին այս դրութեան դէմ. պիտի տեսնէ որ Բնատալոցցիի գաղափարը զեռ իրացած չէ, պիտի իրանայ : Բայց մեր ըսածներուն յենլով եթէ մէկը պնդէ որ այդ իրացումը շուտ չպիտի ըլլայ, եւ պէտք է ոգիով չափ աշխատինք նախապատրաստական վերլուծումներու՝ կը պատասխանենք որ թէպէտեւ անհնար է դաստիարակութեան դրութիւն մը կատարելագործել իր հիմովն ու ձեւովն՝ առանց նախապէս տրամախոհեալ հոգեբանութիւն մը հաստելու, կարելի է սակայն յառաջ երթալ՝ ուղեցոյց քանի մը սկզբունքի եւ փորձառական եղանակներու միջոցով : Եւ մենք՝ ահա կը նշանակենք հոս այդ սկզբունքն՝ աւելի ընդարձակ հետազոտութեանց ճամբայ հորդելու համար : Ասոնցմէ մէկ քանիները քիչ շատ յստակութեամբ կը գտնուին մեր վերոգրեալ տեսութեանց հետ խառնուած, բայց լաւ կըլլայ հոս զնել անոնք ամէնն ալ՝ իրենց տրամաբանական կարգով :

1⁰. Թէ դաստիարակութեան մէջ պէտք է յառաջատեջ պարզէն դէպի բազադրեալը՝ ճշմարտութիւն մըն է այս . որուն վրայ ամէնն ալ մինչեւ աստիճան մը խարսխած են : Միտքը կը զարգանայ . միտքն՝ ամէն զարգացող բաներու պէս՝ ծանօթէն անծանօթին կը յառաջատէ . եւ որովհետեւ դաստիարակութեան կանոնեալ դրութիւն մը՝ իրական հակակողմն է այս վերացական յառաջատութեան, այդ դրութիւնն ալ պէտք է այս ընթացքով յառաջանայ :

Ասկէ զատ, այս բանաձեւը կարծուածէն աւելի լայն առ-
պարէզ մը ունի. վասն զի՝ իր սկզբունքին համեմատ կը
պահանջէ՝ որ պէտք է ոչ միայն զիտուութեան իւրաքան-
չիւր ճիւղին մէջ պարզէն բազադրեալին յառաջատենք,
այլ եւ պէտք է նոյն եղանակով ընթանանք ըովանդակ
զիտուութեանց մէջ: Որովհետեւ նորակազմ միտք մը սա-
կաւաթիւ գործող կարողութիւններ կունենայ, որոնց
ապա հետզհետէ կուգան գործակցիլ զարգացեալ կարողու-
թիւններ, մինչեւ որ վերջապէս թողորովին ինքնաբերա-
բար կը շարժին, ուստի պէտք է դասախօսութիւնն առաջ
փոքրաթիւ ստարկաներու վրայ ըլլայ, որ տակաւ պէտք
է աւելնան՝ մինչեւ որ տղան ամէնն ալ ըմբռնելու կարող
ըլլայ: Կրթութիւնն ոչ միայն մանրամասներու մէջ, այլ
քոյմանդակութեան մէջ ալ պէտք է յառաջատէ պարզէն
դէպի բազադրեալը:

20. Միաքի զարգացումն՝ ամէն զարգացումներու
պէս՝ անորոշէն դէպի որոշեալն յառաջացում մըն է: Մար-
մինի միւս մասերուն պէս՝ ուղեղն ալ չափահասութեան
ատենն միայն իր կազմածին լրացումը կաննէ, եւ կազ-
մածն ո՛րչափ անկատար ըլլայ՝ իր գործերն ալ ա՛յնչափ
անճիշդ կըլլան: Ասոր համար է՝ որ առաջին ըմբռնում-
ներն եւ առաջին գաղափարները տարտամ են, ինչպէս
տարտամ են խօսելու եւ խըլրտելու առաջին փորձերը:
Ինչպէս դեռաւարժ աչք մը, որ լոյսը խաւարէն զանա-
զանելու միայն կարող է, զարգանալով կըլլայ աչք մը՝
որ մեծ ճշգրտութեամբ կը զանազանէ գոյներու տեսակ-
ներն ու նրբութիւններն եւ ձեւի մանրամասները. այսպէս
իմացականութիւնն ալ իր լրութեամբը կամ իր մասնաւոր
մէկ կարողութեամբն՝ առարկաներն ու շարժումներն ամէ-
նակոշտ կերպով զանազանելով նախ՝ գործել կըսկսի, եւ
չատ ետքը կըրնայ զանազանել անոնք նրբաբար ու օր

օրի կատարելագործուող ճշգրտութեամբ : Մեր ուսումի ընթացքն ու մեր կրթական մէթոտները՝ պէտք է համակերպին այս հանրական օրէնքին : Կարելի չէ, եւ եթէ կարելի ըլլար իսկ՝ փափաքելի չէ սակայն՝ ճշգրիտ գաղափարներ մտցունել տնաս միտքի մը մէջ : Իրաւ՝ կրնանք շատ կանուխէն հաղորդել մանուկին այն բանաձեւներն, որոնց մէջ այս գաղափարները կաղապարուած են, եւ դաստիարակներն այսպէս ընելով՝ կը կարծեն սովորաբար թէ յաջողած են մեծ գաղափարներ ստացունել մանուկին : Բայց երբ փոքր հակափորձ մը ընենք՝ պիտի տեսնենք որ սխալած ենք : Վասն զի պիտի տեսնենք՝ որ կամ մանուկին յիշողութեան մէջ բառերը թառած են առանց գէթ աղօտաբար ըմբռնուած ըլլալու, կամ անոնց նշանակութիւնը բոլորովին մութ իմացուած է : Այն ատեն միայն զարգուն զիտութեան մը սահմանները ճշմարտապէս հասկընալի կըլլան մանուկին՝ երբ իր փորձառութիւններն աճած ըլլալով որոշ ըմբռնումներ կազմելու նիւթեր ունին : Երբ տարուէ տարի շարունակ խելամտութեամբ զարգանալով՝ կըրցած է թափանցել իրերու նշանակութեան ու անոնց իբր աներեւոյթ յառաջատութեան, որ նախ շփոթ ըմբռնուած էին : Երբ դասի ու կարգի գաղափարներն իրեն ընտելացած են՝ զիպումներու եւ հոլովումներու կրկնութեամբ, որ իրենց բուն կարգին համեմատ կը դասաւորին : Երբ վերջապէս իրերու այլ եւ այլ առընչութիւններն իր միտքին մէջ մեկնաբար իրար բացայայտած են՝ իրենց փոխադարձ սահմանակցութեամբը : Ուստի, դաստիարակութեան մէջ պէտք է նախ անհարթ զիտողութիւններով սկսինք, յետոյ ջանանք աստիճանաբար լուսաբանել անոնք՝ վարժեցունելով մանուկը փորձառութեան մը, որով առաջ ամէնէն խոշոր վրիպակներն ուղղելով՝ յետոյ տակաւ թեթեւագոյն սխալներն ալ պիտի ուղղէ : Ծիշդ ա՛յն

ատեն միայն պէտք է տալ մանուկին գիտնական բանա-
ձեւն՝ երբ ըմբռնողականն իր կատարելութեան հասած է :

3⁰. Առաջին սկզբունքին կրկնութիւն մըն է ըսել՝
թէ դասերը թանձրացեալէն սկսելով վերացեալին երթա-
լու են . սակայն այս կանոնաբանը պէտք է բացայայտել՝
գոնէ յայտնելու համար թէ կարգ մը պարագաներու մէջ
պարզն ու բաղադրեալն ի՞նչ են ճշմարտապէս . վասն զի
դժբաղդարար այս կէտին վրայ շատ թիւրիմացութիւններ
կան : Մարդիկ՝ որովհետեւ մասնական պարագաներ ար-
տայայտելու համար իրենց գտած առածները՝ շատ մը
իրողութիւններ ՚ի մի ձուլելով դիւրացուցած են անոնց
ըմբռնումը , կը կարծեն թէ նոյն առածները նմանապէս
պիտի դիւրացունեն մանուկի մը ըմբռնումները : Չեն
մտածեր՝ որ հանրական օրէնք մը՝ իր պարունակած մաս-
նաւոր ճշմարտութեանց լրութեան համեմատելով միայն
պարզ է , եւ այդ հանրացումն՝ այդ ճշմարտութիւններէն
ո՛ր եւ իցէ միուն համեմատութեամբ միշտ աւելի շփոթ է :
Չեն մտածեր՝ թէ այդ հանրացումն այն ատեն միայն
միտքի եւ գատողութեան կը նպաստէ՝ երբ մանուկն այս
մասնաւոր ճշմարտութիւններէն բաւական թիւով ստացած
է , եւ թէ ՚ի հարկէ անըմբռնելի խորհուրդ մը կը մնայ այն՝
ա՛յնպիսի միտքի մը համար , որ մասնաւոր ճշմարտու-
թիւններ մթերած չէ ամենեւին : Ահա այսպէս՝ պարզումի
երկու տեսակներն իրարու հետ շփոթելով՝ դաստիարակ-
ներն ստուգիւ սխալած են « նախնական սկզբունքէն »
սկսելուն համար : Եւ յառաջատելու այս եղանակը՝ թէ-
պէտ ոչ ըստ երեւոյթին՝ բայց էապէս հակառակ է հիմ-
նական կանոնին , որ կը տրամադրէ օրինակներու միջնոր-
դութեամբ սկզբունքը միտքին ներկայացունել , եւ տա-
նիլ զայն մասնաւորէն հանրականին , թանձրացեալէն վե-
րացեալին :

4⁰. Մանկութեան դաստիարակութիւնն՝ ըստ եղա-
նակին եւ ըստ կարգին՝ պէտք է համաձայն ըլլայ մարդ-
կութեան կրթութեան՝ պատմաբար նկատելով զայն : Ուրիշ
խօսքով ըսենք , Գիտութեան Ծննդոց գիրքն անձնիւր
մարդու համար պէտք է այն ընթացքին հետեւի՝ ինչ ըն-
թացքի որ կը հետեւի հասարակութեան համար : Ծիտակն
ըսելով , այս սկզբունքն արդէն անուղղակի բացատրած
կըրնանք համարել , որովհետեւ՝ ճանաչողութեան այս
երկեակ զարգացումներն երկու յառաջատուութիւններ են ,
պէտք է համակերպին անոնք յառաջատուութեան այն հան-
րական օրէնքին , որուն վրայ քիչ մը վերը գրեցինք , եւ
հետեւաբար պէտք է իրարու միաբանին : Սակայն՝ այս
մասնաւոր զուգակշիռն ունի իր արժէքն՝ իբրեւ ուղեցոյց
ընտրութեան տեսակին : Կարծենք՝ մարդկութիւնը Պ .
Օկիլսոյ Քոնդի (1) պարտական է ասոր հրատարակութիւնը .
եւ մենք առանց ընդունելու Քոնդի փիլիսոփայութեանց
միւս մասերը՝ կըրնանք ընդունիլ այս յօդուածն : Այս
վարդապետութիւնը կըրնանք ջատագովել՝ վերացեալ տե-
սութիւններէ բոլորովին անկախ երկու պատճառներով ,
որ զատ զատ ալ միայնակ կը բաւեն զայն հաստատելու :
Առաջինը՝ ժառանգական փոխանցումի օրէնքէն կը բղխի՝
նկատելով զայն իր լայնագոյն հետեւութեանց մէջ : Որով-
հետեւ՝ եթէ ճշմարիտ է որ մարդիկ մարմնական ու բա-
րոյական կրկնակի առընչութեամբ իրենց նախորդներուն
կը նմանին . եթէ ճշմարիտ է որ մտային կարգ մը երեւոյթ-
ներ , օրինակի համար , յիմարութիւն՝ նախասահմանեալ
տարիքի մը մէջ միեւնոյն ընտանիքին սերունդներուն վրայ
կը պատահին . եթէ անհատներէ (որոնց վրայ՝ հեռաւոր

(1) Օկիլսոյ Քոնդի, քրական փիլիսոփայութեան հիմնարկողն հա-
մարուած է. ճն. 1798 մա. 1857 ֆարիգի մէջ :

Նախորդներէ անցած ժառանգական տարրերն ամէնամօտ
 նախորդներու տարրերուն հետ կը խառնին, այնպէս որ
 օրէնքը շփոթ կերպարան մը առած է) հասարակութեան
 տիպերուն անցնելով դիտենք թէ՛ այդ սեպհական դրոշմ-
 ները դարէ դար ի՞նչպէս անայլայլ կը տեւեն. եթէ մտա-
 ծենք որ այս փոխադարձ տիպերն ամէնն ալ միեւնոյն
 արմատէ կը բղխին, եւ հետեւաբար արդի տարրերութիւն-
 ներն յառաջ եկած են փոփոխիչ պարագաներու ներգոր-
 ծութենէն ա՛յն յաջորդող սերունդներուն վրայ, որոնց
 իւրաքանչիւրն այդ ներգործութեան արդիւնքն անցուցած
 է իր սերունդներուն. եթէ մտածենք՝ որ այս տարրերու-
 թիւնները մարդկային կազմութեան հետ տարրտխառնած
 են՝ այնպէս որ ափրիկեցի մանուկ մը անպատճառ ափրի-
 կեցի պիտի մեծնայ, թէպէտեւ օտար երկրի մը մէջ կեն-
 ցադի. եւ թէ վերջապէս այն հանրական օրէնքն, որուն
 օրինակ մըն է այս, բովանդակ մարդկութեան ու անոր
 իմացականութեան վրայ ալ կը տիրէ. այս ամէնէն դիւրին
 է հետեւցունել՝ թէ ա՛յն վայրկեանէն երբ մարդկութեան
 ստացած պէսպէս ծանօթութեանց բնակարգ մը դոյանայ,
 դոյն կարգով այս ծանօթութիւններն ստանալու տրամա-
 դրութիւնն սկիզբէն կայ ամէն մանուկի վրայ: Այնպէս
 որ՝ եթէ այդ բնակարգն ինքնին անազգ ալ ըլլայ, դաս-
 տիարակութիւնն աւելի դիւրացուցած կըլլանք՝ եթէ մար-
 դու միտքին սռաջնորդենք այն ճամբաներով, որոնցմէ
 անցած է իր նախորդներուն իմացականութիւնը: Բայց
 տես որ այս բնակարգն ինքնին անազգ չի՛, եւ այս իսկ
 է հիմնական պատճառ մը՝ որով հարկ է դաստիարակու-
 թիւնն ունենայ իր մէջ քաղաքակրթութեան մանրանկարը:
 Այս պատճառներն հոս մանրամասնաբար ցուցադրելու տեղը
 չէ. բաւ է ըսել՝ թէ որովհետեւ մարդկային իմացականու-
 թիւնն՝ ՚ի հարկէ երեւոյթներու մէջն արձանացած՝ կը

նկրաի հասու ըլլալ անոնց՝ եւ ամբաւ բաղդատութիւն-
ներէ, ձեռնարկներէ, փորձառութիւններէ, տեսութիւն-
ներէ ետեւ՝ մասնաւոր ճամբայով մը վերջապէս իւրա-
քանչիւր առարկայի ճանաչումը ձեռք կը բերէ, ասկէ
տրամախոհելով կըրնանք հետեւցունել թէ երեւոյթներու
հետ միտքին յարաբերութիւնն այնպէս է՝ որ միտքն այս
ճանաչումը չկըրնար ստանալ ուրիշ ինչ եւ իցէ շաւիղով,
եւ թէ մանկական միտքն ալ երեւոյթներուն հետ նոյն
յարաբերութիւններն ունենալով, երեւոյթները միեւնոյն
շաւիղով միայն կըրնան մարսելի ըլլալ անոր: Ասոր համար
է՝ որ դաստիարակութեան ճիշդ մէթոտը գտնելու համար
պէտք է միա դնել քաղաքակրթութեան հետեւած շաւիղին:

5⁰. Ասոնցմէ յառաջ եկած եղբակացութիւններէն մին
ալ այն է՝ որ ծանօթութեանց ամէն ճիւղի մէջ պէտք է
փորձականէն տրամախոհականին յառաջատու. մտրդկային
յառաջդիմական ընթացքին մէջ՝ իւրաքանչիւր գիտութիւն
իրեն լծորդ արուեստէն կելնէ, եւ ասկէ կը հետեւի որ
գիտութեան մը գոյանալէն առաջ՝ պէտք է եղած ըլլան
կրկին ու կրկին փորձարկութիւն մը ու փորձական հան-
րացում: Գիտութիւնը կազմաւորեալ ծանօթութիւնն է.
եւ՝ որպէս զի ծանօթութիւն մը կազմ առնէ՝ պէտք է
նախ ինք եղած ըլլայ: Ուստի՝ ամէն ուսումնասիրութիւն
պէտք է ունեցած ըլլայ զուտ գործնական սկզբնաւորու-
թիւններ, եւ տրամախոհութիւնն ա՛յն ատեն միայն պէտք
է գլխաւորի՝ երբ արդէն հաւաքեալ խելամտութեանց
լիուլի պաշար մը ունեցած ըլլանք: Այս կանոնին իբր
օրինակ կըրնանք նշանակել լեզուէն ե՛տքը քերականու-
թիւն սորվեցունելու նոր մէթոտը, կամ նկարչութեան
օրէնքն աշակերտներու բացատրելէ առաջ՝ անոնց երկար
ատեն գծազրել տալու գրութիւնը: Քիչ մը ետքն՝ այս
ձանոնին ուրիշ օրինակներն ալ պիտի նշանակենք:

6⁰. Վերն յայնուած հանրական սկզբունքին երկրորդ հետեւութիւն մըն ալ այն է՝ թէ դաստիարակութեան մէջ պէտք է ողիով չափ խրախուսենք ինքնեկ զիտութեան մէջ յառաջ երթալը . այս կէտին վրայ որչափ սնդկնք քիչ է : Պէտք է թելադիր ըլլանք մանուկին ինքնիրեն հետազօտութիւններ ընելու , իր գտումներէն ինքնին հետեւութիւններ հանելու : Պէտք է հնար եղածին չափ ինչ դաս սակ իրեն , եւ հնար եղածին չափ շատ ասպարէզ ձգենք իրեն՝ ինքնին գտում ընելու :

Մարդկութիւնն ինքզինք կրթելով միայն գիտութեան մէջ յառաջ գացած է , եւ ինքզինքնին կրթողներուն յաջողութիւններն հանապազօրոյ ապացոյցներ են՝ թէ լաւագոյն արգասիք ձեռք բերելու համար իւրաքանչիւր միտք՝ պէտք է նոյն եղանակով զարգանայ մինչեւ սահման մը : Գիտեմ , զպրօցներու սովորական հրահանգներով դաստիարակուած մարդիկ , որ համոզուած են թէ ուրիշ կերպով անկարելի է դաստիարակիլ , պիտի ըսեն թէ անհնար է որ մանուկ մը ինքնիրեն կրթիչն ըլլայ : Բայց երբ այդ մարդիկ բարեհաճին մտածել՝ թէ բոլորի առարկաներուն ծանօթութիւնն , որ ամէն գիտութեանց սկիզբն է , մանուկն առանց մէկու մը օգնութեան կըստանայ . երբ խորհին որ նա մինակ ինքնին կը սորվի իր մայրենի լեզուն . երբ աղէկ հաշիւի առնեն կարգ մը խելամտութեանց փորձառութեանց եւ անդրադպրոցեան ծանօթութեանց այն գումարն , որ ամէն տղայ ինքնիրեն կը հաւաքէ , թերեւս պիտի համոզուին որ բանաւոր է եզրակացունել՝ թէ հասարակ ընդունակութեամբ օժտուած ամէն աշակերտ՝ եթէ առարկաները լաւ կարգով եւ ճիշդ եղանակով ներկայացուած ըլլային իրեն՝ պիտի կըրնար առանց մէկու մը ձեռնկալութեան յաղթել հետզհետէ իրեն դէմն ելած ուսողական զօւարութեանց : Ո՛վ

կը տեսնէ մանուկի մը այն անգագար գործունէութիւնն՝ որով կը զիտէ կը հարցունէ կը հետեւցունէ նա , ո՞վ կը հասկընայ անոր զխողովթեանց սրութիւնն այնպիսի՝ առարկաներու վրայ՝ որ իր կարողութեանց սահմանին մէջ են , եւ չհետեւցուներ որ նա աւելի շուտ եւ ինքնին պիտի աւարտէր իր ուսողական շրջանն՝ եթէ այս գործունէութիւնը բնական եղանակով կիրարկուէր՝ մանուկին կարողութեան սահմանին մէջ եղած ուսումներուն : Մե՛ր եւ ոչ թէ մանուկին տխմարութիւնն է՝ որ հարկադրած է մեզի վարդապետօրէն դաս տալ անոր : Մե՛նք ենք որ կը քեցենք զինքն իր միտքն հետաքրքրող իրերէն՝ երբ ինք ժրութեամբ անոնք իւրացնելու զբաղած է . եւ իրեն կը ներկայացունենք աւելի բազմազէմ բաներ , որ անշուշտ տաղտուկ կը պատճառեն իրեն : Երբ կը հասկընանք որ յօժարութեամբ չպիտի սորվի անոնք՝ սպառնալով ու պատիժներով իր միտքին մէջ բռնի կը մտցունենք անոնք : Կը զրկենք մանուկն իր բաղձացած ծանօթութիւններէն , եւ կը խճողենք իր միտքն անմարսելի ծանօթութիւններով . այսպէս կը բթացունենք իր կարողութիւններն եւ ուսանելէ կը տաղտկացունենք զինքը : Եւ երբ մէկ կողմէն միտքն՝ այս եղանակով՝ անզգայ ապշութիւն մը առնէ , ու մենք միւս կողմէն շարունակենք դարձեալ մեր խիստ կանոններովը բռնանալ իր վրայ՝ ա՛լ առանց բացատրութեան բան մը չհասկընալու վիճակին կը հասնի նա , եւ մեր սեպհական գաղափարներուն կոյր պահարան մը կը դառնայ . այն ատեն ա՛հա կըսենք՝ թէ ուրեմն միայն այս մէթոտով կարելի է դաստիարակել մանուկները : Մեր մէթոտներովը մանուկին իմացական կարողութիւնները կրաւոր վիճակի մը մէջ գնելէ ետքն՝ այս կրաւոր կացութիւնը պատճառ մը կընենք մեր մէթոտին կիրառութիւնը շարունակելու : Ասկէ կը հետեւի՝

Թէ մանկավարժներուն այս գործնական առարկութիւնը մեր ըսած գրութեան դէմ չկըրնար զօրել , եւ ով որ ասոր համոզուի՝ պիտի տեսնէ թէ կըրնանք ապահովապէս մինչև վերջը շարունակել բնական մէթոտը . պիտի տեսնէ թէ մեր պաշտօնը ճարտարութեամբ կատարելով՝ պիտի կըրնանք այնպէս տրամադրել իրենն՝ որ միտքն իր առաջին երեւոյթներուն մէջ ինչպիսի ինքնաբերութեամբ կը զարգանայ , նո՛յն ինքնաբերութեամբ կը զարգանայ նաեւ իր միւս երեւոյթներուն մէջ . եւ այս եղանակով միայն պիտի կըրնանք կրել տալ իրեն իր բոլոր աշխատութեանց արդիւնքն , եւ հասցունել զայն զօրութեան ու գործունէութեան բարձրագոյն աստիճանին :

7⁰. Դաստիարակութեան ծրագրի մը ընտրութեան իբրեւ վերջին փորձաքար՝ միտունինս կուզայ սա խնդիրը թէ մանուկներն ունին արդեօք իրենց ակտիւ բնագրգիռներ : Այս կանոնը՝ կըրնանք ապահովապէս գործածել ամէն անգամ որ խնդիր կըլլայ զիտնալ՝ թէ ուսումի երկու եղանակներէն կամ երկու կարգերէն ո՛րն աւելի համակերպ է յառաջագոյն տրուած սկզբունքին : Եթէ երկուքէն մին՝ տեսականին մէջ աւելի լաւ թուի անգամ՝ պէտք է մէկ կողմ թողուլ զայն ա՛յն վայրկեանէն՝ երբ կը տեսնենք որ շահագրգիռ չէ կամ միւսէն նուազ շահագրգիռ է . վասն զի մանուկի մը իմացական բնազդները մեր տրամախոհութիւններէն աւելի անկեղծ կանոններ են : Ըմբռնումի կարողութեանց գալով՝ կըրնանք հաւաստի ըլլալ՝ որ՝ կանոնաւոր պայմաններու մէջ՝ առողջ գործունէութիւնն հաճոյական է , եւ դժուարըմբեր գործունէութիւնն առողջ չէ : Թէպէտեւ մինչև հոս՝ ընտրութիւնը սիրտի զգայութեանց կողմէն շատ թերի կերպով կը համակերպի այս օրէնքին , բայց իմացականութեան կողմէն դրեթէ կատարելապէս կը համակերպի՝ դէթ մանուկին արտայայ-

տութեանց նայելով : Այս ինչ կամ այն ինչ ուսումին համար սանին ցուցած դժկամակութիւններն , որոնց դէմ կը սրանի վարժապետը , բնածին դժկամակութիւններ չեն , այլ վարժապետին անհմուտ գրութեանէն առաջ եկած անխելք դժկամակութիւններ են : Ֆէլէնպէրկ⁽¹⁾ մանկավարժը կըսէ՝ « Փորձով հասկըցայ՝ թէ երիտասարդներու յուշամտութիւնն անոնց բնական գործունէութեան այնչափ ներհակ բան մըն է՝ որ եթէ գէթ յոռի գաստիարակութեան մը հետեւանք չէ՝ գրեթէ միշտ կանոնական թերութեան մը նշանն է » : Եւ մանուկներու ընտել ինքնեկ գործունէութեան շարժառիթն է՝ իրենց կարողութիւնները գործածելու առողջարար բերկրանքը : Երբ աշակերան իր կարողութիւնները գործածելու պատենն ունենայ՝ արդէն հասած պիտի ըլլայ տարիքի մը , ուր արտաքին շատ շարժառիթներ գործի կըսկսին , եւ ուր անուղղակի հաճոյքը կը հասնի հակակշռել ուղղակի տհաճութեան դիմաց⁽²⁾ : Բայց միւս բոլոր կարողութեանց սովորական բնագրգիռն է՝ գործունէութեան պատճառած անմիջական բերկրանք . եւ եթէ աղէկ տնօրինենք՝ միմիայն օգտակար բնագրգիռը կըլլայ այն : Եթէ հարկ ըլլայ մեզի ուրիշ գրգիռ մը գործածել՝ այն ատեն կը տեսնենք որ սխալ ճամբայի մէջ ենք : Ամէն օրի փորձով աւելի յայտնապէս կը տեսնենք որ միշտ մէթոտ մը կայ , որ մանուկներու հետաքրքրութիւն եւ մինչեւ անգամ աժխոյժ բերկրանք մը կըրնայ յա-

(1) Էմմանուէլ Ֆէլէնպէրկ զուիցերիացի նշանաւոր մանկավարժն , որ Բենսայոցցիի ժամանակից ու բարեկամ էր . 1799ին Հոմուէլի երկրագործական կանառն հիմնեց , եւ մեռաւ 1844ին :

(2) Այսինքն՝ ցահի , օգուսի , եւ դժնգակ հարկերէ հեռի մնալու սերը՝ կը մոռցունէ մարդու աշխատութեան առարկային պատճառած ուղղակի տհաճութիւնը :

առջ բերել. միւս ամէն փորձաքարներն ալ կըրնան ապացու-
ցանել մեզի՝ որ այս մէթոսն ամէն կերպով լաւագոյն է :

Եթէ կարգ մը մարդիկ այս վերացեալ ձեւին մէջ
առնեն յիշեալ եօթն ուղեցոյց-սկզբունքն, հաւաստի ենք
որ անոնց մեծ արժէք մը չպիտի տան : Ահա ասոր համար
մենք ալ դաստիարակութեան տեսականէն գործնականին
կանցնինք՝ թէ այդ ուղեցոյցներուն կիրարկութեան օրի-
նակներ հայթայթելու եւ թէ՛ շարք մը մասնաւոր դի-
տողութիւններ ներկայացունելու համար :

Բեստաւոցցիի կարծիքն էր, որ եւ օր օրի զօրանալու
վրայ է, թէ կա՛յ տեսակ մը դաստիարակութիւն որ պէտք
է որրոցէն սկսի : Ով որ մանկիկի մը խոշոր խոշոր աչուը-
ները բանալով՝ իր բոլորի առարկաներուն վրայ սեւեռիլը
տեսած է, աղէկ զիտէ որ՝ ուզենք չուզենք՝ անոր դաս-
տիարակութիւնն իրապէս շատ կանուխ կըսկսի . մանկիկն
ամէն ձայնի կականջէ, մատերովն ամէն բան կը շօշափէ,
եւ բռնածը բերանը կը տանի . եւ ասոնք են առաջին
տնտեսութիւններն այն շաւիղին մէջ, որ կը տանի ան-
երեւոյթ մոլորակներ գտնելու, հաշիւի մեքենաներ հնարե-
լու, նկարչական վսեմ գործեր արտադրելու եւ համերգու-
թեանց ու օրերաներու հեղինակութեան : Եւ որովհետեւ
կարողութեանց այս գործունէութիւնն սկիզբէն ինքնեկ
ու անհրաժեշտ է, խնդիրն հոն է թէ պէ՛տք է արդեօք
նիւթերու պէսպիսութիւն մը հայթայթել, որպէս զի ման-
կիկին այս գործունէութիւնն անոնցմով նախակրթի : Այս
խնդիրին պատասխանն է միա՛յն «այո՛, պէտք է» : Սա-
կայն ինչպէս վերն ըսինք՝ կըրնանք Բեստաւոցցիի տե-
սականին համամիտ ըլլալ՝ առանց համակերպելու իր գործ-
նականին, եւ ճիշդ հոս է որ կարծիքով կը տարբերինք իրմէ :
Կարգալ սորվեցունելու եղանակին վրայ խօսելով՝ Բես-
տաւոցցի կըսէ :

« Հեզարանին մէջ պէտք է գրուած ըլլան լեզուի ասէն ձայներն , որոնք պէտք է հայրենի տունին մէջ սորվեցունել իր տղայութենէն սկսելով . մանուկն՝ որ իր հեզարանէն հեզել սորվելու վրայ է՝ պէտք է որոցի եզբօրն ականջն 'ի վար կրկնէ այն ձայները , մինչ տակաւին ձայն մը յօղելու կարող չէ մանկիկն , այնպէս որ այդ հեզուածքն անոր միտքին մէջ խորապէս տպաւորի անզաղար կրթութեամբ : »

Եթէ ասոր վրայ աւելցունենք Մայրերու մասեանին մէջ գրուած պատուէրներն , որով հեղինակը կը յորդորէ մայրն՝ իր ստնդիաց մանկիկին սկզբնական դասի նիւթ ընել՝ մարդկային մարմինին զանազան մասերուն անունը , դիրքն , առնչութիւններն ու յատկութիւնները՝ կը տեսնենք յայտնապէս որ իմացականութեան յառաջատուութեան առաջին երեսին վրայ Բեստալոցցիի ունեցած գաղափարները շատ շիտիթ ու ճշգրտութենէ շատ հեռի էին , եւ ասոր համար չկըրցաւ նա բանաւոր ծրագիր մը գտնել ՝ Հիմա տեսնենք թէ հոգեբանութիւնն ինչ ընթացք կը ցուցընէ :

Այն առաջին տպաւորութիւններն , որոնք միտքը կըրնայ իւրացունել , դիմահար մարմիններէ , լոյսէ , ձայնէ , եւն . յառաջ եկած անբաշխելի (indécomposable) զգացումներ են : Բացայայտ է թէ գիտակցութեան բաղադրեալ վիճակներ անհնար է որ գոյանան՝ իրենք բաղադրող գիտակցական վիճակներէ առաջ : Առանց նախ սորված ըլլալու լոյսն՝ իր աստիճաններովն ու յատկութիւններով , կամ դիմահարութիւնն իր ուժգնութեան այլ եւ այլ աստիճաններով անհնար է գաղափար մը ունենալ ձեւի վրայ . որովհետեւ շատոնց գիտենք՝ որ իրերու երեւելի ձեւը կըմբռնենք լոյսի պէսպիսութեանց , եւ շօշափելի ձեւը դիմահարութեան պէսպիսութեանց միջոցով : Այսպէս նաեւ

անկարելի է ըմբռնել յօդաւոր ձայն մը՝ առանց նախապէս սորված ըլլալու իր բաղկացուցիչ անյօդ ձայներն : Ուրիշ նման պարազաներու մէջ ալ այսպէս պէտք է ըլլայ Ուստի, պարզէն դէպի բաղադրեալն յառաջանցումի հարկաւոր օրէնքին համեմատ՝ պէտք է որ մանուկին ցուցնենք խել մը առարկաներ , որ ներկայացունեն զիմահարութեան այլ եւ այլ աստիճաններ ու տեսակներ , լոյսի այլ եւ այլ աստիճաններ ու այլ եւ այլ որակներ , պէտք է որ անոր ականջին հնչեցունենք բաւական թիւով ձայներ , զանազան ուժգնութեամբ , զանազան եղանակներով եւ զանազան հնչուումով : Այս սկզբնական եղբակացութեան ո՛րչափ ճիշդ ըլլալը կը տեսնենք մանուկին բնագոյներէն , երբ նկատենք թէ ի՞նչ բերկրութեամբ կը խածնէ նա իր խաղալիկները , կը շօշափէ իր եղբօր բաճկոնին փայլուն կոճակներն , եւ ի՞նչ հրճուանքով իր հօրը քունքի մազերը կը քաշէ , երբ զիտենք թէ ո՛րչափ մտասոյզ կըլլայ պայծառերանգ առարկայի մը զիմաց , որուն « սիրուն » անունը կուտայ անմիջապէս երբ արտասանել կըսկսի՝ անոր գոյներուն փայլումին համար միայն , եւ իր երեսն ի՞նչպէս կը բացուի զուարթ ժպիտով մը՝ երբ կը լսէ իր ստընտուին շաղփազփութիւնն , հիւրի մը մատներուն դղըչիւնն կամ իրեն համար նոր ինչեւ իցէ ձայն մը : Բարեբաղդաբար մանկաստանքեան արդի սովորութիւնները շատ լաւ կը սատարեն դաստիարակութեան այս նախնական պէտքին : Սակայն ուրիշ շատ բան կայ ընելիք , եւ այս բարենորոգումները մեր կարծածէն աւելի կարեւոր են : Մանկական կարողութեանց իւրաքանչիւրն ընդունակ է կենսախայտ տպաւորութիւններ առնելու՝ աւելի իր յառաջատութեան համընթաց ինքնեկ գործունէութեան ատենքան ուրիշ ո՛ր եւ իցէ ժամանակ : Ասկէ զատ , որովհետեւ այս տարրական ծանօթութիւններն ՚ի հարկէ պէտք է

առնել, եւ մանկիկն երբ ալ որ առնէ անոնք՝ ժամանակ
պէտք է՝ ժամանակը խնայած կըլլանք եթէ մանկութեան
առաջին շրջանն՝ ուր իմացական ուրիշ զբաղում մը տալ
անկարելի է՝ յատկացունենք աշակերտն ընտելացունելու
այս տպաւորութեանց՝ կատարելապէս եւ իրենց բոլոր
պէսպիսութեամբը։ Պէտք չէ մոռնալ՝ թէ մանուկին
ընաւորութիւնն ու առողջութիւնը պիտի օգտին այս
խել մը տպաւորութեանց բերած հանրական հաճոյքէն,
տպաւորութեանց՝ որ ամէն մանուկ այնքան եռանդով կը
տարրախառնէ իր հոգիին։ Եթէ գիրքիս չափը ներէր՝ կըր-
նայինք եւ օգտակար կըլլար՝ տալ քանի մը տեղեկութիւն-
ներ աւելի կանոնաւոր մէթոտի մը վրայ քան այն սովո-
րական եղանակն, որով մանուկին ըմբռնումին համեմատ
նիւթեր կը հայթայթենք իրեն։ Բայց առ այժմ բաւ է
յիշեցունել հոս անորոշէն դէպի որոշեալն յառաջատու-
թեան հանրական օրէնքն՝ հասկըցունելու համար թէ
այս օրէնքին հետեւելով պէտք է ընթանանք։ Այս
օրէնքն այն է՝ թէ իւրաքանչիւր կարողութեան զարգա-
ցումին ատեն՝ ամէնէն ուժգնութեամբ դիմահարուած
տպաւորութիւններն են որ նախ կըմբռնուին, եւ թէ՛ ըստ
այսմ՝ այն ձայներն, որ ուժգնութեան ու եղանակի կող-
մէն իրարմէ շատ կը զանազանին, այն գոյներն որ շատ
կը տարբերին իրարմէ, եւ այն նիւթերն՝ որ թէ յօրինուե-
ծով եւ թէ պնդութեամբ աննման են իրարու, պէտք է
ամէնէն առաջ ներկայացունել մանուկին՝ իրբեւ առաջին
տպաւորիչ նիւթեր։ Մանուկը պէտք է ծանր ծանր յա-
ռաջանայ դէպ ՚ի այն տպաւորութիւններն, որ իրարու
աւելի մօտ ու նման են։

Անցնինք իրախօսութեան դասերուն, որ զգայարա-
նական այս առաջին կրթութեան բնական շարունակու-
թիւնն են. նախ դիտել կուտանք որ ընդհանրապէս իրա-

խօսական դրութիւնները՝ բոլորովին տարբեր են ընակա-
նէն, եւ ընական ըսելով կիմանանք՝ ինչ որ կը տեսնենք
տղայութեան չափահասութեան ու քաղաքակրթութեան
պատմութեան վրայ: «Պէտք է, կըսէ Պ. Մարտէլ, ցու-
ցընել մանուկին թէ առարկայի մը այլ եւ այլ մասերն ինչ-
պէս իրարու կցորդած են»: Ամէն իրախօսակաւ գասա-
գիրք ցանկ մը ունի այնպիսի իրողութեանց, որ պէտք
է դաս տրուիմ մանուկին՝ իրեն ներկայացած իւրաքանչիւր
առարկային կարգով: Արդ մանուկի մը ամէնօրեայ կեն-
ցաղն հարեւանցի մը նկատելով կը հասկընանք՝ որ իր լե-
զու ելնելէն առաջ ինչ որ կը սորվի՝ ինքնիրեն կը սորվի:
Թէ՛ տոկուշութեան ու ծանրութեան յատկութիւնները՝
գաս մը երեւոյթներու հետ միասին, թէ՛ անձերը զա-
նազանող երանգներն ու ձեւերը, թէ՛ այս ինչ կերպա-
բանն ունեցող անասուններուն արտաբերած մասնաւոր
ձայներն՝ ամէնն ալ երեւոյթներ են, որոնք մանուկը
բոլորովին մինակ կը դիտէ: Չափահասութեան ատեն՝
երբ ա՛լ վարժապետ չունի՝ ամէն ժամ ինքնիրեն կընէ իր
գիտողութիւնները. որ օրի ինքնին կը հանէ պէտք եղած
եզրակացութիւններն. եւ կենցաղի մէջ իր յաջողութիւնը
կախուած է՝ իր դիտելու քիչ կամ շատ կատարեալ կեր-
պէն, եւ եզրակացունելու աւելի կամ նուազ ճշգրիտ ե-
զանակէն: Հաւանական չէ ուրեմն՝ որ ընականին բոլո-
րովին ներհակ ընթացք մը ունենանք՝ սկզբնական տղա-
յութենէ չափահասութեան անցնելու միջոցին՝ իրերու
յատկութիւնները սորվելու պէս պարզ գործի մը մէջ,
մինչդեռ մարդկային ազգին յառաջատութեան միջոցին
բռնած շաւիղն հաւասարապէս նոյնը կը տեսնենք մանկի-
կին ու կատարեալ մարդու վրայ: Ընդհակառակն, աւելի
բացայայտ չէ՞ թէ պէտք է միշտ ու ամէն բանի մէջ նոյն
մէթոտը բռնենք. եւ ընտելութիւնն ինք չէ՞ որ մշտնջենա-

պէս այս ճամբայով կառաջնորդէ մեզի . զայս աւելի ազէկ կրրնանք հասկընալ՝ եթէ ուշադրութեամբ դիտենք եւ հլուանանք անոր հպատակելու : Մանուկներու զգացած իմացական համակրութենէն աւելի ակներեւ բան կա՞յ : Դիտէ փոքրիկ մանուկն , որ ծունկերուդ վրայ նստած՝ իր խաղալիկներն երեսիդ կը մօտեցունէ՝ որպէս զի կարենաս նկատել անոնք : Տես ի՞նչպէս երեսդ ՚ի վեր կը նայի՝ երբ իր փափուկ մատովը սեղանին զարնելով ձայներ կը հանէ . եւ նորէն կըսկսի զարնել , նորէն քեզի կը նայի , կարծես ըսել կուզէ « Այս նոր ձայնն ալ լսեցի՞ր » . մեծերն ալ նայէ՝ որ սենեակէն ներս կը մտնեն ազազակելով՝ « Մայրի՛կ , նայէ՛ սա , մայրի՛կ աս ալ նայէ՛ » եւ այս սովորութիւնն երկար ատեն պիտի շարունակէին՝ թէ որ մայրն անմտութեամբ չչեխէր անոնք՝ ըսելով թէ անհանգիստ մընէք զիս : Պտոյտի ատեն դիտեցէք որ փոքրիկներն ի՞նչպէս դայեակին վրայ կը վազեն՝ ցուցընելով անոր փրցուցած ծաղիկնին , եւ ըսելով « տե՛ս ի՞նչ սիրուն ծաղիկ է , դուն ալ սիրուն ես ըսէ » . մտիկ ըրէք մանաւանդ թէ ի՞նչ խանդալից արագախօսութեամբ պզտիկը կը պատմէ իրեն տեսած ամէն նոր բաները՝ միայն թէ ուշադրութեամբ մտիկ ընող մէկն ունենայ : Այսպիսի եղելութիւններէ բացայայտապէս կրրնանք մակարերել՝ թէ պէտք է այս իմացական բնազդներուն համակերպ ընթանանք , թէ պէտք է ընութեան քայլերը կարգաւորենք , մտիկ ընենք ինչ որ մանուկը կըսէ մեզի իւրաքանչիւր առարկայի վրայ եւ խրախուսենք զայն՝ որ կըրցածին չափ աւելի ըսէ . անոր ուշադրութիւնն երբեմն բերենք այն իրերուն վրայ , որոնք զեռ տեսած չէ նա , որպէս զի անոնց հանդիպած ատեն ինքնին դիտելու յօժարի , եւ ապա փութանք բերել անոր առջին կամ ցուցընել կարգ մը նոր առարկաներ , որոնց վրայ կարենաց

լիով դիտողութիւններ ընել : Տե՛ս՝ այս մէթոտը բանեցունելով խելացի մայր մը ի՛նչպէս կը կարգաւորէ իր դասերը : Քայլ քայլ կը վարժեցունէ մանուկը սա ամէնապարզ վերագիրներուն . — կարծրութիւն , կակղութիւն , գոյն , համ , չափ , եւ մանուկն ինք կ'օգնէ մօրը , եւ կը փութայ իրեր բերելով անոր ցուցնելու թէ « սա կարմիր է » « ան կարծր է » երբ այս յատկութիւններն արտայայտելու բառերն ա՛լ սորված է : Եւ քանի առաջ երթայ՝ դիտելու եւ շօշափելու համար ուրիշ առարկաներ ցոյց տալ իրեն՝ անոր ուշադրութիւնն հետզհետէ կը բերէ այդ առարկաներուն յաւելուածական յատկութեանց վրայ , միտ դնելով որ արդէն անոր զիտցած անուններուն հետ միասին յուշածեւի մը մէջ ամփոփէ անոնք՝ այնպէս որ մանուկը նմանելու բնական միտումովը սովորի կրկնել անոնք իրարու ետեւէ : Այնուհետեւ , վասն զի կը պատահի երբեմն որ մանուկը չյիշեր իր ճանչցած յատկութիւններէն մին կամ մէկ քանին , մայրը քիչ քիչ կըսկսի հարցունել անոր « այդ առարկային վրայ ուրիշ ըսելիք բան մը չիկա՞յ » . եւ շատ անգամ տղան ուրիշ ըսելիք բան մը չունենալով՝ մայրն այն ատեն վայրկեան մը տագնապի մէջ կը ձգէ զայն՝ եւ ապա օգնութեան կը հասնի՝ ժպտելով անոր մոռացութեան վրայ : Այս տեսակ քանի մը փորձերէ ետեւ՝ վերջապէս տղան կը սորվի իր ի՛նչ ընելիքը : Եւ երբ մայրը կըսէ թէ « այս ինչ առարկային վրայ ես քենէ աւելի բան գիտեմ » մանուկին անձնասիրութիւնը կը գրգռի . աչքը բանալով ուշադրութեամբ շուրջը կը նայի , լսածները բոլորն ալ կը կրկնէ մտովի , եւ որովհետեւ խնդիրը դիւրացած է ա՛լ՝ կըրնայ լուծել : Իր յաջողութեան վրայ բոլորովին կը յափշտակի , ու մայրն ալ ուրախակից կըլլայ անոր : Ամէն մանուկի պէս՝ չափազանց կը հրճուի ինքնիրեն բան մը գտնելուն համար ,

եւ նորանոր յաղթութիւններ կուգէ ընել, եւ ուրիշ բաներու վրայ ալ իրեն հարցումներ ընել կըստիպէ մայրը : Իրեն կարողութիւնները քանի՛ յառաջանան՝ մայրը դասի ցանկին վրայ նորանոր իրերու յատկութիւններ կաւելցունէ՝ կարծր որակէն կակուղին, անհարթէն ողորկին, սոսկ դոյնէն փայլունին եւ պարզերէն բազազրեալներուն յառաջատելով, եւ մանուկին կարողութեանցն աճելուն համեմատ աւելի բարդ խնդիրներ հետզհետէ ընդելուզելով՝ միշտ աւելի՛ ուշադրութիւն եւ աւելի՛ յիշողութիւն կը պահանջէ անկէ : Միշտ հետաքրքրութեան մէջ բռնելով՝ նորանոր նիւթեր կը մատակարարէ՝ անոր իւրացունելու կարողութեանն համեմատ, եւ այսպիսի դոյզն զըժուարութեանց յաղթելու հաճոյքը կուտայ անդադար : Մօրն այս ընթացքն յայտնապէս համաձայն է նոյն ինքն մանուկին ինքնամէտ ընթացքին, որ կերելի անոր վրայ մանկական առաջին շրջանին : Մայրը միայն կօգնէ մանուկին բնական յառաջատութեան, եւ կօգնէ՝ անոր բընազգումին համակերպ եղանակով, որ իրերն հիմնապէս զիտելու սովորութեան զայն ընտելացունելու բուն եղանակն է՝ եւ իրախօսակա՛ն դասերուն նպատակն ալ այս է : Այս ինչ բանին ակունքը սալ մանկիկին, եւ ուրիշ բան մը ցոյց սալ անոր՝ զիտել սորվեցունել չէ, այլ ուրիշներուն զիտողութեանց լոկ ընդունարան մը ընել է զայն . տկարացունել քան զօրացունել է անոր ինքնակրթութեան բնական տրամադրութիւնը . զայն զրկել է այն հաճոյքէն, որ յառաջ կուգայ յաջողութեամբ պսակեալ գործունէութենէն . վերջապէս ներկայացունել է անոր՝ ծանօթութեանց յանկուցիչ ուսումը կերպական դասի ձեւով մը, ուստի նաեւ պատճառ ըլլալ անոր անփութութեան եւ տաղտկութեան, որ յաճախ կերելի մանուկներուն վրայ իրախօսական դասերուն ատեն : Ասոր հակա-

ուակ, երբ մեր ցուցած եղանակով վարինք՝ միտքն իր յարմար սնունդին տարած կըլլանք, եւ իմացական ախորժակներուն հետ՝ տուած կըլլանք այն զգացումներն ալ, որ անոնց բնական կցորդներն են, այսինքն՝ անձնասիրութիւնն ու համակրելու փափաքը: Այս ամէն շարժառիթներով՝ կը զօրացունենք անոր ուշադրութիւնն, որով կատարեալ եւ աժխոյժ հասողութեան մը տէր կըլլայ. իր միտքն սկիզբէն կը սորվի ինքզինքին օգնել, եւ այս սովորութիւնն իր բովանդակ կենցաղին մէջ կը տուէ:

Իրախօսութեան դասերն ոչ միայն պէտք է ուրիշ եղանակով աւանդին, այլ նաեւ եղածէն շատ առարկաներ ունենան, եւ աւելի տուեն: Միայն տունին մէջ եղած բաները դասին նիւթ ըլլալու չեն, այլ անոնք ալ՝ որ կան դաշտերուն եւ մացառներուն մէջ, հրապարակներն ու ծովեզերքը: Պէտք չէ միայն պատանեկութեան ատեն աւանդին, այլ երիտասարդութեան ատեն ալ շարունակին՝ այնպէս որ առանց զգալու գան հետզհետէ ձուլին բնախօսին ու գիտունին խուզարկութեանց հետ, երբ երիտասարդն այնպիսի մէկն ըլլայ: Հոս ալ բնութեան ցուցածն է մեր շաւիղը. կա՞յ արդեօք աւելի կենսախայտ բերկրանք մը քան մանուկին այն բերկրանքն, որով կը խայտայ նա չտեսած ծաղիկ մը փրցուցած անգիւտ միջատ մը բռնած կամ դայլախազներ ու խեցեմորթներ փողված ատեն: Եւ ո՞վ չտեսներ՝ որ երբ մանուկին հաճոյակցինք՝ կըրնանք պատճառ ըլլալ որ նա կատարելապէս զննէ իր ախորժած նիւթերուն յատկութիւններն ու կազմածը: Ամէն բուսարան՝ անտառներն ու մարգագետինները պատանիներ տարած ատեն՝ զիտած է թէ ի՞նչ փոյթով անոնք կաշխատակցին իրեն, ի՞նչ եռանդով կաշխատին տունկեր գտնել, որպիսի՝ ուշադրութեամբ անոր զննութեանց կը մասնակցին, եւ ի՞նչ շատ հարցումներ կընեն

իրեն այս ամէնուն վրայ : Պաքոնի հետեւող մը , որ « իր-
րեւ ծառայ ու թարգման բնութեան » պարտի ինքն իր
սկզբունքին համագործ ըլլալ , պիտի հասկընայ որ պէտք
է խոնարհամտութեամբ հետեւի պատանեակներու կողմէն
իրեն հաղորդուած զեկուցումներուն : Տղան՝ որ անգոր-
ծարանաւոր մարմիններու պարզ յատկութեանց ծանօթա-
ցած է արդէն՝ այս ընթացքով պիտի երթայ հմտաբար
զննելու այն առարկաներն , որոնք կը տեսնէ իր հանա-
պազորդ պոստոյներուն ատեն : Պէտք է սկսիլ նուազ բազ-
մադէմ յատկութիւններէն , օրինակի համար՝ տունկերու
վրայ դիտել տալու է նախ՝ ծաղիկի տերեւներուն գոյնը
թիւր ձեւը . ծղօաններուն ու սաղարթներուն կազմը .
միջատներու վրայ՝ թեւերու , մազիչներու , եղջիւրիկնե-
րու թիւն ու գոյնը . երբ այս յատկութիւններն հմտա-
բար ու ամբողջ հասկընայ՝ միւս յատկութեանց անցնելով
ցոյց տալու է անոնց ծաղիկներու վրայ՝ առէջներու եւ
պորտերու թիւր , տերեւապսակներուն ձեւը՝ թէ շողա՛րդ
(rayonné) են կամ երկկողմնաւո՛ր . տերեւներուն զիրքն
ու յատկութիւնը՝ թէ ներհակադի՛ր են կամ փոփոխան-
կի՛ւն , կանթաւո՛ր թէ անկանթ , լե՛րկ թէ մաղեղ , սղո-
ցածե՛ւ թէ հաւասար . իսկ միջատներու վրայ՝ դիտել տա-
լու է մարմինի հատուածները , փորին անջրպետները ,
թեւերուն նիշերը , թէ մազիչները քանի՛ յօդուած ունին
եւ մանր գործարաններն ի՛նչ ձեւ ունին : Այս ամէնուն
մէջ պէտք է միշտ այնպիսի ընթացք մը բռնել՝ որ մա-
նուկին փառասիրութիւնը գրգռի՝ ամէն բան տեսնելու եւ
ամէն բան ինքնիրեն ըսելու : Եւ ետքն ալ՝ երբ չափա-
հաս ըլլայ՝ կարելի է իբր շնորհելով մը ցոյց տալ անոր
այս տունկերը պահելու միջոցները : Անոնց վրայ իր ա-
ռած ծանօթութիւններն՝ իր աչքին ամենայարգի բաներ
ըրած են անոնք , եւ թերեւս աւելի մեծ շնորհ մը ըրած

կըլլանք անոնց՝ երբ հասարակ թիթեռնիկներ ու թրթուրներ տանք իրեն՝ տածելու համար : Այս այնպիսի զրօսանք մըն է՝ — ինչպէս մենք ալ անձով փորձն ըրած ենք — որ ամէնէն բուռն է ու տարիններ կը տուէ . եւ երբ այս սկզբնաւորութիւնը միջատաբանական հաւաքում մի մը կերպարանք առնէ՝ կիրակնօրեայ պտոյտներուն ամբաւ քաղցրութիւն կուտայ , ու բնախօսական ուսումին գեղեցիկ նախաշաւիղ մը կըլլայ⁽¹⁾ :

Աղէկ զիտենք որ պիտի առարկեն՝ թէ այդ դիտողութիւնները ժամանակ ու կորով կը վատնեն . աւելի լաւ չըլլա՛ր որ մանուկը դրէ իր դասերն եւ հաշուել սորվի , որպէս զի կենցաղի գործերուն պատրաստի : Բայց կը ցաւինք՝ որ դաստիարակութեան վրայ այսչափ անոպայ գաղափար մը դեռ կը տիրէ , եւ այսչափ անձուկ միտքով

(1) Թէ բովանդակ էակներ մարդու եւ իր գիտութեան բնապէս հարկաւոր են՝ իրենց կազմութեամբն ու պարունակութեամբ կամ միայն փքր նպաստաւոր՝ Տիեզերքի ներդաւենակութեան վրայ համադրական ամէնէն բնորոշ գաղափարն առնելու համար . — բողոքով այս մեծ խնդիրն, որ մինչեւ ցարդ անհնար եղած է սրամախոհաբար լուծել , զիսն զի կցորդ է իրերու սկիզբին եւ գրեթէ ամէնագիտութիւն կենթադրէ , հոս կարելու կը համարին միայն դիտել Տալ՝ որ թէպէտեւ մտաքննելու ոչ ոք կը ժխտէ գիտութեան կարելուութիւնը (միջին միտքով) բայց վստահաբար՝ բանաւոր ընթացք մը չէ՝ ինչպէս Տեսական գիտութեանց ամէն նիւղերն երիտասարդ ուսանողին, նոյնպէս ալ բնութեան մէջ եղած ամէն իրերն՝ իրենց բովանդակ մասերովն ու յասկութիւններովն՝ անխիտ դիտել Տալ մանուկին : Քանի որ ամէնն ալ առ հաւասար՝ բուսաբան, բնագէտ, ծաղկահմուտ բլլալ սահմանուած չեն , քանի որ միլիոնէն հազար թէ մին՝ Սողոմոնի պէս՝ Լիբանանի մայրերէն մինչեւ տրմբու ծերպերուն մէջ բախտող բաղեղներն իմաստասիրելու աստիճան համայնագէտ մը բլլալ կը սրամադրի , քանի որ՝ կրտսեր՝ մարդկութեան մեծագոյն մասը կենցաղական գործերուն մէջ ոչ իսկ անգամ մը պէտք պիտի ունենայ համայնագիտութեան, անխաւութիւն՝ մանաւանդ ընդ-

կըմբռնենն օգտակարութեան իմաստը : Հոս չենք ըսեր թէ հարկ է (ինչպէս որ է՝ ալ) կանոնաւոր եղանակով յառաջացունել ըմբռնումներն , եւ ասոր համար շատ կարեւոր է մեր ցոյց տուած մէթոտը . այլ կը սնոյնք միայն որ այսպէս ստացուած գիտելիք՝ լոկ ինքնին իսկ կարեւոր են : Յիրաւի , քսակն ու մթերանոցը լեցունելու ծառայող բաներէն զատ ուրիշ բան սորվինն այն ատեն միայն անօգուտ կըլլար՝ երբ ամէնուն հարկ ըլլար միայն վաճառական կամ հաշուակալ ըլլալ . երբ իրենց արհեստին վերաբերեալ բաներէն զատ ուրիշ գաղափարներու պէտք չունենային . երբ հարկ ըլլար ամէնուն ալ պանդոյրի պէս ուրիշ բանէ հաճոյք չիմանալ՝ բայց եթէ պատշգամի մը վրայ նստած ծխափողը քաշելով , գարեջուրը խմելով , կամ ասպետի մը պէս՝ որ միայն իբր որսի տեղուանք կը

վայրախոյզ ժամավանառութիւն չըլլնր բեռնաւորել խեղն մանուկներուն քեթել միսքն (որ աւելի բանասեղծական սփանչացումով մը Բանգիսութեան ինքնայոժար բերումով՝ կը միտի տեսախիւրել յիշուած կարգ մը առարկաները) ծաղիկի ամբու զանազանակներուն , միջասներու տեսիկներուն եւ քեւերուն խրտումներուն ու գոյներուն , քրտուրներու քաթիկներուն քննուկ պատկերներով : Ասոնք արդէն բաւականապէս կը յագեցունեն մեծ Բրիտանիայի անասնական պարտէզներուն մէջ՝ անգղիացի նոխ եւ խոխոս երիտասարդներուն շուայլ հետաքրքրութիւնը միայն . Աւելի լաւ է՝ «օգտակարին ու անօգուտին» սկզբունքն օրինակներով կանուխ մտցունել մանուկներու իմացողականին մէջ , եւ այս կրկալ՝ ծնողական անկեղծ առաջնորդութեամբ «սա բէ՛ նա մըներ» պատուիրելով : Շիտակը , մենք բնական ընդունակութեանց այնչափ հաւասարող մը չենք , եւ մեր համոզումն է՝ թէ ամէն մարդ Արիստոտելի չափ հմտութիւն կըրնայ ամբարել՝ եթէ շրջավայրը ժամանակն ու պարագաները նպատեն . բայց այս միջոցներն եթէ չըլլան՝ համայնագէտ ըլլալու փորձերն ընդհանրապէս եղերական վախճան մը կունենան , մահ : Ճանչցած ենք Բանի մը երիտասարդներ՝ որոնց հանրագիտական ապավայր եռանդն իրենց մանուն առիթ եղաւ :

նկատէ անտառները , վայրի տունկերը մոլի ըոյսեր միայն
կը կարծէ , եւ անասունները կը դասակարգէ՝ որսական ,
միջատական ու դուարական յատկութեանց համեմատ :
Սակայն՝ եթէ արդարեւ բնութեան մէջ մեր փառասիրու-
թեան աւելի արժանի առարկաներ կան , եթէ մեր բոլորի-
րերն ստակ շահեցունելէ աւելի ուրիշ բանի մը կըրնան
գործածիլ , եթէ մեր վրայ շահախնդրական եւ զգայական
ախորժակներէ զատ կան ուրիշ գործածելի կարողութիւն-
ներ , եթէ արուեստներու , բանաստեղծութեան , գիտու-
թեան ու փիլիսոփայութեան հայթայթած բերկրանք մեր
երջանկութեան համար կարեւորութիւն մը ունին՝ պէտք է
ուրեմն փափաղինք որ խրախուսի ամէն մանուկի բնազ-
դական այն միտումն , որով կը ձգի նա բնութեան գե-
ղեցկութիւնները գիտելու եւ անոր երեւոյթներն ուսում-
նասիրելու : Բայց տես որ այս անցուկ օգտախնդրու-
թիւնն (utilitarianism) ալ , որով ժողովուրդը կը կարծէ թէ
բաւ է աշխարհ մը գալ ու երթալ՝ առանց տեղեկանալու
ինչ որ կայ հոս , կըրնայ շահիլ այս կարգի ուսումնասի-
թիւններէն : Եթէ մարդ քիչ մը մտածէ՝ պիտի համոզի-
թէ ամէն վիճակի համար ալ ամէն բանէ աւելի կարեւոր
է կեանքի օրէնքին գիտելիքը , թէ այս օրէնք ոչ միայն
զլուխն են մեր մարմնական ու իմացական ամէն գործե-
րուն , այլ իրենց ամէնակցորդութեամբը կը տիրեն հրա-
պարակային ու մասնաւոր ամէն զաշինքի , ամէն առեւ-
տուրի , ամէն քաղաքականութեան , ամէն բարոյականի-
ուստի եթէ չգիտնանք այս օրէնքն՝ չենք կըրնար լաւ
կենցաղավարիլ իբրեւ մարդ : Պիտի համոզի նաեւ՝ թէ
կեանքի օրէնքն էապէս նոյնն են բովանդակ գործարա-
նական աշխարհին մէջ , եւ մանաւանդ անկարելի է ըմ-
բռնել անոնք իրենց բազմամասն երեւումներուն ատեն՝
եթէ առաջ ըմբռնած չըլլանք անոնց պարզ երեւումները :

Երբ ասոր համոզի , պիտի իմանայ նաեւ թէ օգնելով մա-
նուկին՝ անոր այնքան տենչացած արտաքին տեղեկու-
թիւններն ստանալու տտեն , եւ անոր բովանդակ երի-
տասարդութեանն ատեն խրախուսելով զայն այս ընթաց-
քին մէջ՝ պատճառ կըլլանք իրեն որ հաւաքէ ինք գի-
տութեան ապագայ գործարանի մը անտաշ ատաղձներն ,
որ անոր իմացականութեան պիտի հայթայթին օր մը՝
խարսխեալ հանրացումներու տարրերն այն գիտութեան ,
որուն պէտք ունինք ամէնս ալ՝ մեր կենցաղական գոր-
ծերուն մէջ իմաստութեամբ ընթանալու համար :

Միտքի կրթութեան վրայ աւելի ճիշդ գաղափարնե-
լու գորանալուն նշան մըն է նաեւ օր օրի ընդհանրացող
այն կարծիքը՝ թէ գծագրութիւնն ալ պէտք է նկատել
իրբեւ մին դաստիարակութեան տարրերէն : Հոս ալ դաս-
տիարակները վերջապէս ընդունած են բնութեան գծած
ձամբան : Ամէնուն գիտցած բանն է որ մանուկներն ինք-
նաբերաբար կաշխատին իրենց բոլորի անձերուն , տու-
ներուն , ծառերուն , կենդանիներուն պատկերն հանել
քարէ տախտակի կամ մատիտով թուղթերու վրայ : Մեծ
հաճոյք կ'իմանան պատկերները զիտելով , եւ նմանելու ի-
րենց բնական միտումովը՝ պատկերներ քաշել կը փորձեն :
Աչուընուն հանգիպած առարկաները նկարելու իրենց այս
ջանքն՝ բնագրական վարժութիւն մըն է իրենց ըմբռնում-
ներուն , որով իրենց զիտողութիւնն աւելի ճիշդ ու ա-
ւելի կատարեալ կըլլայ : Երբ կը տեսնենք որ մանուկներ՝
առարկաներու տեսանելի յատկութեանց վրայ իրենց գի-
տերը մեզի զիտել տալու՝ եւ իրենց գծած պատկերներուն
վրայ մեր ուշադրութիւնն հրաւիրելու ճիգեր կընեն՝ պէտք
է զիտանաք որ այդ ընթացքով կը պահանջեն մենէ ճիշդ
իրենց պէտք եղած կրթութիւնը :

Դաստիարակութեան մէջ գծագրութեան տեղ մը չնոր-

հելով՝ վարժապետներն համակերպած են բնութեան դրու-
դումներուն . եթէ գծագրութեան դասերուն ընտրութեան
մէջտարին մէջ ալ բնութեան հետեւէին՝ աւելի աղէկ կը-
նէին : Եւ ի՞նչ են այն առարկաներն որոնք մանուկը միւս
ամէն բանէ առաջ պատկերել կուզէ . — տարածութիւն
ուսնեցող բաներ , որ գեղեցիկ են գոյնով եւ բերկրանք
կը պատճառեն իրեն . իր սիրած մարդիկը , կովերն ու
չուներն , որ իրենց շատ մը կերպարաններովն անոր հե-
տաքրքրութիւնը կը շարժեն . իր ամէն օր տեսած տու-
ներն , որոնց մեծութիւնն եւ մասերու հակադրութիւնն
աչքի կը զարնեն . եւ անոնց պատկերն ի՞նչպէս հանելով
աւելի կը բերկրի . — ներկելով : Եթէ ներկ չունենայ ,
թուղթով եւ մատիտով մը գո՞ պիտի ըլլայ . բայց եթէ
տուփ մը երանգ տանք իրեն վրձինով միասին՝ ճշմարիտ
գանձ մը պիտի սեպէ զայն . գծագրութիւնը ներկումէն
անմիջապէս ետքը կուզայ , եւ տղան՝ միայն ներկելու
համար առարկայ մը կը գծագրէ : Եթէ պատկերազարդ
գիրք մը տանք իրեն՝ ըսելով որ անոնց պատկերները
գունաւորէ , ի՞նչ երջանկութիւն իրեն համար : Արդ ի՞նչ
ուղին թող ըսեն գծագրութեան դասատուներն , որ նկա-
րելու ուսումը կուշացունեն եւ գծագրութեան տաղտ-
կալի վարժութիւններով ձեւի դաս կուտան , մենք հա-
մողուած ենք որ բնութեան ցուցած այս ճամբան ամէ-
նէն ճիշդն է : Պէտք է սկիզբէն ճանչնալ գծագրութեան
վրայ ներկի առաւելութիւնն , որ հոգեբանապէս ազա-
ցուցուած է , եւ սկիզբէն՝ իրական առարկաները պէտք
է օրինակ արուին իրենց : Պէտք է՝ որ համեմատաբար
գծուարին եւ ամուլ ձեւական ուսումի իբր բնագրգիտ՝
խրախուսենք մանուկին արտայայտած գոյնի այս նախա-
սիրութիւնն , որ ոչ միայն մանկութեան վրայ կերեւի ,
այլ նաեւ շատերուն վրայ կը տեւէ մինչեւ վերջը Պէտք

է՛ որ նա վարձատրուած սեպէ զինքը մտածելով՝ թէ այդ պատահական փորձերէն ետեւ քիչ ատենէն պիտի սկսի լրջօրէն նկարել . պէտք է քաջալերենք ախորժած առարկաներուն պատկերը շինելու մանուկին ջանքը՝ վստահ ըլլալով թէ քանի՛ վարժի՛ աւելի պարզ եւ իրական առարկաներ (որոնց պատկերը հանելն իր կարողութեան աւելի համեմատ պիտի ըլլայ) իրեն համար շահեկան պիտի ըլլան, եւ պիտի փորձէ անոնք ալ պատկերել՝ այնպէս որ իր նմանութիւնները քիչ քիչ պիտի սկսին իրականութեան մօտենալ . եթէ այս առաջին փորձերը տձեւ ալ ըլլան՝ ինչպէս որ 'ի հարկէ կըլլան ըստ յառաջատականօրէնքին՝ ասոր համար պէտք չէ որ կարեւորութիւն չիտանք անոնց, թո՛ղ ձեւերն անճոռնի ըլլան, թո՛ղ գոյները խառնաշփոթ բաներ ըլլան . հոգ չէ, վասն զի պէտք եղած բանն է գիտնալ՝ թէ մանուկն իր կարողութիւնները կը զարգացունէ՛, եւ ոչ թէ աղէկ կը գծագրէ՛ : Պէտք է նախ՝ որ իր մատներուն շարժումներուն քիչ մը տէր ըլլայ ինք, եւ նմանութեան վրայ քանի մը ստուերական գիտելիք առնէ . եւ ի՛նչ որ կընէ այդ միջոցին՝ նպատակին հասնելու համար ամէնէն յարմարն է, որովհետեւ ինքնարերարար ու բերկրութեամբ կընէ : Սկզբնական տղայութեան ատեն՝ անհնար է գծագրութեան կանոնաւոր դասեր տալ . է՛ խափանե՞նք թէ խրախուսենք ինքնայօժար կրթութեան այս ճիղերն, եւ բնական ճամբայով առաջնորդե՞նք անոնց ձեռնավարութեանն եւ ըմբռնելու կարողութեան : Ներկելու աժան պատկերներ եւ սահմանագիծերը գունաւորելու համար աշխարհագրական քարտէսներ մանուկներուն եթէ տանք՝ ոչ միայն ախորժկերպով իրենց ներկելու կարողութիւնը զրգռած կըլլանք, այլ նաեւ կը հայթայթենք անոնց՝ իրերու եւ աշխարհներու վրայ հարեւանցի ծանօթութիւն մը, եւ վարժ

ձեռքով վրձին գործածելու ճարտարութիւն մը . նաեւ՝ նմանելու համար անոնց ընդոստուցիչ առարկաներ ցոյց տալով՝ եթէ վառ պահենք նմանաձեւ բաներ յօրինելու անոնց բնազգական սովորութիւնը (թո՛ղ ըլլան արտառոյց բաներ) պիտի գայ ատենն, որ երբ անոնց գծագրութիւն դասախօսել սկսինք՝ անոնք արդէն պատրաստականութիւն մը առած պիտի ըլլան, որ առանց այդ նախնական ազօտ գործունէութեան չպիտի կրնային ունենալ : Աշակերտն ալ դասատուն ալ՝ ժամանակ ու աշխատութիւն չահած պիտի ըլլան :

Մեր ըսածներէն դիւրին է հասկընալ՝ որ մենք չենք հաւնիր օրինակներու վրայ մանուկներու գծագրութիւն սորվեցունելու գրութեան, մանաւանդ կը դատապարտենք կարգ մը վարժապետներու մէթօտն, որով կըսկսին անոնք՝ ուղիղ գիծերու, կոր գիծերու եւ խառն գիծերու վրայ դասեր տալով . . . : Հոս ալ՝ որոշեալէն կըսկսին փոխանակ անորոշէն սկսելու . հոս ալ՝ վերացեալը թանձրացեալէն նախադաս կընեն . հոս ալ՝ գիտնական կանոնը գործնական փորձառութիւններէն առաջ կանցունեն : Հարկ չէ կրկնել որ այս՝ իրերու բնական կարգը վեր ՚ի վայր շրջել է : Շատ ճիշդ է այն խօսքը՝ թէ ճառի մը մասերն ու անոնց կիրառութիւնը սահմանելով՝ լեզու մը սորվեցունելու սկսիլը գրեթէ այնչափ խելքի դէմ է, որչափ խելքի դէմ է քայլել սորվեցունել սկսիլ՝ առաջ ոսկրերու ջիղերու եւ սրունքի նեարդերու վրայ դասեր տալով . այսպէս է նաեւ առարկաներու դասն ալ, որ կըսկսին՝ գիծերու սահմաններով եւ անուններով այնպէս ինչպէս գրուած են վերլուծական գիրքերու մէջ : Արուեստական այս մանրամասնութիւնները թէ՛ սարտուցիչ են եւ թէ՛ անօգուտ, ուսումին համն առաջուրնէ կաւրեն՝ ուրիշ նպատակ մը չունենալով բայց եթէ սորվեցունել մանու-

կին՝ ինչ որ նա ապահովապէս ու անդալարար պիտի սորվի լոկ սովորութեամբ : Ինչպէս առանց բառարանի կը սորվի նա լսած բառերուն նշանակութիւնը , նոյնպէս ալ անաշխատ ու ախորժով պիտի սորվի արուեստական անունները՝ դիտողութիւններ ընելով առարկաներու պատկերներու եւ իր հանած գծադրութեանց վրայ . այդ արուեստական անուններն իրեն համար ձանձրալի խորհրդաբանութիւններ կըլլան՝ եթէ ուզենք ամէնէն առաջ իրեն սորվեցունել անոնք :

Մեր նշանակած դաստիարակութեան սկզբունքին համեմատ՝ պէտք է դասատուն հետեւի մանուկին այս ճիգերուն , որ ա՛յնքան արժանի են խրախուսուելու , ինչպէս ցուցինք : Երբ մանուկն իր ուզած փորձերով քիչ մը ձեռքի վարժութիւն եւ համեմատութեան գաղափար մը առնէ՝ պիտի սկսի աղօտաբար ըմբռնել մարմիններն՝ իբրեւ ներկայացուցիչներ հեռանկարչութեան երեք չափերուն . եւ երբ այս կերպարանները քիչ շատ խեղութիւրութեամբ թուղթի վրայ հանելու խել մը փորձեր ընելով՝ անոր միաքին մէջ պայծառ գաղափար մը կազմի թէ ի՛նչ կերպով կըրնայ ճիշդ գծագրել , եւ այնպէս գծագրելու տենչ մը գոյանայ՝ այն ատեն կըրնաք տալ անոր փորձական հեռանկարչութեան առաջին դաս մը այն կանոնաձեւով , որ ընդհանրապէս կը գործածի հեռանկարչութեան օրէնքը գիտնաբար բացատրելու ատեն : Այս կարգին վրայ թերեւս շատերը խրտչին , բայց ըլլալիք փորձը՝ թէ՛ պայծառ է թէ՛ շահեկան՝ հասարակ իմացականութիւն ունեցող ամէն մանուկի համար : Երբ ապակեայ թիթեղ մը սեղանի մը վրայ ուղիղ մը կանգնեցունենք , որուն մէկ կողմը զետեղենք ի՛նչ եւ իցէ առարկայ մը , օրինակի համար՝ գիրք մը մանուկին տեսակէտին ու ապակիին մէջտեղը , եւ ըսենք անոր՝ թէ առանց իր տեսութեան կէտէն՝ շարժե-

լու՝ ապակիին վրայ կէտ կէտ նշանակէ առարկային անկիւններն , եւ ապա այս կէտերն ուղիղ գիծերով միացունէ , այս գործողութիւններն ընկելով մանուկը կըմբռնէ որ գիծերն առարկային շրջանակներուն համանմանն հանած են : Եւ այն ատեն՝ ապակիին յետակողմը թուղթ մը բռնելով՝ երբ գիտել տանք անոր թէ իր քաշած գիծերը կը ներկայացունեն տեսած առարկան , կը հասկընայ որ գիծերն ոչ միայն առարկային տեսիլը կը պատկերեն , այլ ճշմարտապէս նման են անոր , վասն զի անոր շրջապատին կաղապարումն են . եւ ասոր կը համոզի՝ երբ ուղածին չափ վերցունէ եւ նորէն զնէ թուղթն ապակիին յետակողմէն : Իրողութիւնն իր աչքին համար նոր է եւ ընդոստուցիչ . անոր մէջ փորձառական ապացուցութիւն մըն ալ կայ՝ թէ կարգ մը գիծեր որ տափարակ մակերեւոյթի մը վրայ ուղղութեամբ մը քաշուած են՝ կըրնան պատկերել ուրիշ կարգ մը գիծեր , որ միջոցին մէջ տարբեր երկայնութիւն եւ տարբեր ուղղութիւն ունին : Ապակիին ետեւը դրուած առարկային զիրքն երբ աստիճանաբար փոխենք՝ մանուկը վերջապէս կը հասկընայ թէ ի՞նչպէս կարգ մը գիծեր կը կծկին ու կաներեւութանան , եւ անոնց տեղ ուրիշ գիծեր կերեւին ու կերկայնին : Այս կերպով վարժապետը քիչ քիչ ու տակաւ կըրնայ ըմբռնել տալ մանուկին՝ զուգահեռականներուն մերձաւորութիւնն եւ հեռանկարչութեան ամէն գլխաւոր պարագաները : Եւ եթէ տղան սովորած է պէտք եղածին պէս ինքնիրեն յառաջդիմել՝ իրեն առաջարկուած ատեն խնդամիտ պիտի քաշէ թուղթի վրայ այդ գիծերը՝ միայն իր աչքին նպաստով . իրեն համար յաղթանակ մը պիտի ըլլայ գծագրութիւն մը շինել , որուն ճշգրտութիւնը պիտի ստուգէ ետքը՝ բաղդատելով զայն ապակիին վրայ գծուած ստուերագիրին հետ : Այսպէս մանուկը տակաւ պիտի սովորի՝ պարզ

յանկուցիչ ու բանաւոր մէթոտով մը առարկաներու ծիրական երեւոյթը դիտելու եւ դիւրութեամբ անոնք գաղափարելու, եւ ոչ թէ ուրիշի գծագրութիւնները վերացարար օրինակելու՝ անիմաստ ու մեքենական մէթոտով մը։ Ասկէ զատ՝ աշակերան այսպէս անդգալաբար կանուխ պիտի սորվի նկարչութեան ճշմարիտ տեսականն, այսինքն պիտի գիտնայ՝ թէ նկարչութիւնը ստուերագիր մըն է առարկաներու երեւոյթին, որ զրուած են աչքին ու իրենց մէջ եղած տափարակ մակերեւոյթի մը ետեւ։ Ըստ այսմ նաեւ՝ երբ հեռանկարչութիւնը գիտնարար սորվելու հասակին հասնի՝ արդէն կատարելապէս գիտցած պիտի ըլլայ այն բաներն, որ այդ դիտութեան տրամաբանական խաբիսին են։

Հետեւեալ վկայութիւնն, որ Մ. Ռեխինն է, կանդրատըպենք հո՛ս իբրեւ ամէնէն լաւ օրինակ՝ երկրաչափական գաղափարները մանուկին ըմբռնել սալու իմաստուն եղանակի մը։

« Ըսենք թէ տղայ մը՝ թուարանութիւն սորվելու համար վարժուած է խորանարդներու վրայ ուսումնասիրել. երկրաչափութեան տարրերը սորվելու համար ալ կըրնայ գործածել անոնք։ Ես կուզեմ՝ որ տղան չափական գիտութեան սկսի հաստատուն մարմիններու վրայ ուսումնասիրութիւններ ընելով, եւ շատերն ասոր հակառակը կընեն սովորաբար։ Իմ ըսած այս եղանակը՝ կէտի գիծի մակերեւոյթի վրայ վերացական ու անտեղի սահմաններէ եւ յոռի բացատրութիւններէ կազատէ։ Խորանարդի մը վրայ երկրաչափական շատ մը տարրերը կան՝ կէտեր, ուղիղ գիծեր, զուգահեռագիծներ, անկիւններ, զուգահեռաձեւներ եւայլն. եւ խորանարդն ինքնին բաժանելի է շատ մասերու։ Մանուկն արդէն թուագիտութեան մէջ այս բաժանումներուն ծանօթացած ըլլալով

խորանարդին վրայ կըսկսի բաղդատել այդ մասերն ու անոնց փոխադարձ առնչութիւնները . . . Եւ յետոյ՝ խորանարդէն գնդաձեւին կանցնի , որուն միջոցով տարրական ծանօթութիւններ կառնէ շրջանակի եւ առհասարակ կոր գիծերու վրայ :

« Հաստատուն մարմիններու բաւականապէս ծանօթանալէն ետեւ՝ ցուցընելու է անոր հարթ մակերեւոյթներ , եւ այս անցումը շատ դիւրութեամբ կըրնանք կատարել : Օրինակի համար , խորանարդը բարակ շերտերու կտրտելով՝ այդ շերտերը թուղթին վրայ զատ զատ դնելու է , այն ատեն տղան պիտի տեսնէ կտրուած շերտերուն չափ ուղղանկիւն հարթակներ : Այսպէս ընելու է նաեւ ուրիշ ձեւ հաստատուն մարմիններն ալ : Գնդաձեւի վրայ ալ նոյն եղանակով դասախօսելու է , մանուկն այս մէթոտով պիտի սորվի թէ մակերեւոյթներու ստոյգ ծագումն ի՞նչ է , եւ ետքը պիտի կըրնայ դիւրութեամբ վերացումներ ընել թանձրացեալ մարմիններու վրայէն :

« Երբ երկրաչափութեան այբուբէնն ու ընթերցարանն այսպէս սորվի՝ կըսկսի գրել ալ :

« Ամէնէն պարզ եւ հետեւաբար առաջին միջոցն է՝ այս հարթակները թերթ մը թուղթի վրայ դնել , եւ մատիտով մը անոր եզերքն ի շար գիծ քաշել : Երբ քանի մը անգամ ընէ այս գործողութիւնը , մէկզի առնելու է հարթակը , ստիպելու է մանուկն որ օրինակէ դայն , եւ այսպէս շարունակելու է » :

Երբ մանուկը՝ Պ. Ուիտի առաջարկածին նման մէթոտով մը երկրաչափական տեղեկութեանց մթերք մը ձեռք բերէ , անոր քայլ մըն ալ առնել տալով՝ կըրնանք հարեւանցի աչքով գծած ձեւերուն ճշգրտութիւնը փորձելու սորվեցունել զինքը . եւ այսպէս՝ կը գրգռենք զայն ճշգրտութեան բաղձալու , եւ այս ճշգրտութեան հասնելու

դժուարութիւնը մատնանիչ կընենք իրեն : Անտարակոյս՝ երկրաչափութիւնն (ինչպէս անուէն ալ կը ցուցընէ) ծագում առած է այն մէթոտներէն , որոնք գտան երկրաչափ արհեստաւորներ՝ ճիշդ չափելու համար շէնքի մը հիմնրուն տարածութիւնն , որմած գետինի մը երեսն եւայլն . տարակոյս չիկայ նաեւ թէ երկրաչափական ճշմարտութիւններն՝ իրենց անմիջական օգտակարութեան չափով զիրքերու մէջ հաւաքեցան : Աշակերտին ալ նոյն եղանակով սորվեցունելու է անոնք : Մանուկին կտրել տալով թուղթի կտորներ՝ որով պիտի շինէ իր թուղթէ տունն , եւ շինել տալով զարգական տրամաձեւներ , որոնք պիտի ներկէ , եւ զբաղեցունելով զայն այլ եւ այլ իրերով , որոնք կըրնայ ճարել հանճարամիտ վարժապետ մը , կարելի է մինչեւ որոշեալ ատեն մը ինքնիրեն թող տալ զայն , որպէսզի կառոյցի փորձեր ընէ՝ ա՛յնպէս ինչպէս առաջին կառուցողն ըրած է : Այս փորձերով պիտի լաւ հասկընայ քան թէ հանճարամիտ վարժապետէ մը . եւ երբ այս ինքնօգնութեան ատեն իր ըմբռնողականը զօրանալով՝ կարկին գործածելու հասակին հասնի , պիտի ճանչնայ անոր օգտակարութիւնը , բայց դարձեալ պիտի շարունակէ նեղութեամբ վարիլ կարկինի մօտ անկատար մէթոտով մը : Քիչ մը ատեն ալ թող տալու է աշակերտն իր շաւիղին այս կէտին վրայ , նախ՝ անոր համար որ դեռ շատ երիտասարդ է եւ աւելի բարձրերը չկըրնար հընել , եւ ապա՝ անոր համար որ լաւագոյն է իրեն՝ կանոնաւոր եղանակի մը պէտքն իր իսկ փորձովն իմանալ ազդուապէս : Եթէ հարկ է որ գիտութեանց կարեւորութիւնն հաստատ համոզումով մը իմանայ , եւ եթէ անձնիւր մարդու քաղաքակրթութեան առաջին շրջանին մէջ՝ գիտութիւնը միայն իբրեւ օժանդակ արուեստի յարգ ունեցած է , ասկէ յայտնապէս կըհետեւի՝ որ երկրաչափական ուսումին ճշմարիտ պատ-

բաստութիւնն է այս կառուցական արուեստներուն մէջ երկար վարժութիւն մը, որ կըզգացունէ մարդու թէ անոնք երկրաչափութեամբ աւելի դիւրին պիտի ըլլան : Դիտեցէ՛ք որ հոս ալ բնութիւնն է մեզի ճամբայ ցուցընողը. մանուկները մեծ հաճոյք կիմանան թուղթէ բաներ շինելէ եւ կտրտելէ, եւ եթէ խրախուսենք եւ ուղղենք անոնք՝ ոչ միայն գիտնական յղացումներու ճամբան պիտի մտնեն, այլ նաեւ պիտի զարգանան ձեռքի ճարպիկութեանց մէջ, որ շատ անգամ անտեսուելով կը խափանին :

Երբ մանուկին խելամտութեան ու հնարագիտութեան կարողութիւնները պէտք եղած ոյժն առնեն, այն ատեն կըրնանք սկսիլ փորձական երկրաչափութեան, այսինքն երկրաչափութեան այն մասին՝ որ կանոնաւոր լուծումներ կուտայ բայց առանց ասպցուցանելու : Դաստիարակութեան մէջ կատարուած միւս ամէն անցումներուն պէս՝ այս անցումն ալ պէտք է պատահաբար կատարի եւ ոչ զգալապէս, շարունակելով հանդերձ օգտաբար կիրարկել շինելու արհեստին հետ երկրաչափութեան ունեցած յարաբերութիւնը :

Իրեն տրուած օրինակին նման թուղթէ քառակուսի մարմին մը շինել տալով մանուկին՝ անոր հետաքրքրութիւնը կարթունցընենք՝ լուծելու համար առած մը, որ շատ յարմար եղանակով իբր սկզբնակէտ պիտի ծառայէ իրեն . ինք կը հասկընայ առաջ՝ որ զայդ շինելու համար պարտի չորս հաւասարակողմ եռանկիւններ գծել, որ պէտք է շարուած ըլլան մասնաւոր դիրքով մը : Եւ որովհետեւ ճիշտ մէթոտ մը չունենալուն համար ճշգրտաբար չկըրնար ընել այդ գործն՝ եռանկիւններն իրենց պատշաճ դիրքովը շարելու ատեն կը նշմարէ՝ որ անոնց իւրաքանչիւր կողմերն իրարու ճիշդ չկըրնար համաձայնեցունել,

եւ իրենց անկիւնածայրերն իրար չեն համբուրեր զազա-
թին վրայ : Այն ատեն պէտք է ցուցնել անոր՝ թէ առաջ
երկու շրջանակներ գծելով այդ անկիւններն ինչպէս կըր-
նան կատարեալ ճշգուծեամբ գծուիլ . եւ իր նախորդ
անյաջողութենէն ետեւ ըրած այս գիւտին վրայ մանուկը
պիտի բերկրի : Իր առաջին առածին լուծումին համար
այսպէս իրեն օգնելէ ետեւ, պէտք է թողուլ որ ինքնիրեն
կըրցածին չափ ճշգուծեամբ լուծէ միւս խնդիրներն ալ ,
որպէս զի երկրաչափական մէթոտներու բնութիւնն աղէկ
ըմբռնէ : Քիչ մը համբերութիւն պիտի բաւէ անոր՝ ինքնի-
րեն գիծ մը երկու հաւասար մասերու բաժնելու , ուղղա-
ձիգ ուրիշ գիծ մը քաշելու , քառակուսի մը յօրինելու ,
անկիւն մը մասնատելու , գիծի մը զուգահեռականը քա-
շելու եւ վեցանկիւն մը շինելու . համար : Եւ ասոնցմէ
անդին դասատուն՝ քայլ քայլ առաջնորդելով անոր՝ պէտք
է առաջարկէ ուրիշ աւելի խառն խնդիրներ , որոնք
ամէնն ալ ինքնիրեն պիտի կրնայ լուծել վերջապէս՝
եթէ դասատուն ուշադրութեամբ հսկէ : Հին մէթոտով
կրթուած կարգ մը անձեր՝ անշուշտ պիտի երկմտին մեր այս
առաջարկութեան ճշգրտութեան վրայ . բայց մենք փոր-
ձառութեամբ կը խօսինք, եւ կըրնանք շատ օրինակներով
հաստատել մեր ըսածը : Մենք մեր աչքով տեսած ենք՝
թէ դաս մը մանկիկներ այնպիսի փափագով երկրաչափա-
կան այս կամ այն առածին լուծումին կը յափշտակուէին ,
որ իրենց երկրաչափութեան դասը կը համարէին շաբ-
թուան ամէնէն մեծ դէպքը : Մօտ ատեններ՝ իմացանք
որ վարժարանի մը բազմաթիւ ուսանողուհիներն յօժա-
րութեամբ զբաղած էին երկրաչափական խնդիրներու՝
դասէն դուրս պարապ ատեններ, եւ ուրիշ վարժարանի մը
ոչ միայն ուսանողուհիներն ալ այնպէս կընէին, այլ նաեւ
իրենցմէ մէկը դասատուէն խնդիրներ կը պահանջէր՝ որ-

պէս զի արձակուրդին ատեն լուծէ անոնք առան-
ձին , իրենց ուսուցիչը պատմած է մեզի զայս . ինք-
նայօժար յառաջդիմութեան կարելիութեան ու արժէքին
ասոնցմէ աւելի հզօր ինչ ապացոյց կըրնանք նշա-
նակել :

Երբ ինչ եւ իցէ դիտութեան մը ճիւղն, որ սովորա-
բար դասախօսուած եղանակովն ամուլ եւ մինչեւ ան-
գամ սարտուցիչ եղած է , բնական մէթոտին հետեւի
ամբաւապէս ուշադրդիւ ու օգտակար կըլլայ, ինչպէս որ
տեսանք : Ամբաւապէս օգտակար կըսենք , վասն զի անկէ
յառաջ եկած արդիւնքն երկրաչափական ճշմարտութեանց
մէջ միայն չեն սահմանափակիր , այլ յաճախ միտքին մէջ
մեծ փոփոխութիւն մըն ալ կը կատարեն : Շատ անգամ
տեսնուած է՝ որ դպրոցի սովորական մէթոտներու , վերա-
ցական ձեւերու , տաղտկալի պարտականութեանց ու ա-
ւելորդաբանութեանց երեսէն ապուշ դարձած մանուկ-
ներ՝ յանկա՛րծ արթունցած են իրենց իմացական թմրու-
թենէն՝ երբ դադրած են գաղափարներու կրաւոր ընդու-
նարան ըլլալէ , եւ իրենց կարգին զիւտեր ըրած են : Իրենց
բովանդակ իմացականութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մը
յառաջ կուգայ՝ երբ սորվեցունելու յոռի եղանակին երե-
սէն պատճառած լքումին տեղ՝ քիչ մը համակրութիւն կը-
զգան դէպի ուսումն , եւ իրենց արթունցած յարաջանու-
թիւնն առաջին յաջողութեամբ մը կը պսակի : Ա՛լ այն
ատեն իրենց վրայ վստահ կըլլան , կըզգան որ իրենք
ալ բան մը կըրնան ընել : Եւ երբ յաջողուածներ յա-
ջողուածներու ետեւէ կը հասնին , ա՛լ չեն տագնապիր
լքումի ծանրութեան տակ , եւ ուսումի ամէն ճիւղերու
դժուարութեանց կը դիմադրաւեն մեծ թափով, որ ապա-
գայ յաջողութեան մը առհաւատաչեան է :

Մեր այս դիտողութիւններն հրատարակելէն քանի

մը շարաթ ետեւ, ըստուհն թինտալ ⁽¹⁾ արքունի կաճա-
ռին մէջ ըրած բանախօսութեամբն՝ ՚ի վերայ կարեւո-
րութեան բնագիտական ուսումի իբրեւ մաս դաստիա-
րակութեան՝ միեւնոյն իրողութեան բացայայտ օրինակ
մը տուաւ: Կարծէ որ հոս անդրատպենք իր վկայու-
թիւնն, որ բաւական մեծ կշիռ ունի իր անձնական
գիտողութեանց վրայ հիմնած ըլլալով:

«Իմ դասապետութեանս տեսն՝ պարտականութեանցս
մէկն եղաւ թուարանական դասախօսութիւն մը, եւ ես
սովորական փորձով ստուգած եմ, որ Եւկղիզէսի եւ հին
երկրաչափութեան տարրերն երիտասարդներուն համար
շատ յանկուցիչ ուսում մըն են՝ երբ անոնց իմացողու-
թեան ձայն տանք. բայց ես միշտ կըզգուշացունէի մա-
նուկները գիրքի վրայէ կարգալու սովորամոլութենէն, եւ
անդգալաբար թող կուտայի իրենց՝ որ առջ նետուին ու
նախաձեռն լուծումներ ընեն գիրքէն դուրս խնդիրներու
վրայ: Անոնք յարգարուած շաւիղէն դուրս իյնալով՝ նախ
տեսակ մը տնօրէնութիւն կիմանային սովորաբար՝ տա-
րագրեալի մը պէս, բայց այս տնօրէնութիւնը բնաւ եր-
կարատեւ չէր ըլլար: Երբ տեսնէի որ աշակերտը բոլորո-
վին վճատեր է՝ կը խրախուսէի զայն նեւտոնի պատահածը
պատմելով, եւ կըսէի՝ թէ անոր եւ միւս մահկանացու-
ներու մէջ եղած տարբերութիւնն իր ամէնամեծ համբե-
րութիւնն էր՝ ինչպէս ինք նեւտոն կըսէր, կամ Միրապոն
կակնարկէի, որ կը չեխէր իր սպասաւորն երբ սա կըսէր
թէ «այդ բանն անկարելի է» եւ կարգիլէր անոր երբէք
իր առջեւ չարտասանել այդ յիմարական բառը: Այսպէս

(1) Ճոն Թինսալ՝ անգղիացի հռչակաւոր գիտնոր ծն. 1820ին
Իրլանտայի մէջ. անուն հանեց իր Եւս մը բանախօսութիւններով եւ
յանկուցիչ ոճով գրուած գիտական երկերով, որ Եւս Եւս սփռեցին իր
համբար ժողովուրդին մէջ:

խրախուսած՝ տղան իր աշխատութեան կը վերադառնար խնդալով եւ թերեւս քիչ մըն ալ տարակուսելով, բայց միւս անգամ մըն ալ փորձելու որոշումով . իր աչքը շողշողալ կըսկսէին ու ինք Արքիմեդէսի զառանցանքին նման անհուն ուրախութեամբ լեցուած կը գոչէր . « Գտա՛յ, տէր, գտա՛յ » . կըզգար իր բուն կարողութեան չափն եւ ամբաւ արժէք մը կուտար անոր : Այս եղանակով ոգեւորած՝ իմ աշակերտներս զարմանալի յառաջդիմութիւններ կընէին : Գիրքին առաջարկութեանց մէջէն ընտրութիւն ընելն յաճախ իրենց կը ձգէի՝ կամ ուրիշ առաջարկութիւններ ինքնին յօրինելու կըստիպէի զիրենք՝ իրենց կարողութիւնները փորձելու համար, եւ կը տեսնէի որ երբէք նախամեծար չէին ըներ գիրքը . երբ իմ օգնութիւնս հարկաւոր կը սեպէի՝ միշտ յօժարամիտ կը ցուցնէի ինքզինքս անոնց օգնելու, բայց անոնք սովորաբար կը մերժէին առաջարկած օգնութիւնս . վասն զի աշակերտներն իմացական աշխարհակալութեանց համեռած էին, եւ առանց իմ օգնութեանս ինքնին յաղթանակ տանել կը նկրտէին . իրենց հանգիստի սրահին որմերուն ու տախտակամածներուն վրայ քաշած արամաձեւները կը տեսնէի, եւ ուրիշ շատ նշաններով հաւաստի կըլլայի իրենց դասերուն տուած արթուն կարեւորութեանը : Իսկ ես համբալ մըն էի կրթելու արուեստին մէջ . ամենեւին չէի զիտեր ինչ որ Ալմանները մանկավարժական կանոններ կանուանեն : Բայց միտ կը դնէի կրթութեան ա՛յն ոգիին, որ բանախօսութեանս սկիզբը բացատրած եմ . կը ջանայի որ երկրաչափութիւնն ոչ թէ ուսումի նիւղ մը այլ միջոց մը ըլլայ : Փորձով տեսայ յաջողութիւնս . տեսայ ա՛յն ուժգին ու բերկրապատար փթթումը միտքի կարողութեանց, որոնց ձայն տուած էի այս եղանակով . այդ ժամերը՝ կեանքիս ամէնէն երջանիկ ժամերն եղած են» :

Տարիներով շարունակելու է այս գործնական երկրա-
չափութիւնն , որ անհամար առածներու շարք մը ունի իր
մէջ . ինչպէս նաեւ շարունակելու է միւս այն ամէն ու-
սումներն , որ յաջողապէս կըրնան մինչեւ վերջը զուգըն-
թանալ թանձրացեալ կիրառութեանց : Երբ մանուկը քաջ
ըմբռնէ խորանարդն , ութակողմը , բրգածեւն ու հատուա-
ծակողմն իրենց ամէն ձեւերովը , պէտք է՝ աւելի բազ-
մամասն կանոնաւոր ձեւերուն անցնիլ՝ այսինքն երկոտա-
սանակողմ ու քսանակողմ ձեւերուն , որոնք քարտէսի
կտորներով շինելու համար շատ խելքի պէտք է : Բնական
անցումով մը՝ ասոնցմէ կըրնանք յառաջանալ կանոնաւոր
մարմիններու այլ եւ այլ ձեւերուն՝ ինչպէս կերելին բիւ-
րեղներու վրայ , ծայրատեալ խորանարդի , անկիւնները
ծայրատեալ խորանարդի , ութակողմի եւ հատուածակողմի
նման կերպարանափոխ ձեւերու : Աղերու եւ ուրիշ հա-
նածուններու առած պէս պէս այլակերպութիւնները նմանա-
հանելու միջոցին՝ դասախօսը պատե՛հ պիտի ունենայ սոր-
վեցունել աշակերտին հանքաբանութեան գլխաւոր իրո-
շութեանց մէկ քանին ⁽¹⁾ :

Երբ մանուկն երկար ատեն այսպիսի վարժութեանց
ընտելանայ , ուսումնական երկրաչափութիւնն ա՛լ պիտի
գիւրանայ իրեն . մտածողը կըրնայ հասկընալ զայս : Չեւի
եւ քանակի յարաբերութիւնները դիտելու վարժուելով ,
ու երբեմն ազօտաբար ընդհնմարելով՝ որ կարգ մը ընդու-
նուած տարրերու ետեւէն անմիջապէս կարգ մը հետեւու-
թիւններ ՚ի հարկէ կուգան՝ Եւկղիդէսի ապացուցութեանց

(1) Ուսուցչութեան այս մէքոսին կերառութեան համար առաջ-
նորդ մի ունենալ փափագողներն պիտի կրնան գտնել զայն փոք մաս-
եանի մը մէջ , որուն անունն է Հնարագիտական երկրաչափութիւն (In-
ventional geometry) , որ հրատարակուած է J. and C. Mozley & Pa-
ternoster Row : Լոնտոն :

մէջ՝ իրեն ծանօթ առածներուն մէջ չգտնուած յաւելուածները միայն կը տեսնէ : Իր հրահանգեալ կարողութիւններովը՝ դասատուին հետզհետէ ըրած առաջարկութիւնները դիւրաւ կը մտնէ , եւ անոնց արժէքը կը հասկընայ : Ասկէ զատ՝ բերկրանքով կը տեսնէ որ երբեմն ինքնիրեն գտած է լաւագոյն մէթոտը : Այս եղանակով հաճելի կըլլայ իրեն այս ուսումն , որ անվարժներուն համար անբեղուն ուսում մըն է : Կը մնայ մեզի ըսել որ տակաւ կը մօտենայ այն ժամանակն , ուր իր միտքն ընդունակ կըլլայ սկզբնական ապացուցութեանց վարժութեան , որ խորհրդածելու կարողութեան զարգացումին համար լաւագոյն վարժութիւնն է : Այն ատեն՝ զիւրաւ կը մտնէ ընդարձակ երկրաչափութեան մէջ եղած տեսութիւններն , եւ երբ կարենայ ապացուցանել անոնք՝ ոչ միայն իր իմացական կարողութիւններն , այլ իր բարոյական կարողութիւններն ալ ինքնաբերաբար զարգացուցած պիտի ըլլայ :

Եթէ այս զիտողութիւններն աւելի առաջ տանինք՝ դաստիարակութեան վրայ մանրամասն մատեան մը գրել հարկ կըլլայ , եւ մեր զիտաւորութիւնն այս չէ : Փոքրիկ մանուկին ըմբռնումները կրթելու , իրախօսակաւ դասերն առաջնորդելու , գծագրութիւն եւ երկրաչափութիւն սորվեցունելու համար պէտք եղած հիմնադիրի մը վրայ մեր այս հարեւանցի տեսութիւնը՝ պէտք է նկատել միայն իբր օրինակ մը այն մէթոտին , որ մեր ցուցած հանրական սկզբունքին վրայ հիմնուած է : Կարծենք , եթէ մեր այս տեսութիւնը քննուի՝ ոչ միայն համաձայն պիտի գտնուի այն կանոնին , որուն համեմատ պէտք է ամէն ուսում յառաջատէ պարզէն բարդին , անորոշէն որոշեալին , թանձրացեալէն վերացեալին , փորձականէն տրամախոհականին , այլ նաեւ համաձայն պիտի թուի սա անհրաժեշտ պայմաններուն՝ թէ 1⁰. պէտք է դաստիարակութիւնը՝

մանրանկար պատկերն ըլլայ քաղաքակրթութեան, 2⁰. դաստիարակութիւնն՝ հնար եղածին չափ ինքնայօժար պէտք է ըլլայ եւ 3⁰. պէտք է հաճոյախառն ըլլայ: Եթէ այս ամէն պայմաններն հաւաքելով՝ մի միակ մէթօտի մը վերածենք՝ պիտի տեսնենք որ անոնք ճշմարիտ են, եւ զաղափարուած մէթօտը լաւ է: Դիտելի է նաեւ՝ որ այս մէթօտն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ տրամաբանական արդիւնք դաստիարակութեան մէջ եղած արդի բոլոր յառաջդիմութեանց յատուկ միտումին — այսինքն՝ թէ այդ մէթօտն է լիուրի ընդունելութիւնն այն բնական գրութեան, որոնց մասնական ընդունելութիւնն են այդ յառաջդիմութիւնները. — եւ այսպէս է՝ նախ վասն զի առաջադրեալ սկզբունքին կը համակերպի, եւ երկրորդ վասն զի՝ մանկական ոգիին թեւադրութեանց կը յարմարի՝ անոր ինքնեկ գործունէութիւնը դիւրացունելով, եւ այսպէս բնութեան գրգռած զարգացումներուն օգնելով: Ուրեմն՝ շատ բանաւոր է հետեւցունել թէ օրինակներով մեր ցուցած եղանակը՝ խիստ մօտ է ճշմարիտ եղանակին:

Եւ արդ՝ քանի մը խօսք ալ պիտի ընենք հաստատելու համար երկու հանրական սկզբունք, որ ամէնէն կարեւորն են եւ միանգամայն ամէնէն աւելի անտեսուած են: Այս սկզբունքին առաջինն այն է՝ թէ խոր տղայութենէ սկսելով մինչեւ երիտասարդութեան ատեն՝ պէտք է կրթութիւնն ինքնուսումնութեամբ (self-instruction) ըլլայ, եւ երկրորդն այն է՝ թէ մանուկներու մտային գործունէութիւնը պէտք է միշտ ինքնին յանկուցիչ ըլլայ: Եթէ հոգեբանական յայտնի ճշմարտութիւն մըն է պարզէն դէպի բաղադրեալն, անորոշէն դէպի որոշեալը, նիւթականէն դէպի աննիւթականն յառաջդիմութիւնը՝ դատելու

համար թէ հոգեբանական այս օրէնքին ճշգրիտ կը հետեւինք՝ մեր փորձաքարը պէտք է ըլլան մանուկին յօժարամտութիւնն եւ ուսումէ առած հաճոյքը : Եթէ մտային դաստիարակութեան գիտութեան գլխաւոր հանրացումներն հոգեբանական օրէնքին մէջ կը պարունակին , ուրեմն այս երկու սկզբունքը դաստիարակութեան արուեստին էական կանոններն ունին իրենց մէջ : Վասն զի՝ եթէ մեր ուսումնական դասերուն աստիճաններն այնպէս տրամադրուած են՝ որ աշակերտը կըրնայ վերելակել քիչ մը ձեռնկալութեամբ կամ առանց ձեռնկալութեան , ասոր պատճառը քացայայտապէս այն է՝ թէ այդ աստիճանաւորումներուն դիրքն համակերպ է մանուկին մտային յառաջատուութեանց այլ եւ այլ երեւոյթներուն . նաեւ աւելի քացայայտ է՝ որ մէկ աստիճանէն միւսին անցնիլն իրեն հաճելի կըլլայ այն պատճառով միայն՝ որ իր կարողութիւնները կանոնաւոր եղանակով կը գործեն հոն :

Բայց դաստիարակութիւնն ինքնուսումնութեան եղանակ մը ընելը՝ դասընթացքը տրամախոհական հիմնադիրի մը համեմատ տրամադրելէն շատ աւելի մեծ օգուտ մըն ալ ունի : Վասն զի՝ նախ այս կերպով տպաւորութեանց կենդանութիւնն ու տեւականութիւնը կապահովի , եւ սովորական մէթոտները չեն կըրնար ընել զայս : Աշակերտին ինքնիրեն առած ամէն ծանօթութիւններն , ինքնիրեն լուծած բոլոր առածներն , աշխատութեան իրաւունքով իր ստացուածքը կըլլան՝ մինչ ուրիշ կերպով չպիտի ըլլային այդպէս : Յաջողութեան գրողմով պատճառած միտքի նախնական գործունէութիւնը , խորհրածութեանց կեդրոնացումն , յաջողասիրութիւնն՝ ամէնն ալ կը նպաստեն մանուկին միտքին մէջ իրողութիւնները քանդակելու՝ ընթերցումով եւ ունկնդրութեամբ եղածէն աւելի խորունկ : Նոյն իսկ եթէ անյաջողի , իր կարողու-

Թիւնները ձգտելով յիշողութիւնը կը սեւեռեն եթէ անգամ մը լուծումն ըսուի իրեն, եւ աւելի աղէկ կերպով քան երբ բացատրութիւնները վեց եօթն անգամ կրկնուած ըլլային: Ասկէ զատ՝ զիտելի է որ այս ինքնուսուցման մէթոտն՝ ստացուած ծանօթութիւններն հետզհետէ զասաւորել կը հարկադրէ: Բնութեան իսկական կարգն է՝ որ այս կերպով իւրացուած գաղափարներն հետզհետէ կը կարապետեն ուրիշ եղրակացութեանց, եւ միջոց մը կը լլան ուրիշ խնդիրներ լուծելու. երէկուան խնդիրին լուծումը՝ կը նպաստէ աշակերտին այսօրուան խնդիրն ալ լուծելու: Որով՝ նոր ծանօթութիւնն երբ անգամ մը տեսաւորի մանուկին յիշողութեան մէջ՝ կարողութիւն մը կը ըլլայ, եւ այնուհետեւ՝ մտածութեան հանրական պաշտօնին կը գործակցի, եւ իմանալի մատենագարանի մը էջերուն վրայ միայն անպէտ գրուած չմընար, ինչպէս որ կը ըլլայ երբ բերանացի սորվի: Պէտք է զիտել նաեւ՝ թէ այս ինքնաջանութիւնն ի՞նչ մեծ նպաստ կուտայ մեր բարոյական զարգացումին: Դժուարութիւնները նուաճելու սէրը, ուշադրութեան համբերող կեդրոնացումն, եւ անյաջողութեան ատեն յարաջանութիւնը մասնաւոր տրամադրութիւններ են, որ միտքին իմացական սնունդը ճարելու կազմը կը զարգացունեն: Մեր անձնական երաշխաւորութեամբ կը վկայենք՝ թէ երիտասարդութիւնը կը թելու այս եղանակը կատարելապէս գործնական է. որովհետեւ ճիշդ այս եղանակով մեր երիտասարդութեան ատեն վարժեցուցին մեզ լուծել հեռանկարչութեան առածներն, որ համեմատաբար բազմակողմանի են: Այս շաւիղին հետեւած են մեծ վարժապետներն, որուն կը վկայէ Ֆէլէնպէրկի՝ լսելով թէ « աշակերտին անկախ ու անհատական գործունէութիւնն՝ իրեն զասատուներուն պաշտօնական ստիպումէն աւելի մեծ կարեւորութիւն ու

նի» . Նաեւ Որատիրոս Ման⁽¹⁾ , որ կըսէ թէ « մեր մէջ զժբաղդբար դաստիարակութիւն ըսելով՝ մանուկներուն վարժապետեղ կիմանանք եւ ոչ թէ անոնք վարժեցունեղ» . եւ Պ. Մարսէլ , որ դիտել կուտայ թէ ինչ որ մանուկն իր ուրոյն խորհրդածութեամբը կը գտնէ՝ աւելի աղէկ կըմբռնէ քան ինչ որ ուրիշները դասախօսած են իրեն » :

Միւս պայմանին մէջ ալ նոյնպէս է , այսինքն՝ դաստիարակութեան այս մէթոտը մանուկին զուարթ գործունէութեան մը պատճառ կըլլայ . զուարթ կըսենք՝ ոչ անոր մատուցած իսկական վարձերուն համար , այլ վասն զի ինքնին առողջարար է : Այս մէթոտին համակերպելով՝ ոչ միայն ազատ կը մնանք բնական յառաջատուութեան կանոնաւորապէս զարգանալուն հակառակելու անպատեհութենէն , այլ ուրիշ զրական օգուտներ ալ ձեռք կը բերենք : Հոս երկար բարակ ճառել չենք ուզեր ասոր վրայ . դիտել կուտանք միայն՝ որ զգացումներու զուարթ վիճակ մը մտային աշխատութեան աւելի նպաստաւոր է քան անփութութեան ու տաղտկութեան վիճակ մը : Ամէն մարդ գիտէ՝ թէ ինչ որ սիրով կը կարգանք կը լսենք ու կը տեսնենք՝ աւելի աղէկ միտուընիս կը պահենք քան ինչ որ չախորժելով կը կարգանք կը լսենք կամ կը դիտենք : Սիրով կարդացած ատեն՝ կարողութիւնները ժրութեամբ կըզբաղին ներկայացուած առարկաներով . չախորժելով կարդացած ատեն՝ կարողութիւններն առանց ժրութեան կըզբաղին առաջիկայ նիւթերով , եւ ուշադրութիւնն ստուգիւ ուրիշ աւելի ախորժելի մտածութիւններով

(1) Որատիրոս Ման . ամերիկացի դաստիարակներուն ամէնէն հռչակաւոր՝ ծն. 1796 , մեռ. 1859ին . ինք եղաւ որնախնական կրթութիւնը վերակազմեց Մասսիսէթսի մէջ , ուր սասներկու տարի (1838 - 1850) կրթական տեսչութեան քարտուղարութեան պաշտօնը վարեց . իր գործերը տպագրեցան անգղիերէն եւ հրատարակեցան 1867ին երկու հատրի մէջ .

դրադած կըլլայ, Այս է պատճառն՝ որ տպաւորութիւնը զօրաւոր կամ տկար ըլլայ, Նիւթին անշահագրգիռ հանգամանքէն յառաջ եկած անուշադրութեան վրայ՝ կաւելնայ նաեւ այդ անուշադրութեան հետեւանքին երկիւղն, որ կը կապկըպէ աշակերտն, եւ ձանձրանալի նիւթերու վրայ իր խորհուրդները սեւեռելու դժուարահաճութիւնը կաւելցունէ, Ուրեմն՝ պէտք է որ դասախօսութեան խստապահանջութիւնն աշակերտին աշխատելու յօժարամտութեան համեմատ ըլլայ. մնացած բաներն իրենց վիճակին մէջ պահելով:

Պէտք է գիտնալ նաեւ՝ որ ամէնօրեայ դասերուն համար աշակերտին զգացած հաճոյքին կամ տհաճութեան՝ բարոյական ծանր հետեւութիւններ կապուած են: Բազմապատեցէ՛ք երկու մանուկներու կերպարանքն ու կենցաղավարելու կերպն, որոնց մին զուարթ է իրեն սիրած նիւթերն ուսանելուն համար, եւ միւսը դժբաղդ է՝ աշխատութեան տաղտուկին, վարժապետներու խստութեան, սպառնալիքի եւ պատիժներուն երեսէն, եւ պիտի տեսնէք որ երկուքին ալ բնական ընդունակութիւնները թէ՛ լաւին թէ՛ յոռիին մէջ նման են իրերու վերոյիշեալ կարգին: Ո՛վ որ զիտած է յաջողութեան եւ անյաջողութեան ազդեցութիւնները միտքին վրայ, եւ միտքին ազդեցութիւնը մարմինին վրայ, զիտէ որ այդ երկու մանուկներուն առաջինին բնաւորութիւնն ու առողջութիւնը շատ լաւ կըլլայ, մինչդեռ երկրորդին բնաւորութիւնն՝ այդ ընթացքով հաւանական է՝ որ մորոս ըլլայ, եւ իր մարմինը մշտնջենապէս տկարանայ: Հարկ է դարձեալ նշանակել գործածուած մէթոտին կողմնական մէկ հետեւանքն ալ, որ ոչ նուազ կարեւոր է. դասատուին եւ աշակերտին մէջ եղած յարաբերութիւնները՝ միւս ամէն բանի պէս՝ խանդադատական ու ազդու են, կամ հակակրօական ու անազդ տրուած դասին ախորժական կամ անախորժ ըլլալուն հա-

մեմատ : Մարդ՝ գաղափարներու զուգընթացութեան խաղալիկ մըն է . առանց ծածուկ ատելութեան մարդ չկրնար նայիլ այն բանին՝ որմէ ձանձրոյթ կիմանայ : Ստոր հակառակ՝ երբ վարժապետը կօգնէ աշակերտին բաղձացած բանը ձեռք բերելու, եւ ամէն օր յաղթելու բերկրութիւնը կուտայ անոր, կը քաջալերէ զայն դժուար ուսումներու մէջ՝ եւ յաջողութեան ատեն կը համակրի անոր հետ՝ անպատճառ անոր աչքին աղէկ կերեւի . եւ եթէ իր վարժն իր սկզբունքին համընթաց ըլլայ միշտ՝ անշուշտ կը սիրուի ալ : Սրդ՝ երբ մտածենք այն բարերար զօրութեան վրայ վարժապետի մը խնամարկութեան, որ աշակերտին հետ իբր բարեկամ կը վարի, եւ զայն բաղդատենք մանուկին ատելութեամբ կամ գէթ անսիրելութեամբ նկատած վարժապետին անարդիւն ընթացքին հետ՝ կըրնանք ըսել որ երիտասարդութեան երջանկութիւնն հաշուի առնող դաստիարակութիւնը թէ՛ ուղղակի թէ՛ անուղղակի շատ օգտակար է աշակերտին : Մեր հոս պաշտպանած դրութիւնը՝ գործնականին մէջ գրեթէ անկարելի համարողներուն կը պատասխանենք դարձեալ՝ թէ ոչ միայն դաստիարակութեան տեսականն այսպէս կը տրամադրէ, այլ եւ փորձով ալ վկայուած է այն . Բեստալոցցիի ժամանակէն մինչեւ հիմա ամէն նշանաւոր վարպետներու վկայութեանց վրայ՝ կաւելցունենք հոս Բիլան ⁽¹⁾ բարունին վկայութիւնն ալ . «Երբ պէտք եղած եղանակով դաս տանք մանուկներուն թէ՛ դասախօսութեան թէ՛ զբօսանքի ատեն գուարթ կըլլան : Շատ քիչ անգամ կը պատահի՝ որ իմացական գործունէութեան աղէկ լարուած վարժութենէն ծագած բերկրութիւնն՝ անոնց նիւթական գործունէու-

(1) Պ. Բիլան, Էսիմպուրկի համալսարանին լասին լեզուի ուսուցիչը :

թենէն յառաջ եկած բերկրութենէն պակաս ըլլայ, մա-
նաւանդ երբեմն աւելի ալ կըլլայ» :

Ինքնայօժար ու զուարթ կրթութեան նպաստող վեր-
ջին ապացոյց մը տալու համար՝ կը յիշեցունենք թէ
իր կրթութեան մէջ ո՛րչափ ինքնիրեն ձգենք աշակերտն,
ա՛յնչափ հաւանական է որ նա դպրոցէ ելնելէն ետեւ ալ
պիտի շարունակէ ուսումնասիրել : Որչափ տաժանելի
ընենք ուսումնս, այնչափ պիտի խրտչի զայն շարունա-
կելէ՝ երբ ծնողն ու վարժապետն ա՛լ վրայ չիտան իրեն :
Երբ ախորժելի ընենք ուսումնս, առաջնորդով սկսած
կրթութիւնն առանց առաջնորդի շարունակելու պիտի
յօժարի, եւ այս արդիւնքն անպատճառ ձեռք պիտի բեր-
ուի որչափ ատեն ճշմարտութիւն մնայ թէ գաղափար-
ներն իրարու լծորդ են : որչափ ատեն որ մարդ տաղտկայ
այն բաներէն որ անոր միտքին մէջ դժպ՛ի յիշատակներ
կարթունցընեն, եւ ախորժի այն բաներէն որ միտքը կը
բերեն անցնալ բերկրանքը՝ նեղացուցիչ դասերը սար-
տուցիչ պիտի ընեն գիտութիւնն, եւ ախորժելի դասերն
ուսումի պիտի յանկուցանեն զինքը :

Այն մարդիկ, որոնց երիտասարդութեան ատեն սար-
տուցիչ պարտականութեան ձեւին տակ եւ սպառնալիքով
ու պատիժներով դաս տրուած է գիտութիւնն, այն մար-
դիկ՝ որ կանուխէն սովորած չեն անկախ քննութեան՝
հաւանաբար ընաւ չպիտի սիրեն ուսումը : մինչ անոնք՝ որ
գիտութիւնն առած են բնական եղանակով ու յարմար
ատենին, եւ կը յիշեն անոր բերած բարիքն՝ իբրեւ ոչ մի-
այն ինքնին շահեկան բաներ՝ այլ նաեւ առիթ խել մը
գեղեցիկ յաջողութեանս՝ անոնք իրենց բովանդակ կեն-
ցաղին մէջ շարունակ պիտի կրթեն ինքզինքնին, ինչպէս
կրթած են երիտասարդութեան ատեն :

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մեր կրթական յայտագիրին գլխաւոր պակասութիւնը չէ գիտուած : Չափէն աւելի կատարելագործել կաշխատինք մեր դրութիւններն իրենց մանրամասնութեանց մէջ, բայց ըստ հիմին եւ ըստ ձեւին ամէնէն պիտանի խնդիրը դեռ ճանչցուած չէ՝ նոյն իսկ իբր պիտանի խնդիր : Դաստիարակութեան մէջ՝ ծնողներու եւ կրթիչներու նպատակն է պատրաստել երիտասարդութիւնը կենցաղի պարտականութեանց, եւ բարեբաղդաբար ուսումի առարկաներու արժէքն ու առ ձեռն մէթոտներու ընտրութիւնն՝ այս նպատակին յարմարելուն նշանով կը կատարին : Ասոր համար է որ յարմար կը դատուի՝ զուտ դասական դաստիարակութեան մը տեղ այնպիսի դաստիարակութիւն մը անցունել, որուն մէջ արդի լեզուներուն ուսումն ալ իր բաժինն ունենայ : Կը պնդեն նաեւ նման պատճառներով՝ անոր մէջ գիտութեանց ալ բաժին հանել :

Քէպէտեւ այս կերպով երկսեռ երիտասարդութիւնն արտաքին կենցաղի պատրաստելու փոյթ կը տանին, բայց ոչ մէկ կերպով կաշխատին պատրաստել զայն ընտանիքի հայրութեան եւ մայրութեան: Համոզուած են՝ որ աշխարհի վրայ իր ասլոուստը ճարելու համար՝ առաջ պէտք է պատրաստուիլ անոր սաստիկ աշխատութեամբ, բայց կը կարծեն որ տղայ մեծցունելու համար հարկ չէ բնաւ աշխատիլ: Երիտասարդը տարիներով կաշխատի ստանալ այն ծանօթութիւններն, որոնց զլխաւոր արժէքն այն է թէ « աշխարհիկ մարդու մը կրթութեան » մասն են, եւ աղջիկը կաշխատի ձեռք բերել զուարճութեան յատկացուած այն տաղանդներն, որով երեկոյթներու զարդը պիտի ըլլայ ինք. բայց գէթ ժամ մը անգամ չեն դբաղիր այն ուսումներով, որով կարող պիտի ըլլան ամէնէն կարեւոր պարտականութիւնը կատարել. ընտանիք կառավարելու պարտականութիւնը: Արդեօ՛ք այս պարտականութիւնն անոնց կեանքին մէջ պատահաբար՝ եւ շատ քիչ անգամ իրենց գէմը պիտի ելնէ. — ո՛չ այսպէս, այլ ստուգիւ հարիւրին իննսունն անոր լուծին տակ պիտի ըլլան: Արդեօ՛ք այդ պարտականութիւններն այնչա՛փ դիւրին բանն՞ր են. — ո՛չ բնաւ. մարդու ամէն գործերուն մէջ անոնք ամէնէն դժուարինն են: Արդեօ՛ք ամէն երիտասարդ ու ամէն օրիորդ ինքնին իրենց նախաձեռնութեամբ կըրնա՞ն ստանալ այն ծանօթութիւններն, որ շատ հարկաւոր են իրրեւ ծնողք իրենց աղագայ պարտականութիւնները կատարելու. — բնա՛ւ ամենեւին. ինչու որ անոնք այդ ծանօթութիւններն ստանալու պէտքն անգամ չգիտեն. ասկէ զատ այդ ծանօթութիւններն այնչա՛փ բազմակողմանի են՝ որ տղայ մեծցունելու արուեստին մէջ ինքնիրեն յաջողիլը դրեթէ անկարելի պատահում մըն է: Մեր դասընթացիկն մանկակրթութիւնը դուրս ձգելու

բանաւոր պատճառ մը չիկայ ընաւ : Խնդիրն՝ եթէ ծնողներուն երջանկութեան եւ իրենց զաւակներուն գոյութեանն ու բարեբաստութեան կողմէն իսկ քննենք՝ հարկ կըլլայ ընդունիլ թէ շատ կարեւոր է գիտնալ մարմնական իմացական ու բարոյական դաստիարակութեան ամէնէն ճիշդ մէթոտները . պէտք է որ ուսումի այս մասն երկու սեռին ալ կրթութեանց պսակն ըլլար : Ինչպէս բնագիտական հայեցողածով՝ արբուն հասակին նշանն է տղայ ծնանելու կարողութիւնն , իմացական արբունքին ալ նշանն է զաւակ մեծցունելու կարողութիւնը : Դաստիարակութեան տեսակետէն ու գործնականէն այն խնդիրն է՝ որ միւս բոլոր խնդիրներէն իր մեջ կը պարունակէ եւ հետեւաբար պէտք է կրթութեան բարձրագոյն կէտը կազմէ :

Որովհետեւ՝ այս նախապատրաստութիւնը չենք տար մեր դպրոցներուն մէջ՝ մանուկներու կառավարութիւնն եւ մասնաւորապէս անոնց բարոյական կառավարութիւնը շատ ողբալի վիճակի մէջ կը ձգենք , կամ ա՛յն է որ ծնողներն այս խնդիրին վրայ ամենեւին չեն մտածեր , կամ շատ սխալ ու անտրամաբանապէս կը մտածեն : Շատ պարագաներու մէջ՝ մանաւանդ մայրերը՝ վայրկեանական բերումով կը վարին իրենց մանուկներուն հետ : Իրենց այս ընթացքն իմաստուն համոզումէ մը բղխած չէ՝ իբր ամէնէն պատշաճը մանուկին օգուտին , այլ պարզապէս՝ ծնողքին աղէկ կամ գէշ ծնողական զգացումներուն արդիւնքն է , որ ժամէ ի ժամ կը փոխուի այդ զգացումներուն հետ : Կամ՝ այս կամայական բերումներուն հետ որոշ զրութիւններ կամ մէթոտներ եթէ կընկերանան ալ՝ ասոնք գէշ զրութիւններ ու մէթոտներ են , իրենց մանկական յիշատակներէն թելադրուած ու դայեակներու եւ ծառաներու կողմէն ընդունուած , որոնք ոչ թէ գիտու-

Թիւնն՝ այլ տգիտութիւնն յերկրած է: Ժան Բոլ⁽¹⁾ ընտանեկան կառավարութեան գործնական ու տեսական այս խառնափնդոր վիճակը նկարագրելով՝ կըսէ «Եթէ միջին կարգի հայերուն մեծ մասին ընտանեկան յեղյեղուկ պատուէրները դասի յայտագիրի ձևով խմբագրուէին՝ մանուկներու բարոյական կրթութեան ծառայելու համար, սա բովանդակութիւնը պիտի ունենային, առաւօտի պահին՝ մանուկներուն պէտք է սորվեցունել անձով կամ մանկածուին միջոցով՝ «մի միայն զուտ բարոյական մը» . երկրորդ ժամին «պէտք է անոնց սորվեցունել խառն բարոյական մը կամ իրեն օգտաւոր բարոյական մը» երրորդ ժամին ըսել՝ «Հօրդ ըրածէն աւելի աղէկ բաներ ընես, տղա՛ս» . չորրորդ ժամին «Դուն դեռ փո՛քր ես, եւ ըրածդ մեծերուն կը վայլէ» . հինգերորդ ժամին՝ «Ամէնէն կարեւոր բանն այն է որ աշխարհի մէջ յաջողիս» . վեցերորդին «Մարդու մը բուն արժէքն յաւիտենականին եւ ոչ թէ անցաւորին վրայ կը չափուի» : Եօթներորդին «Ուրեմն աշխատելու ես առաքինի ըլլալ» . ութերորդին «Պաշտպանէ անձդ, որ փորձութեան մէջ չիյնաս» . իններորդին «Աղմուկ մի՛ հաներ, տղաս» տասներորդին «Փոքրիկ տղայ մը պէտք չէ այդպէս անշարժ նստի» տասնումէկերորդին «Պէտք է հոգիով մարմինով հնազանդիս ծնողքիդ» տասներկուերորդին «Եւ դուն ինքըզինքդ կրթես» : Ահա այսպէս հայրն իր կանոնները փոփոխելով՝ կը ծածկէ անոնց անբերելի ու անկատար կողմերը . իսկ իր կինն եթէ հարցունես, ո՛չ իրեն կը նմանի

(1) Ժան Բոլ Բիբէր (1763-1825) Ալման հուշակաւոր բարոյագէտն՝ որ սովորաբար Ժան Բոլ կը կոչուի՝ գրած է կարգ մը բաներու հետ դաստիարակութեան վրայ նառ մը *Լըվանա* (1807) անունով . Այս հաւէն ֆաղուած են Սրէնսրի մէջ բերած խօսքը .

եւ ոչ ալ այն հապիտին, որ թատրոնի վրայ կերեւի երկու թեւին տակն ալ թուղթի տրցակներ բռնած՝ որուն երբ հարցունեն թէ «աջ թեւիդ տակն ի՞նչ կայ» «հրամանագիրներ» կը պատասխանէ «ձախ թեւիդ տա՞կն» «հակառակ հրամանագիրներ» . այլ նման է միայն հարիւրաձեռն Բրիարեւս⁽¹⁾ հսկայի մը, որուն հարիւր ձեռքին մէջ ալ նոյնքան թուղթի տրցակներ կան :

Այս վիճակը շուտ փոխուելու երես չունի : Քաղաքական կանոնադրութեանց պէս՝ կրթական դրութիւններն ինքնին նոյն հետայն չեն ծնիր, այլ հետզհետէ կը զարգանան, եւ կարճ ժամանակի մէջ եղած զարգացումը՝ զարգացում չէ : Որչափ ալ ծանր բարեփոխ՝ սակայն զարձեւալ բարեփելու կարգ մը միջոցներու կարօտ են, եւ այս միջոցներէն մին խորհրդակցութիւնն է :

Մենք հաւատացողներէն չենք Լորտ Բալմէրսդընի այն վճիռին՝ թէ «մանուկներն առ հասարակ բարի կը ծնին», եւ ասոր հակառակ վճիռն ալ՝ որչափ անհաւանական ըլլայ՝ ճշմարտութենէ նուազ հեռի է : Մենք այն կարծիքը չունինք նաեւ՝ թէ ճարտար դաստիարակութեամբ մը կըրնանք արժանաւոր կրթութիւնը տալ մանուկներուն : Այլ համոզուած ենք՝ թէ արգարեւ կըրնանք անոնց բնական թերութիւնները նուազեցունել, բայց չենք կըրնար բոլորովին ջնջել : Թէ դաստիարակութեան կատարեալ դրութեամբ մը կըրնանք մտացածին մարդկութիւն մը վերակազմել — , կարգ մը անձերու այս կար-

(1) Բրիարեւս կամ Եգեռն՝ դիցաբանական հսկայ մըն էր՝ երկիւցի եւ երկիւր զաւակ, որուն համար Հովերոս կը գրէ՝ քէ հարիւր ձեռք եւ յիսուն զուլս ունէր, եւ ինք ասուածամարտ հսկաներուն երեւելիներէն էր :

ծիքը՝ կը նմանի Շէլլի⁽¹⁾ բանաստեղծին կարծիքին թէ աշխարհի վրայէն բոլոր չարիք յանկարծ պիտի վերնային, եթէ մարդիկ յանկարծ ջնջէին եւ մոռնային իրենց հին սովորութիւններն. անոնք որ առանց մտահաճութեան ուսումնասիրած են մարդկութիւնը՝ այս երկու կարծիքէն ոչ մէկը կընդունին:

Բայց եւ այնպէս՝ պէտք է համակրինք անոնց վրայ, որ այս բարձր յոյսերն ունին: Եռանդը, նոյն իսկ եռանդանամոզութիւնն, օգտակար ու թերեւս անհրաժեշտ շարժառիթ մըն է: Գինեթողութեան ջերմեռանդ պաշտօնատարներն այնչափ եռանդով չպիտի քարոզէին իրենց սկզբունքն՝ եթէ համոզուած չըլլային թէ գնեսմոլութիւնն ընկերութեան բովանդակ աղէտներուն աղբիւրն է: Մարդասիրական եւ ուրիշ ամէն գործերու մէջ՝ աշխատութեան բաժանումը շատ օգուաներ կը բերէ. եւ որպէս զի ճշմարտապէս աշխատութեան բաժանում ըլլայ՝ պէտք է որ անձնիւր մարդասէր քիչ շատ խորասուզուած ըլլայ իր յատուկ պաշտօնին մէջ: Ասոր համար՝ կրնանք ըսել թէ իմացական ու բարոյական դաստիարակութիւնն իբրեւ ամէնազեղ նկատողներուն չափազանց ակնկալութիւնն՝ իր օգուան ունի միշտ, ու թերեւս իրերու բարերար ընթացքէն է՝ որ անոնց եռանդալից վստահութիւնն անսասան կը մնայ:

Սակայն՝ եթէ կարելի անգամ ըլլար բարոյական դաստիարակութեան մը միջոցով՝ կաղապարել մանուկներն այդ կատարելատիպին վրայ, եւ ընդունել տալ ամէն ծնողներու այդ տեսակ դաստիարակութիւն մը՝ դիւրին գործ

(1) Շէլլի (1792-1822) դաբոնս մեծագոյն բանաստեղծներէն մին. իր կարգ մը գրուածներուն մէջ՝ Սքէնսըրի ակնարկած գաղափարն այսօր ցած է:

մը չպիտի ըլլար այս : Չենք մտածեր՝ որ այդպիսի դրու-
թիւն մը գործադրելու համար՝ նախ հարկ է որ չափա-
հասնելով բաւական իմաստութիւն եւ բարութիւն ունե-
նան, որոնք ոչ ոք ունի : Ընտանեկան կրթութեան վրայ
վիճաբանողներուն սխալն այն է՝ որ ամէն սխալ ու
գժուարութիւն մանուկներուն կը վերագրեն, կարծելով
թէ ծնողները բնաւ յանցանք չունին այդ կողմէն : Ընտա-
նեկան կառավարութեան խնդիրներու մէջ՝ միշտ այնպէս
կը համարին թէ հայրերն եւ մայրերն աղէկ եւ մանուկ-
ները գէշ են : Դաստիարակութեան խնդիրին մէջ այնպէս
կը կարծուի՝ թէ երբ այրն ու կինն հայր ու մայր ըլլան՝
անմիջապէս կը փոխին հրեշտակ կըլլան : Ամէն ասան եւ
ամէն տեղ կը տեսնենք՝ որ վաճառականութեան պարա-
պող կամ աշխարհի գործերուն մէջ գանուողներուն մէջ
անկատար արարածներ կան : Ամէն օր՝ գայթակղալից ե-
ղելութեանց, հին բարեկամներու մէջ ծագած վէճերու,
անանկութեանց ու պաշտօնական ծանուցումներու մէջ այ՝
երբեմն կը տեսնենք հանրական ինքնասիրութեան ապիրա-
տութեան ու բրտութեան օրինակներ : Եւ սակայն երբ
մանուկներուն անկրթութիւնը դատելու գանք՝ հաստա-
տապէս կը կարծենք թէ անոնք մեծցունողներն՝ որ սովո-
րաբար վերոյիշեալ ապիրատներն են՝ ամենայն արգարու-
թեամբ կը վարին իրենց զաւակներուն հետ : Այս՝ շատ
հեռի է ճշմարտութիւնէ, եւ մենք առանց տարակուսելու
ծնողներուն կը վերագրենք տունին մէջ եղած անկար-
գութեանց մեծ մասն, որ սովորաբար մանուկներուն
չարութեան կը տրուի : Չենք ըսեր՝ թէ այսպէս է միշտ
մանաւանդ բարեսիրտ եւ ինքզինքնուն տէր անձերու մէջ,
որոնցմէ կը կարծենք մեր ընթերցողներուն մեծ մասը .
բայց խուժանն այսպէս չկենցաղիր, աղէկ գիտենք զայս :
Ի՞նչ տեսակ բարոյական կրթութիւն կըրնայ տալ մայր մը,

որ իրենն սուլորութիւն ըրած է իր մանկիկն ուժգին թոթորել, երբ նա չուզեր կաթը ծծել. մեր աչքով իսկ տեսած ենք այսպիսի բաներ: Իր զաւակին իմացականութեան վրայ ի՞նչ տեսակ արգարութեան գաղափար կըրնայ տպաւորել այնպիսի հայր մը, որուն զաւակն երբ պոռալով կիմացունէ թէ մատը դրան մէջ բռնուեր է՝ ինք փոխանակ ազատելու՝ կըսկսի ծեծել տղան. ականատես մէկը պատմեց մեզի: Աւելին կայ. իմացանք ներկայ անձէ մը որ մանուկի մը սրունքը ձախողուածով մը կոտորելով երբ տուն տարին՝ ծնողներն սկսան ծեծել խեղճը. այդ տղան բարոյական ի՞նչ դաս կըրնայ առնել: Յիրաւի ասոնք հազուադէպ պտտահարներ են, որ կը ցուցընեն թէ մարդ արարածին վրայ ալ կայ այն չար բնազդն, որով անասունները կըսպաննեն իրենց հիւանդ կամ խեղած լակոտները: Բայց որչա՛փ ալ հազուադէպ ըլլան՝ կը ցուցընեն նոր օրինակ զգացումներու եւ վարքի տիպեր, որ ամէն օր կերեւին շատ տուներու մէջ: Ո՞վ չէ տեսած շատ անգամ մանուկի մը ծեծ ուտելն իր դայեակէն կամ ծնողներէն՝ իր անշնորհութեանն համար, որուն բուն պատճառն իր հիւանդութիւնն էր թերեւս:

Ո՞վ չէ լսած մօր մը խենդուկ կոչելն իր մանուկն, երբ ինկած տեղէն բրտութեամբ կը վերցունէ զայն՝ այնպիսի զայրուցով մը, որով կը յայտնէ թէ բովանդակ կեանքին մէջ տակաւին ո՛րչափ կշտամբանք պիտի տեղայ խեղճին վրայ: Եւ այն բիրտ եղանակն՝ որով հայր մը կը պատուիրէ մանուկին հանդարտ կենալ՝ չցուցընե՞ր արդեօք թէ ինք հայրն ո՛րչափ հեռի է իր պատուիրած հանդարտութենէն: Գորովի սոսկալի չգոյութեան ապացոյց մը չե՞ն այն մշանջնաւոր ու անօգուտ հակառակութիւնները մանուկին դէմ, օրինակի համար երբ կը հրամայեն վար նստիլ՝ մինչ այդպիսի ժիր լարարածի մը անչարժու-

Թիւնը ջղային ամէնամեծ գրգռութեան պատճառ կըրնայ ըլլալ, երբ կարգիլեն անոր երկաթուղիի դուռներն դուրս նայելը՝ մինչ այդ արգելքը խելացի մանուկի մը համար մեծ զրկանք մըն է : Ծշմարիտն այն է՝ որ բարոյական դաստիարակութեան դժուարութիւններն երկու տեղէ ծագում կառնեն՝ ծնողներէն ու մանուկներէն : Եթէ ժառանգական փոխանցումը բնական օրէնք մըն է, ինչպէս կը վկայեն ամէն բնագէտներն եւ մեր ամէնօրեայ դիտողութիւնն, մանուկներու թերութիւնները միջին համեմատութեամբ՝ ծնողներու թերութեանց շառաւիղն են : Միջին համեմատութեամբ ըսինք՝ անոր համար որ փոխանցումի խնդիրը քիչ մը շփոթութեան մէջ է նախահայրներու ազդեցութեամբ, եւ միայն հանրական հայեցումով մը ճշմարիտ կըրնայ ըլլալ : Եւ եթէ միջին հաշիւով թերութեանց այս ժառանգականութիւնն իրապէս կայ՝ մանուկներու այն չար կիրքն, որոնց դէմ պիտի կռուին ծնողները, ճիշդ իրենց ունեցած կիրքն է : Թերեւս անկարելի է զայս դուրսէն ճշգրտել, վասն զի կըրնայ ըլլալ որ ուրիշ զգացումներով ծածկուած ըլլայ : Բայց միշտ կայ : Ուրեմն յայտնապէս անհնար է՝ որ դաստիարակութեան գաղափարական դրութիւն մը տիրապետէ. ծնողները մեծ մասով ի բնէ ամէնաբարի չեն՝ որ այդպիսի դրութիւն մը կարենան իրացունել :

Ատոնցմէ զատ, եթէ պատրաստ ունենայինք ալ այն մէթոտներն, որով կարելի է բաղձացեալ բարոյականին իսկոյն հասնիլ, եթէ՝ աւելի յառաջ երթալով՝ հայրերն ու մայրերն ունենային բաւական սրամտութիւն, բարեացակամութիւն, անձնազսպութիւն այս մէթոտներն անընդհատ կիրարկելու համար, դարձեալ անկարելի պիտի ըլլար միւս բարեկարգելի բաներէն առաջ ընտանեկան կառավարութիւնը բարեկարգել : Եւ ի՞նչ է այդ բաղձացեալ

Նպատակը . — մանուկը կենցաղավարութեան պատրաստել
ա՛յնպէս՝ որ կարենայ աշխարհի մէջ ապրուստը հանելու
համար ճամբայ մը գտնել ինքնիրեն . այս չէ՞ դաս-
տիարակութեան ուղղակի նպատակն , ի՞նչ տեսակ դաս-
տիարակութիւն ալ ըլլայ : Եւ աշխարհի մէջ կենցաղելու
ճամբայ մը գտնելու համար (ասով հարստանալ ըսել չենք
ուզեր , այլ ընտանիք մը բարոյականի մէջ պահելու մի-
ջոցները ձեռք բերել) , պէտք է չափ մը յարմարութիւն
ձեռք բերել իրերու անցուկ վիճակին : Եթէ կարելի ըլլար
որոշեալ դաստիարակութեան մը միջոցով կազմել գաղա-
փարական ամէնաբարձր արարած մը՝ անտարակո՛յս այդ
արարածն անյարմար պիտի ըլլար աշխարհի մէջ ապրելու :
Իրաւունք ունինք տարակուսելու՝ որ այսպիսի անձի մը
զգացումներուն չափազանց նրբութիւնը , իր վարքի կա-
նոններուն չափազանց բարձրութիւնն՝ անտանելի պիտի
ընէին իրեն եւ անկարելի իսկ աշխարհի մէջ ապրիլը : Եւ
ո՛րչափ ալ հիանալի ըլլար այդպիսի դաստիարակութեան
մը արդիւնքն՝ իբրեւ անհատի՛ ընտանեկան հայեցուածով
թերի չպիտի՞ ըլլար այն : Շատ ապացոյցներ կան համա-
րելու , թէ ընտանիքի մը մէջ՝ կառավարութիւնն՝ իր
լրութեամբն առնելով՝ մարդկային բնութեան հանրական
վիճակին տարածին չափ լաւ է : Ամէն պարագայի մէջ՝
անհատներու բնաւորութեան կատարելագործումը՝ դրու-
թեան կատարելագործութեան կը տանի , եւ մենք կը
պնդենք որ՝ եթէ հնար ըլլար դրութիւնն ազնուացունել
առանց նախապէս ընկերութեան միջին բնաւորութիւնն
ազնուացունելու՝ մանաւանդ աւելի չարիք պիտի հե-
տեւէր անկէ քան բարիք . իրենց ծնողներէն ու վարժա-
պետներէն մանուկներուն տեսած խստութիւնը՝ կըրնանք
նկատել իբր պատրաստութիւնն աւելի մեծ խստութեան
մը , որ իրենց զէմը պիտի ելնէ աշխարհ մտած ատեն :

Պիտի ըսուի՝ որ եթէ հնար իսկ ըլլար որ ծնողներն ու վարժապետներն անոնց հետ կատարեալ ուղղութեամբ ու հրեշտակային բարեգլխութեամբ վարուէին՝ այս կերպով աւելի պիտի սաստկացուցած ըլլային այն վիշտերն, որ ապագային պիտի ծանրացունէր իրենց վրայ իւրախնդիր աշխարհը ⁽¹⁾ :

Թերեւս ըսէք թէ « Այդ՝ չափազանց ապացուցութիւնն իմաստակութիւն է » քանի որ չի կայ բարոյական այնպիսի դաստիարակութիւն մը, որ կարենայ մանուկներն այնպէս կրթել ինչպէս որ պէտք է՝ քանի որ՝ համարելով հանդերձ թէ այդպիսի դրութիւն մը կայ՝ ծնողներն այնչափ անվարժ են որ չեն կրնար իրացունել զայն . քանի որ նոյն իսկ եթէ այդ դրութիւնն իրացունէինք անդամ՝ անոր արդիւնքն ընկերութեան արդի վիճակին համաձայն չպիտի ըլլար, ուրեմն արդի դրութեան բարեփոխումն՝ ոչ կարելի է ոչ ալ փափագելի » : Բայց մենք կրտնք, Ո՛չ : Այդ ամէնէն կը հետեւի միայն՝ թէ ընտանեկան կառավարութեան բարեփոխումը միւս բա-

(1) Շատեր կրեն քէ մանուկները կրթելու այս բիւրս եղանակը՝ նախկերթութիւն մըն է մանրակար աշխարհի մը՝ դպրոցին՝ մէջ այն խստութեանց, որ ապագային իրական աշխարհի մէջ իրենց դէմը պիտի ելնեն. բայց այս անբաւական աղաւթում մըն է՝ որչափ ալ զօրեաւոր թուի : Հայրենի տունին ու դպրոցին կրթութիւնն՝ աշխարհի կրթութենէն շատ անուշ չկրնար ըլլալ, բայց կրնայ ինչ մը անուշ ըլլալ . եւ ընդհակառակը մէկ քանի դպրոցներու մէջ աւակերներու հետ վարուելու եղանակն՝ աշխարհի եղանակէն աւելի վատար է եւ աւելի անգութ : Փոխանակ դաստիարակութեան սկզբունքին հետեւելով՝ մարդկութեան զարգացումին նպաստելու՝ հասարակ դպրոցներու կանոնաւորութիւնը՝ մանուկները բարոյականի չվստժեր : Մեր օրինադրութիւնները մեծ մասով դպրոցին հին աւակերներէն խմբագրուած ըլլալով՝ իրենց այս ազդեցութիւնն բարոյականի մէջ յառաջդիմութեան մեծ արգելի մը կրլայ :

(ՍՏԷՆՍԵՐ)

րեփոխումներուն հաւանիւս պէտք է ընթանայ . կը հետեւի միայն՝ թէ դաստիարակութեան գրութիւնները միայն աստիճանաբար կարելի ու հարկ է բարեփոխել . կը հետեւի դարձեալ՝ թէ գաղափարական կատարելութեան կանոնները՝ գործնականին մէջ պէտք է անպատճառ ստորակարգուած ըլլան մարդկութեան արդի վիճակին — թէ՛ մանուկներուն թէ՛ ծնողներուն եւ թէ՛ ընկերութեան անկատար ըլլալուն համար , եւ այդ կանոններն հանրական բարոյականին լաւութեան չափով կըրնան լաւ գործադրիլ :

Պիտի ըսեն մեր ընդդիմարանները . « Բայց քանի որ այդպէս է , անօգուտ չէ՞ ընտանեկան դաստիարակութեան տիպար մը գաղափարել , եւ անժամ մէթոտներ փնտռել ու յանձնարարել , բոլորովին անկարեւոր է » : Ասոր ալ հակառակը կը պնդենք մենք . եւ կըսենք որ ընտանեկան կառավարութեան մէջ լաւ է առաջ ցոյց տալ գաղափարականն , որպէս զի հնար ըլլայ աստիճանաբար մօտենալ անոր : Այս գաղափարականն անկորուստ պահելու համար՝ չենք վախնար որ մեր թափած ճիգերը գէշ հետեւանք մը ունենան : Ընդհանրապէս խօսելով՝ ընկերութեան բնագրական պահպանողականութիւնը շատ զօրաւոր է , եւ կըրնայ խափանել արագ փոփոխութիւն մը : Իրերու բնութեանէն է՝ որ որչափ ատեն մարդիկ բարձրագոյն բարոյականի գաղափարներուն ընտելացած չըլլան՝ չեն կըրնար ընդունիլ անոնք . կընդունին՝ բայց անուանապէս եւ ոչ իրապէս : Եւ երբ անգամ մը ճշմարտութիւնն ընդունուի՝ անոր գործադրութեան գէմ այնքան անընկրկելի արդելք կեննեն՝ որ կըրնան մարգասէրներուն եւ փիլիսոփաներուն անգամ համբերութիւնը կարճել : Ուրեմն , առաջուրնէ կըրնանք գիտցած ըլլալ՝ որ մանուկներու վրայ հիմնական կրթութիւն մը ձեռք բերելէ առաջ՝ անոնց գէմն եւ

ված դժուարութիւններն՝ հարկաւոր չափով մը միշտ բխացունելու են զայն ձեռք բերելու ջանքը :

Այս նախնական բացատրութիւններէն ետեւ՝ անցնինք քարոյական դաստիարակութեան ճշմարիտ առարկաներուն ու ճշմարիտ մէթոտներու վրայ խօսիլ : Ընթերցողներուն ներողամիտ համբերութիւնը կը խնդրենք կարդալու այս մէկ քանի էջերն , որոնց մէջ կարգով պիտի գրենք բարոյական դաստիարակութեան հանրական սկզբունքին վրայ , եւ ապա պիտի ջանանք օրինակներով պայծառ ցուցնել այն ճիշդ մէթոտներն , որոնք պէտք է ձեռք առնեն ծնողք՝ ընտանեկան դաստիարակութեան մէջ ամէն օր տուներու մէջ պատահած դժուարութեանց դէմ դնելու համար :

Երբ մանուկ մը վար իյնայ կամ գլուխը պատին զարնէ՝ անշուշտ ցաւ մը կիմանայ , եւ այդ ցաւը կըստիպէ զինքն աւելի ուշադիր ըլլալ : այս ձախող արկածները կրկնուելով՝ վերջապէս կը սորվեցունեն իրեն կանոնաւոր կերպով շարժիլ : Եթէ վառարանին երկաթէ եզերքին դպչի , եթէ ձեռքը ճրագին բոցին մէջէն անցունէ , կամ եռացած ջուրի կաթիլ մը վրան ցատկէ , ասոնցմէ պատճառած այրածքը դաս մը կըլլայ իրեն , եւ այս դասը շուտ չմոռնար նա : Այսպիսի արկածներու երեսէն իր առած դասն այնքան զօրաւոր կըլլայ , որ ետքն որչափ ալ ստիպես՝ չյօժարիր իր բնական կազմութեան օրէնքին դէմ գործել :

Արդ այսպիսի պարագաներու մէջ՝ ընտելիւնն ամէնէն պարզ եղանակով կը ցուցնէ մեղի թէ բարոյական կրթութեան ճշմարիտ տեսականն ու ճշմարիտ գործնականն որոնք են — տեսականն ու գործնականն , որ ծանծաղամիտներու աչքին հասարակ բաներ պիտի երեւին , սակայն շատ հասարակ բաներ չեն՝ ինչպէս քննելով՝ պիտի ցուցնենք :

Եւ նախ դիտեցէք՝ որ մարմինին առած վէրքն ու
զգացած ցաւը մանուկին սխալելուն եւ անոր հետեւան-
քին պարզուած ձեւերն են : Թէպէտ եւ ժողովրդական
միտքով՝ բարի ու չար բառերը շատ չեն գործածուիր
մարմնական հետեւանք յառաջ բերող գործերուն . բայց
աղէկ մտածող մը կը տեսնէ՝ որ այդ բառերը կը ընան ու-
րոշել նաեւ մարմնական հետեւանքի հանգամանքն ալ :
Ի՞նչ համոզումի տէր ալ ըլլայ մարդ՝ բարոյականի մասին
կընդունի որ ամէն գործ՝ որուն անմիջական ու հեռաւոր
հետեւանքը բացարձակապէս բարեբար է՝ լաւ գործ մըն
է, եւ ամէն գործ՝ որուն անմիջական ու հեռաւոր հե-
տեւանքը բացարձակապէս չար է՝ գէշ գործ մըն է : Վերջ-
նական փորձով իր գործերը դատելու համար մարդկու-
թեան քանոնն՝ այդ գործերէն հետեւած երջանկութիւնը
կամ դժբաղդութիւնն է : Գինովութիւնը գէշ է կըսենք՝
անոր համար որ թէ՛ գինովին թէ՛ ընտանիքին մարմ-
նական խանգարումին եւ աղէտներուն պատճառ կըլլայ :
Եթէ գողութիւնը շահառիթ ըլլար միապէս թէ՛ գողցողին
թէ՛ գողցունողին համար՝ յանցանքի ցանկէն պիտի վեր-
ցունէինք զայն : Եթէ բարի գործերը շատցունէին մարդու
վիշտերը՝ պիտի դատապարտէինք անոնք եւ բարի չպիտի
համարէինք : Եթէ ընկերական գործերու վրայ յօդուած
մը կարդանք, կամ կենցաղաբանական ինչ եւ իցէ խօսակ-
ցութիւն մը մտիկ ընենք՝ կը տեսնենք որ խորհրդաբանի
քուէները ընկերական շարժումներն եւ մարդասիրական
ձեռնարկութիւններն՝ անհատներու գործերուն պէս իրենց
յառաջ բերած արդիւնքին համեմատ կը չափին, արդիւնք՝
կամ բերկրանք աւելցունող կամ վիշտի առիթ : Եւ եթէ
ամէն երկրորդական ու հետեւորդ գաղափարները վերլու-
ծելով հասկընանք որ բարին ու չարը զանազանելու վերջ-
նական քանոննիս այս է, անպատճառ կըստիպինք մեր

նիւթական գործերը բարի կամ չար համարել՝ անոնց բարերար կամ վնասակար արդիւնքին համեմատ :

Դարձեալ դիտելու է այս նիւթական պարտազանցութեանց դէմ ձեռք առնուած պատիժներուն բնութիւնը և Լաւագոյն բառ մը չունենալնուս համար պատիժ կըսենք , վասն զի ասոնք նկարագրական իմաստով պատիժ չեն : Արուեստական ու անօգուտ պատուհասներ չեն , այլ պարզապէս բարերար արգելներ այնպիսի գործերու դէմ , որ մեր մարմնական աղէկութեան իրապէս կը հակառակին . արգելներ՝ որ եթէ եղած չըլլային՝ կեանքն անմիջապէս պիտի ոչնչանար վերահաս հարուածներուն երեսէն : Այս պատիժ ըսուած բաները՝ պարզապէս իրենց սկզբնառիթ գործերուն անվրէպ հետեւանին են , այսինքն՝ մանուկներու գործերուն դէմ անհրաժեշտ խափանարարներ :

Պէտք է նաեւ միտ դնել՝ որ այս խափանարարներն , որոնց համընթաց են ցաւեր՝ պարտազանցութեանց համեմատ կըլլան միշտ : Դոյզն պատահար մը թեթեւ ցաւ մը յառաջ կը բերէ . քիչ մը ծանր պատահար մը՝ համեմատաբար ծանր վիշտ մը կը պատճառէ : Իրերու բնական ընթացքն այնպէս կը բերէ՝ որ դուռի մը սեմին բախելով վար իյնող մանուկ մը ճիշդ պէտք եղածին չափ ցաւ կըզգայ , եւ անոր ճիշդ համեմատութեամբ՝ ոչ աւելի ոչ պակաս՝ հարկ կըլլայ իրեն զգոյշ մնալ : Ամէն օրուան փորձառութեամբ կը սորվի ճանչնալ՝ թէ որո՞նք են այն աւելի կամ նուազ ծանր սխալներն՝ որ իր աւելի կամ նուազ ծանր անհոգութեանցն արգասիքն են , եւ անոր համեմատ կը վարուի :

Վերջապէս , պէտք է դիտել որ մանուկին վրէպ գործերուն ետեւէն հասնող այս բնական խափանարարներն՝ անյեզլի , ուղիղ , անվրէպ ու անխուսելի են :

Առաջուրնէ չեն սպառնար, այլ միայն անշշուռնջ խստութեամբ մը կը գործեն: Եթէ գնդասեղ մը մատին մէջ մխէ, իսկոյն ցաւ կըզգայ, եթէ անդամ մըն ալ մխէ՝ նորէն ցաւ կըզգայ. եւ այսպէս միշտ յաջորդաբար: Անգործարանաւոր բնութեան հետ իր ունեցած ամէն յարաբերութեանց ատեն՝ իր զէմ կեննէ այդ անլրիպելի արգելն, որ բան մը մտիկ չընեմ, եւ կը գործէ՝ առանց առաջուրնէ նշան տալու. եւ մանուկն իսկոյն այս խիստ ու միանդամայն բարեբար բնակարգն հասկընալով՝ վերջին աստիճան զգուշութիւն կընէ այդ օրէնքին զէմ չգործելու:

Այս հանրական ճշմարտութեանց աւելի մեծ նշանակութիւն պիտի տանք՝ երբ միտ բերենք որ անոնք բովանդակ չափահասութեան ատեն ճշմարտութիւններ կը մնան, ինչպէս բովանդակ տղայութեան ատեն: Այր թէ կին՝ իրենց երբեմնի գործերուն բնական հետեւանքէն առած փորձառութեամբն է՝ որ չարիք գործելու զառ ի վայրին վրայ կանգ կ'առնեն: Տունի գաստիարակութիւնն աւարտելէն ետեւ՝ երբ ա'լ ծնողք կամ վարժապետ չիկայ՝ աւ ըրե՛, լա մընե՛ր ըսող՝ վարքի նոր հրահանգ մը կըսկսի կուգայ նման անոր, որով մանկիկը սորված է ինքնին ուղղել իր շարժումները: Եթէ կենցաղի ասպարէզը նետուող երիտասարդն՝ իր ժամանակը պարասպորդութեամբ կորսընցունէ, կամ գէշ ու հարեւանցի կերպով իր գործերը կատարէ՝ շուտ կը հասնի անոր բնական պատիժը, գործէն կը ճամբի եւ բաւական ատեն համեմատական խեղճութիւն մը կը քաշէ: Այն մարդն՝ որ ճշգրտապէս չէ, եւ իր գործի ու զուարճութեան ժամադրութիւններէն շարունակ ետ կը մնայ՝ իր արդար պատիժը կը կրէ, այսինքն կը գրկի շահելիք ստակէն ու զուարճութենէն: Այն վաճառականն՝ որ շատ մեծ շահեր ընել կուզէ՝ իր յաճախորդները կը կորսընցունէ, որով իր ազահութիւնը

պատճառ կըլլայ իր անկումին : Թերահոգ բժիշկի մը յա-
ճախելէ դադրող հիւանդներն՝ իրենց դադարու մովը դաս
մը տուած կըլլան անոր՝ իր միւս հիւանդներն ազէկ
խնամելու : Դիւրահաւան փոխատուն , ամէնապատահ շա-
հազէտն՝ իրենց զէ՞ն ելած անձկութիւններէն կը խրատուին
գործի մէջ ուրիշ անգամ աւելի խոհեմ ընթացք մը բռնել ,
բովանդակ կենցաղի գործերն այսպէս են : Այսպիսի պա-
րագաներու մէջ շատ անգամ ըսուած առածը՝ թէ «այրած
տղան կրակէն կը փախչի» կը ցուցնէ որ ժողովուրդին
խմաստութիւնն ալ վկայ է ընկերական կրթութեան ու
մանուկներու բնական կրթութեան նմանութեանը . եւ
ամէն մարդ այդ կրթութիւնն ամէնէն ազդեցիկ կը հա-
մարի : Շատ անգամ ըսուած է այն խօսքը՝ թէ «Շատ
ծանր փորձով սորվեցայ ընթացքս փոխել» : Ամէն մարդ
զիտէ՝ թէ կարգ մը շոյշներու կամ անխելք շահադէտ-
ներու ընթացքը պախարակողներուն՝ իմաստունները պարզ
խօսք մը կընեն թէ անօգուտ է այնպիսիներուն խրատ
տալ , միայն « դառն փորձառութիւնն » այսինքն այդպիսի
մոլորութեանց անվրէպ հետեւորդ թշուառութիւնը՝ կըրնայ
գորաւոր դաս մը տալ անոնց : Թէ մարդու գործերուն
բնական խափանարարներն՝ ամէնէն ազդու պատիճներ են ,
որոնց տեղ չկըրնար բռնել ի՞նչ եւ իցէ մարդկային պա-
տիժ , պատժական դրութեանց ամուլութիւնը կապացու-
ցանէ զայս : Օրէնսդիրներու առաջարկութեամբ գոր-
ծադրուած ամէն պատժական հրահանգ ու մէթոտ՝ ակնկալ-
ուած արդիւնքը չեն տուած : Արուեստահար պատիժ-
ները բնաւ չեն զգաստացուցած յանցաւորներն , եւ երբեմն
ալ պատճառ եղած են՝ անոնց աւելի ծանր ոճիրներու մէջ
իյնալուն : Քիչ մը յաջողութիւն ձեռք բերուած է այն
զղջարաններուն մէջ միայն , ուր կ'սնոհները կարելի եղա-
ծին չափ բնութենէն օրինակուած են , այսինքն՝ ուր յան-

ցաւորին միայն իր յոռի գործերուն արդիւնքը քաշել կուտան՝ նուազեցունելով անոր գործելու ազատութիւնն ա՛յնչափ, որչափ հարկաւոր է ընկերութեան ապահովութեանն համար, եւ պահանջելով իրմէն որ իր ապրուստն այդ նեղ վիճակին մէջ ճար է ինքնիրեն: Եւ ասոնցմէ կը տեսնենք նախ՝ թէ այն կարգն որով բնութիւնը կը սորվեցունէ մանուկին իր շարժումները կանոնաւորել՝ նոյն կարգն է, որ մարդկութեան մեծագոյն մասն օրէնքի տակ կը պահէ, եւ որով մարդիկ քիչ շատ բարոյականի տէր կըլլան. ապա՝ թէ ամէն մարդկային հրահանգներն՝ որ ամէնէն ապիրատ անձերու վրայ կը գործադրին՝ անպիտան կը դառնան երբ կը հեռանան բնական ա՛յն կարգէն, որ աստուածային ճշգութեամբ դրուած է, եւ այն ատեն միայն կըսկսին յաջողիլ՝ երբ մօտենան այդ բարձրագոյն կարգին:

Ուրեմն ա՛յս է մեր բարոյական կրթութեան ղեկն. եւ ասկէ տրամախոհելով պէտք է ըսենք՝ թէ սկզբնական տղայութեան ու չափահասութեան ատեն այսքան բարբարո գրութիւն մը՝ երիտասարդութեան ատեն ալ բարբարո է: Ո՛վ կըրնայ ըսել՝ թէ կենցաղի առաջին եւ վերջին շրջանին մէջ այսքան ճիշդ մէթոտ մը՝ կենցաղի միջին շրջանին մէջ ալ ճիշդ չըլլայ. եւ յայտնապէս չերեւի՞ր՝ թէ ծնողներուն պարտքն է « իրբեւ սպասաւոր ու թարգման բնութեան » հսկել որ իրենց զաւակներն իրենց վարքին ճիշդ հետեւանքն ինքնին կրեն — այսինքն բնական խափանարարները — չչեղեցունելով անոցմէ եւ չաւելցունելով անոնք՝ ոչ ալ անոնց տեղ ուրիշ արուեստական հետեւանք դնելով: Ողջամիտ ընթերցող մը՝ անշուշտ չպիտի երկբայի մեր ըսածին վրայ:

Հաւանաբար շատեր պիտի կարծեն՝ թէ ծնողները

մեծ մասով ճիշդ այսպէս կը վարին իրենց մանուկներուն հետ . թէ անոնց տուած պատիժները՝ սովորաբար մանուկներուն յոռի վարքին օրինաւոր հետեւանքն են . թէ հայրական բարկութեան պատճառն , որ խիստ բառերով եւ սաստիկ ընթացքով մը կարտայայտի , մանուկին պարտազանցութիւնն է , եւ թէ մանուկին զգացած մարմնական ու բարոյական ցաւն՝ յոռի գործի մը բնական խափանարարն է . այս վարկածին մէջ՝ շատ մը վրիպակներու հետ քիչ մը ճշմարտութիւն ալ կայ : Տարակոյս չիկայ՝ որ հայրերուն ու մայրերուն դժգոհութիւնը՝ մանուկներուն սխալներուն ճիշդ հետեւանքն է , եւ այս դժգոհութեան ցոյցերն՝ օրինաւոր զսպիչն են այս սխալներուն : Այն կշտամբանքն , սպառնալիքն , ու հարուածներն , որոնք զայրացած հայր մը իր զաւակին վրայ կը տեղայ , մանուկին անշնորհութեան վրայ հօրն զգացած վիշտերուն արգասիքն են իրապէս , եւ իբր այնպէս՝ կըրնան համարուիլ զաւակներուն գէշ գործերուն բնական խափանարարներ : Մենք բնաւ չենք ուղեր պնդել՝ որ այդ կարգի ընթացք համեմատաբար արդար չեն—եւ արդար ըսելով կիմանանք այն անզուսպ մանուկներուն համար , որոնք անկարելի է իրենց երիտասարդութեան ատեն գէշ ⁽¹⁾ կըրթուած չափահասներու ձեռքով կրթել : Ինչպէս առաջ ալ ըսինք՝ կրթական գրութիւններն առ հասարակ այնչափ լաւ են որչափ կը ներէ մարդկային բնութիւնը : Ուժժնողներու դուժ զաւակները՝ կարելի է զսպել բնականաբար խուժադուժ մէթոսներով , որոնք այդպիսի տգէտ ծնողներն ինքնաբերաբար ձեռք կառնեն , եւ այս խուժադուժ մէթոսներուն մէջ հաւանաբար կը պարունակի

(1) Հեղինակին այս խորհրդածուրբիւնն՝ աւելի լայն դուռ մը ունի մեր օրս մը դասակարգեալու համար :

բարոյականի այն լաւագոյն պատրաստութիւնը , զոր կըրնան առնել այս մանուկները՝ կենցաղելու համար աշխարհի մոլութեան մէջ , ուր դեր մը պիտի կատարեն : Ասոր հակառակ՝ բարոյական ունեցող ընկերութեան մը անդամները՝ բնականաբար իրենց մանուկներուն դէմ պիտի սրգողին նուազ բուռն եղանակով , եւ աւելի քաղցր միջոցներ ձեռք պիտի առնեն— որ իրենց ամօքաբարոյ զաւակներուն համար բաւական ազդու պիտի ըլլան , Ուրեմն ճշմարիտ է՝ որ ծնողներուն զգացմունքին եւ անոնք արտայայտելու կերպին կողմէն՝ քիչ շատ պահուած է բնական հակազդեցութեան սկզբունքը : Եւ այսպէս՝ ընտանեկան դաստիարակութեան գրութիւնն աստիճանաբար իր պատշաճ ձեւին կերթայ :

Իայց երկու կարեւոր բան կայ դիտելիք . առաջինն այն է թէ արագ անցումի մը միջոցին , ինչպէս արդի անցումին ատեն , հին ու նոր գրութիւններն հին ու նոր կիրառութիւններն իրարու դէմ կը կուտին , որով կըրնայ ըլլալ որ կրթական գրութիւնները ժամանակներուն ընթացքին անմիաբան ըլլան : Դեռ շատ ծնողներ՝ յարգելով հին ժամանակներու յարմարցուած վարդապետութիւններն՝ իրենց մանուկներուն այնպիսի պատիժներ կուտան , որ իրենց անձնական զգացումներուն թշնամանք են , եւ այսպէս մանուկներուն վրայ հակաբնական խափանարարներ կը ծանրացունեն . կան ծնողներ ալ՝ որ անմիջական կատարելութեանց հասնելու բուռն խանդով՝ հակառակ ծայրայեղութեան մէջ կիյնան : Իսկ երկրորդն այն է՝ թէ ծնողներու հաւանութիւնը կամ չհաւանութիւնը մէթոտներուն ընտրութեանն ազացոյց մը չէ : Ամէնէն ընտիր մէթոտը՝ բնական արդիւնքին փորձառութիւնն է , որ եթէ ծնողները բնաւ չխառնուին մանուկին ընթացքին՝ յառաջ կուգայ այդ ընթացքէն : Ըճմարտապէս կրթող ու

փրկարար հետեւանքը նոյն իսկ բնութենէն ծնածներն են, եւ ոչ թէ ծնողներուն շինածներն, որ ինքզինքնին բնութեան ներկայացուցիչը կը համարին: Այս տարբերութիւնը պայծառապէս ցուցնելու համար մէկ քանի օրինակներ պիտի տանք, որ մանուկներու հետ վարուելու գործնական եղանակը կը սորվեցունեն՝ ցուցնելով թէ բնական խափանարար ու արուեստական խափանարար ըսելով ի՞նչ կիմանանք:

Ամէն տունի մէջ, ուր անտիական արարածներ կան, ամէն օր այդ արարածներն «անառակութիւններ» կընեն՝ ինչպէս կըսեն մայրերն ու ծառաները: Եթէ տղայ մը խաղալիկներ ցրուած ըլլայ դետինը, սեղաններուն կամ աթոռներուն վրայ ծաղիկներ ցանած ըլլայ, որոնք պտոյտէ դառնալուն բերած է, կամ եթէ աղջիկ մը սենեակին մէջ ասդին անդին կերպասի փերթեր սփռած ըլլայ, այս անկարգութիւնները վերցունելու նեղութիւնը դրեթէ միշտ անոնց կիյնայ, որոնց պարտքը չէ: Եթէ մանկարանին մէջ եղած են այս բաներն՝ ինք մանկածուն «այդ պղտիկ չարածները» չեխելով կըսկսի ժողվրտել. եթէ միւս սենեակներուն մէջ պատահած են՝ այս ժողվրտուքը կամ չափահաս մանուկներուն եւ կամ սպասաւորին կիյնայ, եւ բուն յանցաւորները՝ չեխ մը միայն կառնեն: Սակայն երբեմն՝ այսպիսի պարզ դէպքի մը մէջ՝ ծնողները խելացու թեամբ քիչ շատ կը հետեւին իրերու բնական կարգին, մանուկին պատուիրելով որ ինքն իր ձեռքով ժողվէ ցրուած խաղալիկները ծաղիկները կամ փերթերը: Այդ բաները կարգի դնելու նեղութիւնն՝ անոնք ցրուելու յանցանքին ճիշդ հետեւանքն է, եւ ասոր փորձը կառնեն ամէն օր՝ խանութպանն իր խանութին ու տանտիկինն իր տունին մէջ: Եւ եթէ համոզուած ենք որ դաստիարակութիւնը կենցաղի նախապատրաստութիւն մըն է՝ ամէն

տղայ ալ սկիզբէն պէտք է որ ամէն օր անոր փորձն ընէ : Եթէ մանուկն ընդգիմանայ (ինչպէս ըստոյական կրթութիւնն առաջուրնէ յօսի եղած տեղը կը պատահի) պէտք է ձգել որ ինքն այդ անհնազանդութեան մինչեւ վերջին արգասիքը կրէ : Որովհետեւ դժկամակած էր ժողովել ու կարգի բերել իր սփռած առարկաներն , եւ այս նեղութիւնն ուրիշի մը տուած էր , յետագայ առիթներու մէջ՝ պէտք է անոր միջոց չի տալ այս նեղութիւնները պատճառելու : Երբ իր խաղալիկներուն տուփն ուղելու դայ՝ պէտք է մայրն այսպէս պատասխանէ « Գիտե՞ս , երբ վերջին անգամ խաղալիկներդ ձեռքդ տուի , դուն անոնք գետինը ձգած էիր ցիրուցան , եւ քուրիկդ քաշեց անոնք ժողովրակու նեղութիւնը , բայց քուրիկդ շատ գործ ունի , չկըրնար ամէն օր քու ցանցընած բաներդ հաւաքել , նոյնպէս ես ալ չեմ կըրնար ընել այդ : Քանի որ դուն խաղալէդ ետեւ խաղալիկներդ չես ժողովեր , ես ալ ուրիշ անգամ չպիտի տամ քեզի անոնք » : Եւ ընական հետեւանքն ալ այս է , ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս , տղան շուտ կը հասկընայ զայս . պատիժն ալ ճիշդ ատենին տաք տաք տրուած կըլլայ : Իր խաղալիկներն առնելու փափաքը կը խեղդուի այսպէս ճիշդ ա՛յն վայրկեանին՝ երբ կակընկալէր ինքն անոր կատարուելուն . եւ այս կերպով յառաջ եկած ուժգին ազդեցութիւնն անպատճառ արդիւնաւոր կըլլայ անոր ապագայ վարքին վրայ , ազդեցութիւն մը որ եթէ հաստատամտութեամբ կրկնուի՝ մանուկին յանցանքը սրբագրելու համար պէտք եղածը պիտի ընէ : Նաեւ այս ընթացքով կանուխէն պիտի սորվի նա ինչ որ չկըրնար ետքը սորվիլ , այսինքն պիտի սորվի՝ թէ բերկրանքն աշխատութեան գինն է :

Ուրիշ օրինակ մըն ալ . մօտ ատեններ կը լսէինք փոքրիկ աղջիկի մը կշտամբիլն , որ երբէք ճիշդ ատենին

պատրաստ չէր ըլլար հանապազորդ պտոյտին : Բուռն
բնաւորութեան տէր այս աղջիկը՝ մտասոյզ կըլլար իր
ձեռքի զբաղմունքին , եւ մինչեւ որ միւս մանուկները
դուրս ելնելու պատրաստ չըլլային՝ գլխարկը չէր դնել :
Իր վարժուհին ու քոյրերը գրեթէ միշտ կըստիպուէին
սպասել անոր , եւ գրեթէ միշտ ալ այս բանին համար
մայրը կը կշտամբէր զինքը : Թէպէտ եւ իր այս ընթաց-
քին պատճառով ամէն ատեն կտկր մնար , իր մայրն եր-
բէք խելք չէր ընել՝ աղջիկին այս պակասութեան բնական
հետեւանքն անոր քաշել տալ : Եւ երբ կառաջարկէին
իրեն այս մէթոսն՝ ամենեւին չէր ուզեր երբէք փորձել
զայն : Աշխարհի վրայ ճշդապահ չեղողը՝ կը կորսընցունէ
միշտ այն օգուտն որ պիտի շահէր՝ եթէ ճշդապահ ըլլար :
Ճշդապահ չեղող մարդն՝ հոս դռնը կը փակցունէ , հոն
թղթատար նաւն , անդին վաճառանոցին աղէկ բաները կը
ծախուին , եւ նուագանդէսի սրահին աղէկ տեղուանքը
կը բռնուին , ու ինք զուրկ կը մնայ անոնցմէ : Ամէն օր
կը նկատենք որ մարդիկ չըզրկուելու յառաջատեսութեամբ
կաշխատին կանխել ամէն տեղ , եւ այս բնական ջանքը
պէտք է հաշիւի առնել մանուկ կրթելու ատեն՝ չը զրկուե-
լու յառաջատեսութիւնն ալ պէտք է սորվեցունել անոր :
Եթէ վերն յիշուած աղջիկն որոշեալ ժամին պատրաստ
չըլլայ՝ իր անհոգութեան բնական հետեւանքը պիտի ըլլայ
տունը մնալ եւ պտոյտէն զրկիլ : Եւ երբ այսպէս մէկ
երկու անգամ տունը մնայ , եւ միւս մանուկները դաշ-
տային պտոյտներով զբօսնուն , ու ինք մտածէ գտնայ՝
որ իր անհոգութեամբը զրկեցաւ այդ բերկրանքէն , շատ
հաւանական է որ ինքզինքը պիտի ուզէ : Եւ մտածէ
թէ չմտածէ՝ իրեն եղած լքումն աւելի արդիւնաւոր պիտի
ըլլայ քան այն մշանջնաւոր կշտամբանքն , որ վերջապէս
խստասիրտ մը կընեն զայն :

Այսպէս ալ՝ երբ անզգոյշ մանուկներ իրենց տրուած բաները կը կոտորեն կամ կը կորսընցունեն, իրենց բնական պատիժը կըլլայ անոնք՝ կորսընցունելնուն վրայ իրենց սիրտի ցաւն, եւ այս ցաւին յիշատակն է զարձեալ որ մեծերն ալ զգոյշ կը բռնէ : Այր թէ կին՝ այսպիսի պարզաներու մէջ կը խրատին՝ կորսուած կամ կոտորած բանի մը յիշատակովն ու անոր տեղն ուրիշ մը դնելու համար պէտք եղած ծախքովը : Իրենց մանուկներուն ալ պէտք է հաղորդեն կորուստի վրայ այդ ցաւը : Մեր այս խրատը կեանքի առաջին տարիներուն համար չէ, երբ տղան իր խաղալիկները կոտորտելով՝ անոնց նիւթական յատկութիւնները կը սորվի⁽¹⁾ այն տարիքին մէջ իր այս սխալներուն հետեւութիւններն հասկընալու վիճակին մէջ չէ դեռ . մենք այն տարիքին համար կըսենք, երբ մանուկը սեպհակահանութեան նշանակութիւնն ու օգուտը հասկընալու կարող է : Երբ զմեկին մը գործածելու տարիքին հասած տղայ մը՝ այնչափ ձախորդ կը գործածէ զայն որ անոր բերանը կը կոտորէ, կամ փայտիկ մը տաշելու ատեն խոտի զէզերու մէջ կը կորսընցունէ զայն, անմիտ հայր մը կամ կամակատար հօրեղբայր մը՝ կը փութայ անոր տեղ ուրիշ մը առնել . չմտածեր որ այսպէս ընելով՝ օգտակար խրատ մը առնելու առիթէն կը զրկէ մանուկը յիշացութիւնն այն է՝ որ անոր հասկըցունէ թէ զմեկինը ստակով կառնուի, եւ ստակն՝ աշխատելով կը վաստակին ու ինք չկըրնար նորէն ստակ տալ զմեկինի՝ եթէ տղան եղածը կոտորէ կամ կորսընցունէ . որով կազդէ անոր՝ թէ մինչեւ որ չապացուցանէ աւելի զգոյշ ըլլալն՝ ուրիշ զը-

(1) Բայց որովհետեւ սորվելու համար չէ որ կը կոտորէ, այլ կամ բարկութենէն կամ պատահումով մը կամ անխաւս բերումով մը՝ հարիւրն իննսուցիցն անհնար է որ այդ կոտորածէն բան մը սովի : Թ

մելին չպիտի արուի իրեն : Այսպիսի ընթացքով մը՝ մանուկին շռայլութեան առաջքը կառնուի :

Այս ընտանեկան քանի մը օրինակներն , որ պարզ ըլլալով մեր ըսածին պայծառ ապացոյցներ են , ամէնուն ալ ակներեւ պիտի ցուցնեն՝ թէ մեր ակնարկած ընական պատիժները միայն ազդու են , իսկ արուեստական շինծու պատիժներն անարդիւն կը մնան : Այս օրինակներով՝ ապացուցուած սկզբունքին աւելի նուրբ եւ աւելի բարձր կիրարկութիւնները ցուցնելէ առաջ , դիտել տանք անոր մեծ ու բազմաթիւ առաւելութիւններն՝ այն սկզբունքին կամ մանաւանդ գործնական եղանակին վրայ , որ կը տիրէ շատ ընտանիքի մէջ :

Այս առաւելութիւններէն մին այն է՝ որ անոր կիրարկութիւնը միտքին մէջ պատճառի եւ արդիւնքի ճիշդ ծանօթութիւններ կը կազմէ , որ տակաւ փորձառութիւններով որոշ ու կատարեալ կըլլան : Մարդ՝ կեանքին մէջ պէտք եղածին պէս ընթանալու աւելի ապահով կըլլայ , երբ իր գործերուն ազէկ ու գէշ հետեւութիւններն իր փորձով քան ուրիշներու վկայութեամբ դիտնայ : Երբ մանուկը տեսնէ՝ որ անկարգութեան պատճառով հարկ կըլլայ իրեն նորէն կարգի դնել իրերը , կամ իր զանգաղութեան երեսէն բերկրանք մը կը կորսնցունէ , կամ խընամքի կողմէն պակասաւոր գտնուելով՝ օգտակար ու հաճոյ բանէ մը կը զրկին , ոչ միայն ասոնց արդիւնքը խիստ կերպով կըզգայ , այլ նաեւ պատճառէ արդիւնքի առընչութեան գաղափարն ալ կըստանայ՝ մանաւանդ ճիշդ այն եղանակով , որով ետքը կենցաղական փորձառութեամբ պիտի հասկընայ : Մինչ այն տղան՝ որ նման պարագաներու մէջ քիչ մը կշտամբանք կամ արուեստական պատիժներ կառնէ , ոչ միայն թեթեւ կերպով մը կը տեսնէ իր գործին հետեւանքն եւ յաճախ հողն ալ չըներ , բայց

Եւ այդ գործին աղէկութեանը կամ գէշութեանը վրայ ձիշդ ըմբռնում մը չառներ, որ միւս պարագային պիտի առնէր: Եւ յիրաւի, արուեստական վարձքի ու պատիժներու դրութեան յոռութիւններէն մին ալ, որ կորովատես մարդիկ երկար ատենէ 'ի վեր նշմարած են, այն է որ յոռի վարքի բնական հետեւանքին տեղ պատժական աշխատութիւններ կամ պարտաւորիչ դրութիւններ տալով՝ մանուկին սխալ ըմբռնել կուտայ բարոյականի քանոնը: Երբ իրենց բովանդակ մանկութեան ու երիտասարդութեան ատեն՝ ծնողներուն եւ վարժապետներուն գթգոհութիւնը կը նկատեն իբրեւ իրենց յանցապարտութեան դիտաւոր արդիւնքն, անոնց միտքին մէջ գաղափարներու կցորդութիւն մը կը հաստատի՝ յանցանքի եւ անոր առթած գթգոհութեան վրայ՝ պատճառի եւ արդիւնքի մէջ եղած կցորդութեան պէս: Եւ սակէ կը հետեւի՝ որ երբ ծնողներն ու վարժապետներն իշխանութենէ քաշուին, եւ մանուկն ա'լ անոնց գթգոհութենէն չվախնայ, բարոյականի քանոնը մեծ մասով կը խախտնի միեւնոյն հարուածով, եւ ճշմարիտ օրէնքն, որ է բնական խափանարարներու օրէնքը, տխուր փորձառութեամբ մը կը սորվի: Ինչպէս որ կը գրէ այս դրութեան արդիւնքն անձովը փորձող մը « Երբ անգամ մը երիտասարդները դպրոցէն ելնեն, մանաւանդ անոնք որոնց վրայ ծնողք փոյթ չեն բրած իրենց ազդեցութիւնը բանեցունել՝ ամէն ապօրինութեանց մէջ կը նետուին. ոչ մէկ գործի մէջ կանոն մը կը ճանչնան. բարոյապէս ընթանալու պատճառները չգիտեն. իրենց գաղափարներն ամենեւին հիմ չունին. ընկերութեան ամէնէն վնասակար անգամները կը գառնան՝ մինչեւ որ կենցաղական փորձառութեամբ խիստ կերպով մը հրահանգին»:

Այս բնական կրթութեան միւս մեծ առաւելութիւնն ալ այն է՝ որ ճշգրիտ ու արդար է, ինչպէս առ հասարակ

ամէն տղայ պիտի իմանայ զայն : Այն մանուկն , որ իր գէշ վարքին բնական հետեւութիւնն եզոզ չարիքը կրել կըստիպի , ամենեւին չպիտի կարծէ որ անիրաւութեամբ պատժուած է , ինչպէս կը կարծէ այն մանուկն՝ որ արուեստական պատիժ մը կը կրէ : Այս շատ ճշմարիտ է՝ կատարեալ անձերու եւ մանուկներու համար հաւասարապէս : Օրինակի համար՝ եթէ տղայ մը սովորած է իր հագուստներուն անհոգութիւն ընել , փուշերու քովէն առանց ուշադրութեան անցնիլ եւ ցեխերէն չըզգուշանալ , եւ երբ ձեռնն զայն կամ անկողինը վռնտեն՝ պիտի կարծէ որ անիրաւութիւն մը կը ընեն իրեն , եւ աւելի իր զրկանքին վրայ պիտի մտմտայ փոխանակ իր սխալին վրայ զզջալու : Բայց երբ քոնազատեն զինքն իր գործած չարիքը կարելի եղածին չափ ինքնիրեն զարմանել , իր ցեխերն ինքնիրեն մաքրել , իր հագուստին պատռուածքն ինքնին կարել , անշուշտ պիտի հասկընայ՝ որ իր այդ նեղութեանցը պատճառն ինք իսկ է : Իրեն պարտքն եզոզ այս նեղութիւններն յանձն առնելով՝ հաստատապէս իր միտքին մէջ պիտի տղաւորի այդ նեղութեան ու անոր պատճառին կցորդութիւնը : Եւ սրանեղելով հանդերձ՝ քիչ շատ պիտի իմանայ իր խիղճին մէջ այս պարտքին արդարութիւնը : Եթէ այս կարգի շատ մը օրինակներ անարդիւն մնան , եթէ նոր հագուստներն ատենէն առաջ ազոտտին , հայրն՝ իր հրահանգելու նոյն եղանակը շարունակելով՝ պիտի մերժէ ստակ ծախսել նոր հագուստներու համար՝ սովորաբար հագուստ գնելու առտնէն առաջ , եւ երբ այն միջոցին պատահի՝ որ մաքուր հագուստ չունենալուն համար տղան չկըրնայ դուրս ելնել իր ծնողին հետ , ինչպէս՝ օրինակի համար՝ կիրակիի պըտոյաներուն եւ իր բարեկամներուն տօնախմբութեանց , այն ատեն անշուշտ աւելի սաստկութեամբ պիտի իմանայ պատիժը , պատճառէ արդիւնքի կցորդութիւնն յըս-

տակաբար պիտի տեսնէ, եւ պիտի հասկընայ՝ որ իր զրկուելուն պատճառն իր անսիրութութիւնն է: Այսպէս ահա՛ ինքզինքն անիրաւութեան խաղալիկ չպիտի համարի, ինչպէս պիտի համարէր եթէ յայտնի կապ մը չըլլար՝ իր յանցանքին ու անոր հետեւութիւնն եղող պատիժին մէջ:

Ասկէ զատ, ծնողներուն եւ մանուկներուն բնութիւնն այս գրութեամբ այլայլելու նուազ ընդունակ է քան սովորական գրութեամբ: Երբ, փոխանակ թող տալու՝ որ մանուկն իր յոռի դնացքին բնական հետեւանքն ինքնին կրէ, ծնողներն արուեստական կարգ մը պատիժներ տան՝ կրկնակի չարիք կը պատճառեն: Որովհետեւ՝ ծնողներն իրենց հաստած ընտանեկան շատ մը օրէնքին հետ նոյնացուցած են իրենց իշխանութիւնն ու մեծութիւնը, մանուկներուն իւրաքանչիւր օրինազանցութիւնը բարկութեան պատճառ մը կըլլայ իրենց: Դարձեալ՝ ինքզինքնուն տալ կըստիպուին այն աւելորդ չարչարանքն, որ աշխատութեան կամ աւելորդ ծախքի կերպարանքով կը ծանրանան իրենց վրայ՝ մանուկներուն յոռի գործերուն երեսէն. որ պէտք էր յանցաւորներուն վրայ ծանրանային: Այսպէս ալ կըլլայ մանուկներուն, բնական խափանարարներու միջոցով եկած պատիժներն. այսինքն անհոգի նիւթերու կողմէն իրենց վրայ գրուած պատիժներն՝ համեմատաբար անզօր ու վաղանցիկ բարկութիւն մը կը պատճառեն, մինչ ծնողներու կողմէն կամովին գրուած պատիժները, զոր մանուկները ծնողներուն զիւտը կը համարեն՝ աւելի մեծ եւ աւելի տեւական բարկութիւն մը յառաջ կը բերեն: Որչա՛փ աղետալի հետեւանք պիտի ծագէին՝ եթէ այս փորձական մէթոտը զատիարակութեան սկիզբէն կիրաւորուէր: Համարենք թէ կարելի ըլլար՝ որ ծնողներն ինքնք կրէին իրենց տգիտութեամբն ու անխոհեմութեամբ՝ մանուկներուն առթած վիշտերն,

եւ այս չար հետեւանքը կրած ատեննին՝ իրենց մանուկներուն կարգ մը ուրիշ չարութիւնները սրբազրէին հասկըցունելու համար թէ անոնց վարքն աղէկ չէ։ Համարենք թէ մանուկի մը արգիլուած ըլլալով ջեռուցիչ ամանին դպիլ, եւ ինք այս արգելքին հակառակ ջեռուցած ջուր թափելով ոտքին վրայ՝ կարելի ըլլար մօրն այրուցի ցան ինք զգալ եւ մանուկին ապտակ մը զարնել, այսպէս ուրիշ ամէն պատահարներու ատեն ալ։ Այս հանապազօրդ դէպքն՝ ո՞չ ապաքէն աւելի շատ բարկութեան պատճառ պիտի ըլլային քան այսօր։ Երկու կողմէն ալ գէշ բնաւորութիւնը պարբերական չպիտի՞ դառնար. սակայն ճիշդ այս ընթացքով է՝ որ ժամանակ մը անցնելէն ետեւ ծնողներն իրենց մանուկներուն հետ կը վարին։ Այն հայրն՝ որ իր մանուկը կը ծեծէ՝ իր պզտիկ քրօջը խաղալիկն անհոգութեամբ կամ չարութեամբ կոտորած ըլլալուն համար, եւ աղջիկին համար ուրիշ խաղալիկ մը կը գնէ, այդ հայրը ճիշդ մեր վերն ըսածին պէս ըրած կըլլայ. յանցաւորին արուեստական պատիժ մը կուտայ, եւ յանցանքին բնական նեղութիւնն ինք կը կրէ. որով առանց հարկի՝ իր եւ յանցաւորին զգացումները միանգամայն կը դառնացունէ։ Եթէ մանուկէն պահանջէր միայն կոտորածին տեղն առնել՝ աւելի քիչ արտմութիւն պիտի պատճառէր. եթէ մանուկին ըսէր՝ թէ պարտի իր ստակովը նոր խաղալիկ մը գնել իր քրօջն, եւ ասոր համար անոր դրպանի ստակը վար պիտի գնէ՝ երկու կողմէն ալ քիչ բարկութիւն պիտի պատճառէր, միանգամայն մանուկն արդար ու փրկարար պատիժ մը կրած պիտի ըլլար։ Մէկ խօսքով, բնական խափանումներու միջոցով կրթելու դրութիւնը շատ քիչ կը վնասէ մանուկներու բնաւորութեան, վասն զի նախ՝ մանուկն անմիջապէս կը նշմարէ թէ զուտ արդարութեամբ կը պատժի, եւ ապա՝ վասն զի

բնութեան անանձն գործողութիւնն է, որ մեծ դերը կը կատարէ՝ փոխանակի ծնողներուն անձնաւոր գործողութեան :

Վերջապէս՝ այս գրութեամբ ծնողներու եւ մանուկներու յարաբերութիւններն աւելի սիրելիական կըլլան, եւ հետեւաբար այդ գրութեան ազդեցութիւնն աւելի օգտակար կըլլայ : Թէ՛ ծնողներու թէ՛ մանուկներու բարկութիւնն՝ ի՛նչ բանէ ալ որ յառաջ գայ եւ ի՛նչ ձեւով ալ որ արտայայտի՝ միշտ վտանգաւոր է : Բայց հօր մը բարկութիւնն իր զաւակին դէմ եւ զաւակի մը բարկութիւնն իր հօրը դէմ՝ կրկնակի վտանգաւոր է՝ վասն զի կը տկարացունէ համակրութեան այն կապն, որ հարկաւոր է ամէն բարերար կառավարութեան : Գաղափարներու կցորդութեան ոյժով՝ տարէցներն եւ պատանիներն անշուշտ հակակրութեամբ կը նային այն բաներուն, որ անախորժ յիշատակներու հետ իրենց դէմ կեննեն : Եւ ի՛նչ բանի որ յարած էին առաջ բնապէս՝ յանկարծ կուծանան անկէ կամ կը հեռանան՝ անոր ազդած տպաւորութեանց ուժգնութեան ու յաճախութեան շափով : Եթէ ծնողք յաճախակի իրենց զայրոյթն արտայայտեն յանդիմանութիւններով ու պատիժներով՝ մանուկին համակրութենէ պաղելուն պատճառ կուտան, եւ անոր անշնորհութիւնն իրեն ծնողին սէրը կը պաղեցունեն : Այս պատճառով է որ կան մանուկներ՝ որ իրենց ծնողներուն (եւ մասնաւորապէս իրենց հայրերուն) սառնութեամբ կը նային . այս պատճառով է նաեւ որ ծնողներն ալ իրենց զաւակներն իբրեւ պատուհասներ կը նկատեն : Արդ՝ որովհետեւ յայտնի է որ այսպիսի սառնութիւն մը՝ բարոյական ամէն առողջ գաստիարակութեան վնաս կը բերէ, պէտք է հոգիով չափ ջանանք հետու մնալ ծնողական եւ որդիական փոխադարձ հակառակութեան առիթներէն : Ուստի՝ ծնողներուն հա-

մար շատ աւելի շահեկան է արուեստական պատիժներու տեղ՝ իրերու բնութիւնէն հետեւած պատիժներուն թող տալ մանուկներն, որով փոխադարձ պաղութեան ու քէներու առաջքը կառնուի ։

Ուրեմն՝ թէ՛ երկրորդ մանկութեան թէ՛ երիտասարդութեան ատեն՝ հաւասարապէս պէտք է կիրարկել բնական խափանումներու փորձառութեամբ բարոյական դաստիարակութեան գրութիւնն, որ բնուստ սահմանադրուած գրութիւնն է նախնական մանկութեան եւ արբունքի համար ։ Այս գրութեան տուած օգուտներէն առաջինն այն է՝ որ կենցաղավարութեան մէջ կուտայ նա միտքին բարի ու չար վարքի մասին այն ճիշդ գիտելիքն, որ արդիւնք է բարի կամ չար հետեւանքի անձնական փորձառութեան . երկրորդն այն է՝ որ մանուկը միայն իր գէշ գործերուն գժուարըմբքս հետեւանքը կրելով՝ ի հարկէ քիչ շատ բացայայտութեամբ կը տեսնէ պատիժին արդարութիւնն . երրորդն այն է՝ որ երբ անգամ մը պատիժին արդարութիւնն ըմբռնէ, եւ այս պատիժը բնութեան եւ ոչ թէ մարդու մը ձեռքով տրուելով, մանուկը նուազ կը գժգմնի բարոյապէս, եւ հայրն՝ որ պատիժին բնական միջոցներով գործադրուելուն համեմատաբար կրաւոր պարտքը միայն կը կատարէ՝ կըրնայ պահել յարաբերական անայլայլութիւն մը . չորրորդն այն է՝ որ փոխադարձ սրտնութեան առաջքն այսպէս առնելով՝ ծնողներուն եւ զաւակներուն մէջ քաղցրագոյն յարաբերութիւններ կըրնան յարանալ, եւ լաւագոյն տպաւորութեանց ծնող կըլլան ։

« Բայց ի՞նչ ընել պէտք է, պիտի ըսեն, երբ աւելի ծանր գէպք մը պատահի ։ Ի՞նչպէս հետեւելու է այդ գրութեան՝ երբ մանուկը պատիկ գողութիւն մը ընէ, երբ

սուտ մը խօսի կամ երբ իր փոքրիկ եղբօրը կամ փոքրիկ քրոջը զարնէ » :

Այս հարցումներուն պատասխանելէ առաջ՝ քննենք օրինակ բերուած մէկ քանի եղելութեանց արժէքը :

Մեր ծանօթներէն մէկն , որ իր քեռայրին տունը կը բնակէր , իր քեռորդիներուն դաստիարակութիւնը վրան առած էր : Իր այս պարտականութեան ատեն՝ թերեւս աւելի բնական համակրութեամբ քան տրամախոհութեամբ՝ մեր բացատրած մէթոտին համեմատ վարուած էր : Իր քեռորդիները՝ տունին մէջ իր աշակերտներն եւ տունէն դուրս իր ընկերներն եղած էին . անոնք՝ իրենց մօրեղբօր հետ ամէն օր պտոյտներ ու հեռաւոր ուղեւորութիւններ կրնէին բուսազննելու համար . ամխոյժով տունկեր կը փնտռէին անոր համար . ուշադրութեամբ կը դիտէին զայն՝ երբ տունկերը կը քննէր ու կորոշէր . եւ այսպէս ամէն կերպով անոր ընկերութիւնը կը վայելէին եւ օգուտ կը քաղէին անկէ . մէկ խօսքով բարոյապէս անոնց ճշմարիտ հայրն եղած էր : Իր կրթելու մէթոտին արդիւնքը պատմելով մեզի՝ շատ մը զէպքի հետ հետեւեալն ալ պատմեց : Օր մը՝ պէտք ունենալով այնպիսի բանի մը որ տունին մէկ ուրիշ մասին մէջ կը գտնուէր՝ ըսաւ իր քեռորդիին որ երթայ բերէ զայն : Մանուկն , որ խաղալու զբաղած էր , իր սովորութեանն հակառակ՝ դժկամակեցաւ այդ գործը կատարելու կամ մերժեց իսկ , լաւ մը չենք յիշեր : Եւ որովհետեւ այս բարեկամս հակառակ է ամէն բանի միջոցներու՝ ելաւ ինք գնաց ուղած բանը բերելու , միայն երեսը թթուեցունելով մանուկին այս ընթացքին վրայ : Իրիկուն եղաւ . մանուկն ուղեց որ ամէն օրուան խաղն սկսին . քեռայրը սրտմտելով մերժեց . եւ իր զգացած բնական սառնութեամբը՝ ցոյց տուաւ այսպէս մանուկին՝ անոր ըրածին ճշմարիտ հետեւանքը :

Հետեւեալ առաւօտ մեր բարեկամը քունէն ելնելուն պէս՝ իր սենեակին դրանն ետեւէն անսովոր ձայն մը լսեց . քնոորդին էր՝ որ լուացուելու համար տաք ջուր բերած էր իրեն , եւ սենեակը մտնելով չորս դին նայեցաւ՝ տեսնելու համար թէ ուրիշ գործ մըն ալ կա՞յ ընելիք , եւ գոչեց « ա՛ , մուճակներդ ալ բերեմ » ու կրակի պէս վազեց մուճակները բերելու : Այս եւ ուրիշ կերպով՝ իր ըրածին վրայ ճշմարիտ զղջում մը յայտնեց , եւ առջի գործը մերժելուն փոխարէն՝ կը ջանար նորօրինակ գործեր կատարել : Իրեն լաւ զգացումները ճշմարտապէս յաղթած էին գէշ զգացումներուն , եւ յաղթութեամբը նոր ոյժ մը առած էր : Իր մօրեղբոր աչքէն իյնալն հասկընալով՝ անոր գործովն յարգն աւելի գիացաւ՝ երբ նորէն անոր աչքը մտաւ :

Մեր այս բարեկամն հիմա զաւակի տէր եղած է . նոյն գրութեամբ կը կրթէ իր սրտիներն , եւ կատարելապէս կը յաջողի : Իր մանուկներն , որոնք բոլորովին բարեկամ ըրած է իրեն , երեկոյին անհամբեր կըսպասեն իրեն , վասն զի գիտեն որ նոյն ատենն իրենց հայրը տուն կը դառնայ , մանաւանդ կիրակի օրեր շատ ուրախ կըլլան՝ անոր համար որ օրն ՚ի բուն հայրերնին իրենց հետ կըլլայ : Ահա այսպէս՝ իր զաւակներուն բովանդակ սիրան ու սէրը գրաւելով , անոնց վարքին վրայ հաւանութիւն կամ չհաւանութիւն յայտնած ատեն՝ անոնց վարժապետելու հզօր գործիք մը բանեցուցած կըլլայ : Տուն մտած ատենն եթէ իմանայ՝ որ իր մէկ զաւակը չարութիւն մը ըրած է՝ այս գէշ լուրին վրայ զգացած բնական սառնութեամբը զաւակին կը մօտի , եւ միշտ արժանապէս պատժած կըլլայ զայն այս կերպով : Անոր զլանալով իր գգուանքն՝ անոր տրտմութեանն եւ պարտազգածութեան աւելի երկարատեւ ըլլալուն պատճառ կըլլայ : Հայրն ինք կըսէ թէ որ-

դիններն՝ իր բացակայութեան ատեն՝ միշտ կը յիշեն այս զուտ բարոյական պատիժին երկիւղը . եւ միշտ իրենց մօրը կը հարցունեն թէ իրենց վարքը լա՛ւ է , եւ իրենց հայրն ի՞նչ պիտի ըսէ : Վերջերն անդրանիկ զաւակն՝ որ հինգ տարեկան անառակորդի մըն էր՝ առողջ մանուկներու սովորական տաքարիւնութեամբ շատ անվայել բաներ ըրաւ՝ երբ մայրը տունը չէր . — իր եղբօր մազերուն մէկ մասը կտրեց , եւ հօրը գզրոցէն զմեղին մը առնելով ինքզինքը վիրաւորեց . հայրը զալով իմացաւ զայս , եւ այն զիչերը բնաւ չխօսեցաւ զաւակին հետ , ոչ ալ հետեւեալ առտուն : Անառակորդին շատ տխուր էր , եւ ծնողքին այս ընթացքն անպէս խորին ազդեցութիւն ըրաւ իր վրայ , որ քանի մը օր ետքն երբ տեսաւ թէ իր մայրը զուրս ելնելու վրայ է , ազաչեց որ չեղնէ՝ ըսելով որ եթէ իր քովէն հեռանայ՝ զուցէ ուրիշ այլանդակ բաներ ալ պիտի ընէ :

Մենք ասոնք պատմեցինք՝ պատասխանելէ առաջ այն խնդիրին թէ « աւելի ծանր դէպք մը պատահելու ատենն ի՞նչ ընելու է » , որպէս զի ցուցնենք նախ՝ թէ ծնողներու եւ որդիներու մէջ եղած յարաբերութիւններն ի՞նչ ըլլալու են , վասն զի այս յարաբերութիւններէն կախուած է աւելի ծանր յանցաւորութիւնները զսպելու յաջողութիւնը : Հիմա կըրնանք հաստատել նաեւ՝ թէ մեր ապսպրած դրութիւնն ընդունելով՝ այս յարաբերութիւններն սկիզբէն աւելի հիմնական խարխիս մը ունեցած պիտի ըլլան : Արդէն նշանակեցինք՝ որ պարզապէս մանուկին ցուցնելով իր գէշ գործերուն գէշ հետեւանքը՝ ծնողները զերծ պիտի մնան անոնց ատելի երեւելէն . բայց պէտք է ցոյց տանք նաեւ՝ որ երբ սկիզբէն այս ընթացքն ազէկ բռնութիւն համակրութեան փր ու աճեցուն զգացում մը կը ծնի :

Այսօր՝ շատ հայրեր ու մայրեր իբրեւ բարեկարգ-
քշնաւիներ կը նկատուին իրենց զաւակներէն : Ծնողքին
մանկավարական ընթացքն է որ անվրէպ կերպով կորոչէ
մանուկին տպաւորութիւններն , եւ այս ընթացքն՝ յան-
կուցանելու եւ սպառնալու , դգուանքի ու կշտամբանքի ,
քաղցրութեան ու խստութեան խառնուրդ մը ըլլալուն
համար՝ հարկաւորապէս իր միտքին մէջ ծնողական բնաւո-
րութեան վրայ զաղափարներու կռիւ մը կը դոյանայ :
Ընդհանրապէս մայր մը կը կարծէ՝ թէ բա՛ւ է իր զաւակին
ըսել՝ որ ինք անոր ամէնէն աղէկ բարեկամն է . եւ հա-
մոզուած ըլլալով՝ որ տղան պէտք է հաւատայ իր ըսա-
ծին՝ կը հետեւցունէ թէ ստուգիւ կը հաւատայ այդ խօս-
քին : « Գու աղէկութեանդ համար է , կըսէ անոր . քեզի
պէտք եղածը քեռէ աղէկ գիտեմ ես . դեռ տղայ ես դուն ,
եւ չես կըրնար հասկընալ զայն . բայց երբ մեծնաս՝ չը-
նորհապարտ պիտի ըլլաս ինձ » : Այս եւ ասոր նման խօս-
քեր ամէն օր տեղի կունենան , եւ սակայն ամէն օր ալ
մանուկն իրական պատիժներ կառնէ : Ամէն ժամ կարգի-
ւնն անոր իր ուզածն ընել . եթէ ծնողքին ըսածին նայի՝
իրեն աղէկութեանն համար է այս . բայց իրապէս տղան
իր դժբաղդութիւնը կը տեսնէ հոն : Չկըրնալով հասկընալ
թէ իր մօրն ըսած ապագան ի՞նչպէս բան է , եւ թէ իրեն
տրուած պատիժն ի՞նչ կերպով ապագայ երջանկութեան
պիտի տանի զինքն՝ եղածն իր առ ժամն զգացածին հա-
մեմատ կը դատէ , եւ զգացածն ալ փորձելի բան մը
չըլլալով՝ այս խոստումին վրայ միշտ տարակուսող կըլլայ :
Եւ արդարեւ , պէտք չէ՞ տղան իրերն իրենց առաջիկայ
արդիւնքին չափով դատէ , եւ այդ արդիւնքը՝ չե՞ն հաս-
տատեր իր հանած հետեւութիւնը . մայրն ալ՝ եթէ անոր
տեղն ըլլար՝ այդպէս պիտի մտածէր : Եթէ այդ կինջ բա-
րեկամներէն մին անզաղար հակառակէր անոր փափագ-

ներուն , եւ միշտ գտնն կշտամբանք տեղար անոր վրայ , եւ երբեմն ալ ծեծէր՝ անշուտ չպիտի մտածէր իսկ այդ դաժանութեանց հետ զրցուած այն խօսքին վրայ՝ թէ անոնք իր աղէկութեանն համար են . ուրեմն ի՞նչպէս կը կարծէ որ իր դաւակին վրայ ուրիշ ազդեցութիւն պիտի ունենան ատոնք :

Դիտեցէ՛ք արդ , որ եթէ մեր ըսած գրութիւնը շարունակ ՚ի գործ գրուի , եւ մայրն ոչ միայն պատժողի մը դերը չկատարէ , այլ նաեւ իր դաւակին հետ իրբեւ բարեկամ վարի՝ անոր իմացունելով բնութեան պատրաստած վտանգն՝ արդիւնքն ո՛րչափ տարբեր պիտի ըլլայ : Ասոր օրինակ մը առնենք . եւ որպէս զի այս օրինակը լաւ մը ցուցնէ այն եղանակն , որով այս գրութիւնը պէտք է տղայութեան ատենէն գործ գրուի , ամէնէն պարզ դէպքն օրինակ առնենք : Ենթադրենք՝ թէ փորձելու փափագով մը — որ մանուկներուն վրայ այնչափ բուռն է վասն զի անոնք իրենց գործերուն ընթացքը՝ զինելով վերլուծական մէթոտին կը համակերպեն բնազգաբար — ենթադրենք թէ փորձելու այս փափագով տղան հաճոյք կիմանայ՝ երբ թուղթի կտորներ ճրագին բոցին բռնելով այրէ , եւ անոնց այրիլը զիտէ : Անխոհեմ մայր մը՝ իրեն պարտք պիտի սեպէ արգիլել զայդ՝ որ իրեն խելքովը « գէշ բան է » կամ հրամայել որ չընէ՝ վախնալով որ ինքզինքը կայրէ : Եթէ տղան մտիկ չընէ՝ թուղթը պիտի առնէ անոր ձեռքէն . բայց եթէ բարեբաղդաբար խելացի ըլլայ այդ մայրն , եւ գիտնայ թէ փրկարար հետաքրքրութենէ մը կուգայ մանուկին այն եռանգն , որով կը զիտէ նա թուղթին այրիլը , նա մանաւանդ իր միջամտութեան հետեւանքին վրայ մտածելու չափ խոհուն ըլլայ , ա՛յդ մայրը՝ կըսենք՝ սապէս պիտի մտածէ . « Եթէ մանուկն արգիլեմ՝ պատճառ պիտի ըլլամ որ օգտակար գիտելիքէ

մը պիտի զբիւ հա . իրա՛ւ , անոր թող տուած չպիտի
ըլլամ որ այրի , բայց ազկէ ի՞նչ օգուտ . օր մը չէ օր մը
անոր մէկ տեղը պիտի այրի , եւ որպէս զի իր կեանքին
մէջ ապահով ըլլայ՝ պէտք է իր փորձովն իմանայ բոցին
յատկութիւնը : Եթէ հիմա այդ վտանգէն ետ կեցունեմ
զայն՝ օր մը չէ օր մը հո՞ն պիտի իյնայ՝ երբ մանաւանդ
զինքն արգիլող մէկը չըլլայ քովը . մինչ երբ անձով այդ
արկածին փորձն առնէ հիմա՛ ի՛մ մօտս եղած ատեն , գոնէ
կըրնամ ազատել զինքը մեծ ձախողուածէ մը : Ասկէ զատ՝
եթէ արգիլեմ զայն . հակառակած պիտի ըլլամ իր մէկ
գրօսանքին , որ ինքնին անմեղ եւ կրթիչ իսկ է , եւ ինք
ասոր վրայ քիչ շատ պիտի սրտնի ինձ դէմ : Որովհետեւ
զեռ անփորձ է արգիլեալ ցաւին , եւ այս արգելքը՝ զրօ-
սանքէ մը զրկուելու տհաճութիւնը միայն պիտի տայ
իրեն , զիս իրեն հակառակող մը միայն պիտի համարի :
Պահպանելու համար զինքը չարիքէ մը , որուն վրայ դա-
ղափար մը անգամ չունի , եւ հետեւաբար չարիք անգամ
չէ իրեն համար՝ զգալի կերպով վիշտ պատճառած պիտի
ըլլամ իրեն , այնպէս որ չարիքն եւ իսկ տուած պիտի
ըլլամ՝ իր խելքովը : Ուրեմն՝ աւելի ազէկ կըլլայ եթէ
պարզապէս իրեն իմաց տամ վտանգն , եւ պատրաստ ըլ-
լամ անոր ի՞նչ եւ իցէ ծանր հետեւանքին առաջքն առնե-
լու » : Ուստի՝ պէտք է մայրը միայն սապէս ըսէ զաւա-
կին « Եթէ բոցին դոչիս՝ վախնամ ձեռքդ այրես » եւ եթէ
մանուկն այս խրատը մտիկ չընելով՝ ինչպէս որ հաւանա-
կան ալ է՝ դարձեալ բոցին մօտեցունէ թուղթն՝ ու մատերն
այրէ , տեսէ՛ք ինչ կըլլայ ելքը ⁽¹⁾ . — Նախ՝ փորձ մը

(1) Մանաւանդ թէ իրերու կարգէն է՝ որ մարդու մէկ կողմը մինչեւ որ չայրի՝ այնպիսին այրելու գաղափարը չկրնար ունենալ , գաղափար բառն հոս տրամաբանական լայն իմաստովն առնելով . չգիտեմ

առած կրլայ , զոր պէտք էր առնել ուչ կամ կանուխ , եւ զոր առաջ չէր կրլնար առնել՝ վասն զի շատ փոքր եւ քնքուշ էր , եւ ապա՝ կը տեսնէ որ իր մօրը տնաճութիւնն ու խրատն՝ յիրաւի իր աղէկութեանն համար են եղեր . անգամ մը եւս մայրենի արթուն բարութեան փորձն առած կրլայ . անոր խօսքին անոր դորովին վատահ ըլլալու աւելի պատճառ մը ունեցած կրլայ , աւելի պատճառ մըն ալ զայն սիրելու :

Անշուշտ , ծանրագոյն վտանգի ատեն՝ պէտք է մինչեւ իսկ բռնութեամբ ետ կեցուցնել մանուկը . բայց այս պարագայէն զատ՝ ձեռք առնուելիք դրութիւնը պէտք է ըլլայ՝ չխուսափեցուցնել մանուկը սովորական դոյզն վտանգ-

քէ իւրաքանչիւր իրի գաղափարն ունենալու համար՝ անպատեալ հարկ է փորձել իւրաքանչիւրն անխիւր . սակայն երկու մեծ ու փափուկ գործ կը տեսնենք աշխարհի վրայ , որ խղիմսանալով վարելու համար՝ հարկ է գէթ բնկերական արդի վիճակին մէջ՝ անպատեալ անցած ըլլալ փորձի խիստ բովէ մը . ասոնք են՝ քահանայութիւն եւ բժշկութիւն , որ՝ մաւաւանդ առաջինը՝ ցաւալի հակադրութեամբ մը շատ տեղ արհեստի կարգ անցած են . Ո՛վ որ անհունի մօտ գուրի գգացումն եւ անոր հարկաւորութեան փորձառութիւնը չունի՝ չէ՛ նա իրապէս քահանայ . ով ո՛ր գէթ կարգ մը հիւանդութեանց ենթական չէ եղած եւ խիղն չընէր յիշել իպոկրափ անեղ վիճուք քէ « Դժոխք երթայ այն բժիշկն » որ շահի ու փառքի գործիք մը կրնէ իր մարդասիրական արուեստը » չէ՛ նա նշմարապէս այդ հիւանդութեանց բժիշկը . Այս երկու մեծ պատճառներն՝ որոնց առաջին ու վերջին նշանաբանն ըլլալու է՝ անձնանուէր գուր ու ամենակատար փորձառութիւն՝ մարդկութեան աղէտները նուազեցունելու կողմէն մեծ գործ պիտի կրնային կատարել , եթէ գիտակից ըլլային իրենց բուն դիտումին , եթէ իրենց համար գծուած շրջանակէն դուրս չելնէին , եւ ազատ ըլլային կողմնական նկատումներէ , որ իրենց պատճառն բրնութեամբն իսկ դիւրին բան մըն է իրենց համար . Մահու եւ կեանքի խնդիրներու մէջ մտնելով՝ ուրիշ մտածումներով դանդաշէլն՝ հանապազօրոյ հայտնութիւն մը չէ՛ բնորոշ Անոր , որ տուողն ու սասանեցունողն է հանուր խիղնի ու հանուր կեանքի :

ներէն , այլ միտքը բանալ եւ իմացունել , այս եղանակով՝ անոր որդիական զգացումը կարթունայ՝ աւելի զօրաւոր քան որչափ սովորաբար կայ արդէն : Եթէ այս պարագային մէջ՝ ինչպէս այլուր ալ՝ բնական խափանարարներու օրէնքը բանեցունենք , եթէ վտանգաբեր փորձութեանց եւ խաղերու մղած ատեն՝ վտանգին քիչ շատ մեծ ըլլալուն չափով՝ քիչ շատ ստիպիչ եղանակով մը իրեն իմացունելէ ետեւ՝ ազատ թող տանք տղան , անպատճառ միշտ զօրաւոր եւ վստահեցուցիչ գազափար մը կը գոյանայ անոր ըմբռնումին մէջ՝ իրեն ծնողներուն իմաստութեան վրայ : Ոչ միայն բարեհամբոյր զաւակ կըլլայ , այլ նաեւ այն օրական արկածներն , որ սովորաբար անախորժ տեսարաններու պատճառ են , առիթ մը կըլլան փոխադարձ լաւ զգացումներն հաստատելու . փոխանակ լսելով հասկընալու՝ թէ իր ծնողքն իրեն ամէնէն լաւ բարեկամներն են՝ մանուկը գործնականապէս կը հասկընայ անոր ճշմարտութիւնն , եւ այս ինքնափորձ խելամտութեամբ՝ այնպիսի՝ վստահութիւն մը այնպիսի՝ սէր մը կունենայ անոնց վրայ , զոր ուրիշ ոչ մէկ կերպով կարելի չէ ձեռք բերել :

Ահաւասիկ ցուցինք այն համակրական յարաբերութիւններն , որ մեր մէթոտին հանապազօրդ կիրառութեանէն պիտի ծնին : Դառնանք արդ յաջորդ խնդիրին՝ թէ «այս մէթոտն ինչպէս կիրարկելու է աւելի ծանր դէպքի ատեն» :

Բայց առաջ պէտք է ըսենք՝ որ այս ծանր դէպքը մեր ցուցած մէթոտին մէջ նուազ ծանր եւ շատ քիչ անգամ կը պատահին քան սովորական կարգին մէջ . վասն զի մանուկներուն դէշ վարքն՝ յաճախ յոռի վարչութեանէ մը պատճառած պարբերական զայրացկոտութեան պատուհն է : Կրկնուած պատիժներու պատճառով յառաջ եկած

բարոյական մենութիւնն ու գոգմտութիւնն 'ի հարկէ սէրը կը պաղեցունեն , եւ 'ի հարկէ դուռ կը բանան այն անսաստութեանց , որոնց սռաջքն համակրութիւնը կառնէ :

Այն յոռի գնացքն , զոր միեւնոյն ընտանիքի մանուկներն իրարու հետ կուենենան՝ չափահասներուն անոնց հետ գնացքին պատկերն են մեծ մասով : Անոնց մէկ մասը նմանութիւններ են . մէկ մասն ալ արգասիք այն գէշ բնաւորութեան ու միտումին , որով մարդիկ կուզեն ուրիշներուն հետ այնպէս վարիլ ինչպէս ուրիշներն իրենց հետ վարած են . իրենց առած հարուածներուն ու կշտամբանքին փոխարէնն են անոնք : Տարակոյս չիկայ՝ որ համակրութեան այն գործունէութիւնն եւ զգայումներու այն անդորր վիճակն՝ որ անպատճառ յառաջ կուգան մանուկներուն վրայ մեր նշանակած մէթոտով կը խափանէ անոնք՝ այնպէս յաճախ ու զիւրութեամբ ինքզինքնին վայրաք ու ցասմանական գործերու տալէն : Նոյն պատճառներով կը նուազին աւելի ծանր յանցանք , այսինքն՝ ստախօսութիւնն ու մանր գողութիւններ : Թի եւ նոյն ընտանիքի անգամներուն սիրտի պաղութիւնն՝ այս կարգի անսաստութեանց արգասաւոր աղբիւր մըն է : Ամէն զիտող աչք կըրնայ տեսնել՝ թէ բնական օրէնք մըն է որ կեանքի մեծ հաճոյքէ անժառանգուած մարդիկ՝ կը ջանան անոր փոխարէն ստորին հաճոյք վայելել . անոնք որ ուրիշներուն քաղցր համակրութենէն զուրկ են՝ ինքնասիրական քաղցրութեանց ետեւէ կըլլան , եւ՝ հակառակ հետեւութեամբ մը՝ ծնողներու եւ մանուկներու քաղցր յարաբերութիւնները պատճառ եղած են նուազեցունելու այն սխալներն , որոնց աղբիւրն է ինքնասիրութիւն :

Երբ ասոր հակառակ՝ լաւագոյն մէթոտներով ալ այսպիսի սխալներ գործին , ինչպէս երբեմն կը գործին , յաջորդ անգամ կարելի է նորէն հետեւութեանց հրահան-

զին զիմել . եւ եթէ կայ վտտահութեան ու համակրութեան այն կապն՝ որուն վրայ խօսեցանք՝ այս հրահանգն հզօրապէս պիտի ազդէ : Վասն զի , օրինակի համար , ի՞նչ են գողութեան մը հետեւանքը . — երկու տեսակ են անոնք , ուղղակի եւ անուղղակի : Ուղղակի հետեւանքը՝ լոկ արդարութեան հայեցուածով՝ փոխարինութիւնն է : Արդար օրէնսդիր մը (եւ ամէն ծնող պէտք է ջանայ այնպիսի մէկն ըլլալ) հնար եղածին չափ պէտք է պահանջէ՝ որ գէշ գործ մը լաւ գործով մը հատուցուի . եւ գողութեան գէպքին մէջ՝ դարմանումը կենթադրէ գողցուած առարկային տեղը գնելը , կամ , եթէ առարկան կորսուած է՝ անոր արժէքին փոխարէն հատուցում մը , զոր պէտք է կատարել՝ մանուկին գրպանի դրամէն վար գնելով : Անուղղակի եւ լուրջ հետեւանքը՝ ծնողքին խորին դժգոհութիւնն է : « Բայց՝ պիտի ըսեն՝ հայրական դժգոհութիւնը չիսով կամ ձեծով կը յայտնի միշտ այսպիսի գէպքի ատեն . ուստի ձեր մէթոտին մէջ նոր բան մը չիկայ » : Շատ ճշմարիտ է այս . եւ մենք արդէն ըսինք՝ որ շատ ծնողք ինչ ինչ եղանակներով մեր մէթոտը բնականաբար կը գործադրեն : Տուցինք արդէն՝ որ կրթական ամէն դրութեանց մէջ՝ ճշմարիտ դրութեան վերելակելու միտում մը կայ . եւ հոս ալ ինչպէս քիչ մը վերը՝ կըրնանք զիտել տալ՝ թէ իրերու գեղեցկազիր կարգին համեմատ այնպէս կը պատահի որ բնական խափանարարներուն ուժգնութիւնն իրենց երեւոյթներէն դատելով՝ չըջալայրին պահանջումներուն համազօր կըլլան . ուր որ մանուկն հօրը պէս խուժ է , հայրական դժգոհութիւնը վայրագ գործերով կարտայայտի . ուր որ մանուկներն աւելի ազու բարք մը ունին՝ հոն այդ դժգոհութիւնը նուազ վայրագ կերպով կարտայայտի : Բայց հոս ամէնէն աւելի պէտք է զա՛յն զիտել՝ թէ հօրը սաստիկ տհաճութեան արտայայտութիւնն

մանուկին վրայ այնչափ լաւ ազդեցութիւն մը կըրնայ ունենալ՝ որչափ իր եւ ծնողքին մէջ եղած սիրակցորդութիւնը քերմ է ։ Բնական հետեւանքով հրահանգութեան ազդեցութիւնը ճիշդ համեմատութեամբն է այն խստութեան , որով ուրիշ պարագաներու մէջ ծնողք պինդ կը բռնեն այդ հրահանգութիւնը ։ Ամէն մարդ եթէ ուզէ՝ կըրնայ ասոր փորձն ընել ։

Որովհետեւ ամէն մարդ գիտէ որ՝ եթէ մէկուն թըշնամանք մը ընէ՝ անոր վրայ զգացած սիրտի մորմոքն՝ թշնամանեալին սիրելութեան համեմատ աւելի կամ նուազ կծու կըլլայ (ի հարկէ մէկգի թողլով աշխարհաշահ նկատումներն , որ մեր լնդիրէն դուրս են) , որովհետեւ՝ եթէ նախատեալն իրեն արդէն իսկ թշնամին է , իր ըրած նախատինքը սիրտի ծածուկ գոհացումով մը քան մորմոքելով կը յիշէ միշտ . դարձեալ՝ որովհետեւ եթէ իրեն ըտրովին անծանօթ մարդ մըն է թշնամանեալը՝ թշնամագիրն այնչափ հոգը չընէր որչափ պիտի ընէր եթէ այդ անձն իր մտերիմն եղած ըլլար ։ Ասոր հակառակ , եթէ սիրելի ու փարելի անձ մըն է , զայն նախատած ըլլալուն յիշատակը՝ ծանր դժբաղդութեան երկար ու կծուակիծ մորմոքի ազբիւր մը կըլլայ իրեն համար . Ուստի՝ հայրական դժգոհութենէն առաջ եկած սրտնութիւնը՝ նախկին համակրութեան չափով կը պանազանի ։ Երբ որդին արդէն պաղած է իր հօր սէրէն՝ իր յանցաւորութեան ատեն զգացած մորմոքն ուրիշ բան չըլլար՝ բայց եթէ մարմնական կամ զրկողական պատիժներէ երկիւղ մը միայն , որ զուտ ինքնասիրութիւն է . եւ այս պատիժները կրելէն ետեւ՝ հակառակութիւնն ու ցասումն այս պաղութիւնը սառնութեան կը փոխեն , Բայց եթէ ծնողքին սովորական անուշութեամբն՝ որդիական սէրն արդէն վառ եղած ըլլայ , հօրը դժգոհութեան վրայ որդիին իմացականութիւնն այն-

պիսի՛ կշիռ մը կառնէ՛ որ նա ա՛լ այնուհետեւ թէ՛ այն-
պիսի յանցանք մը ընելէ կըզգուշանայ թէ՛ իմացա-
կանութեան այդ վիճակն ալ ինքնին փրկարար բան մը
կըլլայ անոր կրթութեան, Բաւական ատեն ամէնասիրելի
բարեկամէ մը զրկուած մնալու բարոյական պատիժն՝ հա-
մազօր է մարմնական պատիժի, եւ թերեւս աւելի՛ ազգու։
Տղան՝ փոխանակ ըստ սովորականին երկիւղ ու ցասում
իմանալու՝ հօրը տրամակից կըլլայ, կը մօրմոքի անոր
տրամութեան պատճառն ինքն ըլլալուն վրայ, եւ կը ջա-
նայ ուրիշ գործով մը հատուցումն ընել իր յանցանքին,
եւ նօրէն անոր աչքը մտնել։ Փոխանակ զրգուելու անգի-
տակից մանուկին ինքնասիրական զգացումներն, որ եթէ
նախ անգամ մը արմատ ձգեն՝ ոճրագործութեան աղբիւր
մը կըլլան, կը զրգուեն անոր այլասիրական⁽¹⁾ (altruiste)
զգացումներն, որ ոճրագործութեանց առաջքը կառնեն։
Ուստի բնական հետեւանքի եղանակով հրահանգութիւնը՝
կարելի է բանեցունել առ հասարակ մեծ եւ փոքր յան-
ցանքի ատեն, եւ անով՝ ոչ միայն կըրնանք այդ յան-
ցանքը զսպել, այլ նաեւ անոնց առաջքն առնել։

Երկու խօսքով ըսե՛նք ճշմարիտը. — վայրագութիւ-
նը՝ վայրագութիւն եւ ազնուութիւնն՝ ազնուութիւն կը
ծնանին։ — Բարեսրտութեամբ չկրթուած մանուկները
բարեսիրտ չեն ըլլար, եթէ անոնց հետ ազուարար վա-
քինք՝ անոնց սիրտին մէջ ազու զգացումներու սերմը
կը ձգենք։ Թէ՛ ընտանեկան թէ՛ քաղաքական վարչու-
թեանց մէջ՝ մեզմ կառավարութիւն մը՝ հետզհետէ ազ-

(1) Altruisme այլասիրութիւն բառն՝ իրեւ դիմաբաժանեալ ինք-
նասիրութեան (egoïsme), Օկիւսդ Քոնդ մտցուց փիլիսոփայական լեզուին
մէջ՝ նշանակելու համար այն զգացումն, որ կը ձգէ մեզ համակրիլ մե-
նամենեուն եւ մենէ աւելի՛ ուրիշներ սիրել։

բոցի մէջ, ու ճարերնին հասնելով աւելի մեղմ դպրոց մը զրկած էին. քանի մը տարիէն երբ դպրոցէն դարձաւ՝ գիտեցին որ առաջ որչափ չար էր՝ այնչափ բարի եղած էր այժմ. եւ մայրը կըսէր՝ թէ բարքի այս մեծ փոփոխութեան բովանդակ պատճառն եղած էր դպրոցին համեմատական մեղմութիւնը :

Վերոյիշեալ սկզբունքն այսպէս ցուցադրելէ ետեւ՝ անոնց հետեւորդ մէկ քանի կանոններն ալ խրատի ձեւով տալով, վերջացունենք այս գլուխը :

Մանուկներէն մի՛ պահանջէք բարոյական ազնուութեան բարձր լիճակ մը. պէտք է զիտնալ՝ որ ամէն մարդ մանկութեան առաջին տարիներու ատեն կանյնի բնաւորութեան այն երեւոյթներէն, որմէ անցած է իր ամէնահին խուժիկ ցեղը : Ինչպէս որ մանուկին փափուկ քիթը, վերահայեաց ունդերը, թանձր շուրթերը, խոտոր աչքն ու անդար ճակատը՝ մինչեւ որոշեալ ատեն մը այնպէս կը մնան վայրենիներուն նման, նոյնպէս իր բնազդներն ալ վայրենի բնազդներ են : Այս է պատճառն՝ որ մանուկներն առ հասարակ հակամէտ կըլլան անդթութեան, գողութեան, ստութեան, եւ այս միտումն՝ եթէ կրթութիւնը նպաստելու չըլլայ իսկ՝ հետզհետէ կը մեղմանայ զիմական բրտութեանց հետ : Հասարակութեան այն կարծիքը՝ թէ մանուկներն անմեղ կըլլան՝ բոլորովին սխալ է անոր չար քերուակներուն նկատումով. միայն չարի՛ ճանաչումի մասին ճիշդ է : Ով որ մանկարան մը մտնելով՝ կէս ժամի չափ ուշադրութեամբ զիտէ անոնց վարքը՝ կատարելապէս պիտի համոզուի ասոր : Դպրոցներու մէջ արձակ թողուած փոքր մանուկներն՝ իրարու հետ մարդոցմէ աւելի կոշտութեամբ կը վարին, եւ եթէ աւելի փոքր հասակի ատեն անոնք ինքզինքնուն թողունք ա-

դատ համարձակ՝ իրենց այս կոչտութիւնն աւելի աչքի կը դարնէ :

Ինչպէս բարոյականի մասին մանուկներէն շատ բան պահանջել պէտք չէ , ուրիշ բաներու մէջ ալ անոնցմէ բազմապահանջ ըլլալն անխելքութիւն է : Հասած ենք ատենի մը՝ որ ամէն մարդ հասկըցած է՝ թէ կանխահաս իմացականութեան մը արդասիքն յօռի կըլլան . բայց դեռ չենք հասկըցած թէ կանխահաս բարոյականն ալ շեասակար հետեւանք կուսենայ : Մեր բարոյական ու իմացական բարձր կարողութիւններն համեմատաբար բազմադէմ են , եւ ասոր համար երկուքն ալ յամր կը յառաջատեն . երկուքն ալ եթէ արագ զարգանան՝ ասպագայ զարգացումը կը տուժէ : Ասկէ յառաջ կուգայ այն անկանոնութիւնն, որ գրեթէ ընդհանուր է : Այն մանուկներն՝ որ սկզբնական տղայութեան ատեն իրենց վարքովն օրինակ եղած են իրենց նմաններուն , քանի՛ տարիք առնեն՝ կը վատթարին , ըստ երեւոյթին անբացատրելի շրջումով մը , եւ վերջապէս իմացական ու բարոյական միջին աստիճանէն վար կը գլորին . մինչդեռ անոնք , որ մանկութեան ատեն իրենց վրայ աչքի դարնելիք յառաջդիմութիւն մը չեն ցուցած , հետզհետէ յուշիկ կազմուելով՝ համեմատաբար բարձր բարոյականի տէր կըլլան :

Ուրեմն , ծնո՛ղք ու կրթի՛չք , չափաւոր հրահանգներ գործ դրէք , եւ գո՛հ եղէք՝ երբ չափաւոր արդիւնք ստակեն ձեր ջանքը : Երբ քաջ ըմբռնէք՝ որ բարձրագոյն բարոյական մը եւ բարձրագոյն իմացականութիւն մը՝ ծանր ու երկար կրթութեամբ միայն կըստացուին , սխտի համբերէք ձեր մանուկներուն ամէն վայրկեան ցուցած անկատարութեանց : Այսպէս՝ անոնց դէմ շատ չպիտի սրգողիք , չպիտի սպառնաք անոնց , եւ չպիտի զրկահարէք անոնք . եւ եթէ ընդհակառակը մանուկներն աղէկ կրթելու խօջ

յուսով մը այսպէս ընէք՝ պատճառ պիտի ըլլաք որ անոնք ընտանեկան սրտուռութեան սպարբերական հիւանդութեամբ մը վարակին :

Մանուկին վարքն իր ամէն մանրամասներուն մէջ առանց բռնութեան կանոնաւորելու հարակիս կառավարութեան այս ազատ ձեւն՝ հարկաւոր հետեւանքն է այն դրութեան , որուն ջատագովն եղանք : Հերիք է ձեզի հսկել՝ որ ձեր մանուկը իր գործերուն բնական հետեւանքը կրէ միշտ , եւ այն ատեն չպիտի կըրնաք զեղծանիլ իշխելու այն ունակութեամբ , որով շատ ծնողք կը զեղծանին : Ամէն ատեն թողէք՝ որ ազան իր իսկ փորձառութեամբն հրահանգի , որպէս զի չըլլայ որ կազապարի այն հրատոչոր առաքինութեամբ , որ կը ծնի ՚ի բնէ հլու մանուկներուն վրայ՝ վարժապետներու խստութեամբն :

Երբ այսպէս ամէն պարագայի մէջ՝ ձեր մանուկին գործերուն դէմ բնական խափանարարներու ընթացքն ազատ թողուք , ձեր բնաւորութիւնն ալ չափաւորած պիտի ըլլաք յաջող կերպով մը . շատ մը ծնողք՝ կը կարծեն թէ բարոյապէս կը կրթեն իրենց զաւակը՝ թող տալով որ իրենց բարկութիւնը դուրս պոռթկայ իր նախկին թափովն ու բերումով : Մայրեր կը պատժեն իրենց զաւակներուն թեթեւ յանցանքն (որոնց շատն իրապէս յանցանք իսկ չեն) զարնելով , լլկելով , դառն խօսքով , եւ ատոնք՝ միայն իրենց անուղղայ զգացումներուն արտայայտութիւնն են , որ աւելի իրենց իսկ բերումներէն քան մանուկներուն օգտակար դասեր տալու իղձէն յառաջ կուգան : Բայց երբ անոնց ամէն յանցանք գործելու ատեն՝ ուշ դրուի թէ բարոյական հետեւանքն ինչ պիտի ըլլայ , եւ այդ հետեւանքն ինչ եղանակով կարելի է յանցաւորին աւելի զգալի ընել , անշուշտ այդ գոյզն միջոցին՝ եթէ ծնողք ինքզինքնին զսպեն՝ աւելի իմաստու-

Թեամբ վարիլ կը սորվին . իրենց կոյր բարկութեան առաջին շարժումը կը փոխուի նուազ բուռն զգացումի մը , որ թող չիտար կարգէ գուրս բան մը ընել :

Սակայն պէտք է նաեւ՝ որ ծնողք անկարեկիր գործիք մը դառնան այս բնական հրահանգութեան ատեն . պէտք է միտք բերել՝ որ մանուկներուն այս բնական խափանարարներէն զատ , զոր իրերուն ընթացքը պիտի իմացունեն անոր , ծնողքին հաւանութիւնը կամ չհաւանունութիւնն ալ տեսակ մը բնական խափանարար է , եւ բարեկշիռ միջոց մը՝ անոր ուղիղ ընթանալուն : Մենք դէմ կը խօսինք այն գէ՛շ ունակութեան , որով ծնողք իրերու բնական կարգին մէջ եղած պատիժներուն տեղ արուեստական պատիժներ կուտան . այս՛ , պէտք է , կըսենք , բնական պատիժներուն տեղ այսպիսի արուեստականներ անցորնել . բայց եւ այնպէս պէտք է բոլորովին զանց ընել արուեստական պատիժներն ալ , այլ անոնք ալ բնականներուն համընթաց բանեցունել : Թէպէտեւ ծնողքին դրած երկրորդակարգ պատիժը պէտք է որ բնական գլխաւոր պատիժին տեղ անցնի , բայց կըրնայ չափաւոր եղանակով սպասաւորել անոր՝ իբրեւ յաւելում : Ծնողքին զգացած արտմութիւնը կամ ցասումը պէտք է խօսքով կամ գործով արտայայտի՝ այն խիստ պայմանով սակայն որ նախ քիչ մը խորհրդածութեան կշիռով չափի : Ի հարկէ ծնողքին բնաւորութեանն համեմատ կըլլայ այդ զգացումներուն բնութիւնն ու թափն , ուստի անտեղի է պատուիրել որ անոնք այս կամ այն կերպ զգալ պարտին . բայց եւ այնպէս պէտք է ջանք մը ըլլայ այդ զգացումներն այնպէս մը չափաւորելու՝ որ կարելի եղածին չափ ծնողքին քիչ մը խորհրդածելով ինքնին պատշաճ դատած ձուլուածն առնէ : Պէտք է զգոյշ ըլլալ սակայն երկու ծայրայեղութիւններէն՝ ոչ միայն տժգոհելու ուժգ-

հումթեան , այլ նաև այդ գոգոհութեան տեղողութեան մասին : Պէտք է մէկ կողմէն՝ խորշիլ մայրերու սովորական եղած այն թուլութենէն , որով զրեթէ միեւնոյն վայրկեանին թէ՛ կը չեխեն թէ՛ կը շոյեն , ու միւս կողմէն՝ առանց հարկի երկար ստեն պաղութիւն ցուցնելէն , որպէս զի մանուկը ծնողքին համակրութենէն բոլորովին պաղած մնալու չսովորի , եւ անոնց ազդեցութիւնը չկորսուի : Մանուկներուն գործունէութեանց ծնողքին վրայ յառաջ բերած բարոյական հակազդեցութիւններն՝ հնար եղածին չափ պէտք է նմանն ըլլան այն հակազդեցութեանց , որոնք կատարեալ բնաւորութեան տէր հայր մը կը զգայ :

Պէտք չէ նաև իրարու ետեւէ հրամաններ տալ մանուկներուն . այն ատեն միայն պէտք է հրաման տալ երբ միւս միջոցները չեն զօյեր կամ անարդիւն եղած են : Փան Բոլ կըսէ՝ թէ « հրամաններու շատութիւնն՝ աւելի ծնողներուն քան մանուկներուն նպաստաւոր է » : Շատ առնելու մէջ յանցաւորին տրուած պատիժն՝ ոչ թէ յանցանքին բնակից պատասպարտութեան այլ անհնազանդութեան ազդած բարկութեան համեմատ կորուշի : Տե՛ս ի՞նչպէս կըսպանան ծնողք ու վարժապետներն — « ի՞նչ համարձակութեամբ խօսքս մտիկ չես ընել » — « բայց ես անպատճառ մտիկ ընել պիտի տամ քեզի » — « պիտի հասկըցունեմ քեզի՝ թէ վարժապետ ի՞նչ ըսել է » — Դիտեցէ՛ք այդ խօսուածքն ու անոր ձևն , որ աւելի տիրելու կամք քան թէ մանուկին լաւութեան վափազ մը կը ցուցնեն : Խոհեմ հայր մը , երբ բռնադատութիւն չբանեցունելէ զատ՝ բռնադատութեան անպիտան բան մը ըլլալը նշմարէ՝ ինքզինքը բարեբաղդ պիտի զգայ . հրամայական օրէնքը մէկ կողմ պիտի թողու՝ երբ յաջողութեան միջոցներով իր զաւակին ուղեցոյց ըլլալ , եւ եթէ

հարկ ըլլայ իրեն վերջնապէս անանօրինակի հրաման մը տալ՝ դժկամակութեամբ պիտի յօժարի անոր : Այս կանոնին համաձայն՝ պարտաճանաչ հայր մը ետ պիտի կենայ իր զաւակին վրայ բռնի տիրելու բերումէն , եւ ինքզինքը պիտի վարժեցունէ թոյլ տալու որ իր մանուկները կարելի եղածին չափ ինքզինքնին իրենք կառավարեն , եւ միայն անհրաժեշտ հարկ եղած ատեն պիտի ըսէ անոնց բացարձակապէս՝ թէ անպատճառ իմ խօսքս պիտի ըլլայ :

Բայց ամէն անգամ որ ծնողք կըզգան թէ ա՛լ հարկ է անպատճառ հրահան սալ , պէտք է վճարար ու անողոքարար տան այդ հրամանը՝ մինչև որ կատարի : Եթէ անհրաժեշտ հարկ ըլլայ ծնողքին իր իշխանութիւնը բանեցունել , պէտք է որ արտասանեն իրենց վճիռն , եւ ա՛լ ետ չառնեն զայն : Պէտք է շղէկ խորհիլ ընկիւքին վրայ , պէտք է անոր ամէն հետեւանքը քաջ կշռել . պէտք է քննել ինքզինքը թէ արդեօ՛ք մինչև ծայրն երթալու բաւական հաստատամտութիւնը կա՞յ ներսդ , եւ երբ անգամ մը հրամանը տաս՝ անպատճառ անոր հնազանդեցունելու է մանուկը : Տրուած պատճական վճիռն՝ անանձն բնութեան սահմանադրածին նմանն ըլլալու է , այսինքն՝ անընկրկելի : Երբ մանուկն առաջին անգամ ըլլալով՝ հրատին զպչի՝ անմիջապէս ձեռքը կայրի . երբ նորէն զպչի՝ նորէն կայրի . երբորդ եւ ամէն անգամին՝ միշտ կայրի , եւ ինք կը սորվի ա՛լ չզպչիլ անոր : Եթէ ծնողք ալ նոյն անողոքութեամբ վարին , եւ իրենց ամէն ազդեցութիւնները նոյն միակերպութեամբ բանեցունեն մանուկին վրայ , նա իսկոյն պիտի յարգէ անոնց հրամանները՝ բռնութեան օրէնքն յարգելուն ճիշդ նման : Եւ երբ անգամ մը այս յարգանքն ամրապնդի՝ առանին անհամար չարիքի առաջքը պիտի տանէ : Դաստիարակութեան մէջ դորժուած սխալներուն ամէնէն գէշը՝ ըրածին հետեւանքը չմտածելն

է . այն ընտանիքին մէջ՝ ուր պատիժի գործադրութիւնն առկախ ու անկանոն եղանակով կրլլայ՝ մանուկներն անհամար յանցանք կը գործեն : Այն թոյլ մայրն , որ անդազար կըսպառնայ բայց իր սպառնալիքին հազիւ փոքր մասը կը գործադրէ , որ յախուռնաբար հրամաններ կարձակէ՝ բայց ետքը շուտ մը զղջալով ետ կառնէ անոնք , որ միեւնոյն յանցանքին զէմ մերթ անուշութեամբ ու մերթ խստութեամբ կը վարի իր վաղանցիկ բնաւորութեան համեմատ՝ այնպիսին իրեն եւ զաւակներուն համար հազարումէկ նեղութեանց պատճառ կրլլայ : Անոնց աչքին զէշ կերելի , եւ աններդաշնակ զգացումներու օրինակ մը կրլլայ անոնց : Համարձակութիւն կուտայ անոնց իր հրամանները չկատարելու , վասն զի անոնք պատիժէն ազատելու ընտել յոյսը կունենան միշտ . հազարումէկ շփոթներ կը ծնանի , որ թէ՛ իրեն թէ՛ զաւակներուն բնաւորութիւնը կը խաթարեն , եւ մանաւանդ բարոյականի խառնակ անգունդ մը կընեն անոնց միտքն , որ երկար տարիներու դառնադոյն փորձառութեամբ միայն թերեւս պարզուելով կարգի գայ : Աւելի լա՛ւ է ընտանեկան կառավարութեան այն ձեւն , որ թէպէտ խիստ է՝ այլ աննահանջ կը գործադրի , քան թէ՛ ամոքագոյն եղանակ մը՝ որ տարտամութեամբ ու հարեւանցի կը կատարի : Կը կրկնենք դարձեալ , առանց անհրաժեշտ հարկի՝ պէտք չէ բռնադատիչ միջոցներ բանեցունել մանուկներուն վրայ . բայց երբ խորհելով ու փորձելով ա՛լ հաստատ համոզում մը գոյանայ՝ թէ հարկ է բռնանալ , այն ատեն պէտք է բռնանալ՝ բայց աղէ՛կ բռնանալ :

Պէտք է միտքէ չհանել՝ թէ բարոյական դաստիարակութեան նպատակն է մանուկը ինքզինքն զսպելչու կարող՝ եւ ոչ թէ ուրիշներէն զսպուելու կարօտ մէկն ընել : Որովհետեւ կրթելի մանուկները ինքզինքնին

կառավարելու մարդիկ պիտի ըլլան, եւ իրենց հանապա-
զորդ կենցաղին մէջ առաջնորդելու համար մէկը չպիտի
ունենան իրենց քովն՝ մինչդեռ իրենց ծնողքին խնամքին
ներքեւ են՝ ինքզինքնին կառավարելու կրթելէն լաւա-
գոյն եղանակ մը չիկայ։ Ամէնախոր մանկութեան ատեն՝
հարկ է մեծկակ տիրապետութիւն մը բանեցունել։ Երբ
երեք տարեկան տղայ մը չգոցուած անելիի մը հետ կը
խաղայ՝ պէտք չէ անոր հետ վարիլ իրերու հետեւանքով
հրահանգելու գրութեամբ, վասն զի այս պարագային՝ եթէ
չարգիլենք՝ արդիւնքը շատ մեծ աղէտ մը կըլլայ։ Բայց
խմայականութիւնը քանի՛ դարգանայ՝ հնար ու հարկ է
նուազեցունել խափանարար միջամտութիւններն, այն-
պէս որ այդ միջամտութիւնները քիչ քիչ տեղի տալով՝
ա՛լ դադրին ճիշդ այն ատեն երբ մանուկն արբունքի հա-
սած է։ Ամէն անցում վտանգաւոր է, եւ անցումներուն
ամէնէն վտանգաւորն է հայրենի արգելարանէն դէպի
աշխարհ արագ եւ ընդոստ անցումը։ Ասոր համար շատ
կարեւոր է գործադրել մեր ջատագոված գրութիւնն, որ
ինքզինքը նուաճելու վարժեցունելով երիտասարդն, որ
աստիճանարար աճեցունելով այս նուաճումը կիրարկելու
պատեհներն, եւ վերջապէս առանց մէկու մը օգնու-
թեան՝ զայն հետզհետէ կիրարկելու առաջնորդելով անոր՝
գրեթէ անզգալի կերպով առաջքը կաննէ պատանեկու-
թենէ դէպի արբունքը սովորաբար ընդոստ ու վտան-
գաւոր անցումին (ընդոստ ու վտանգաւոր կըսենք՝ նայե-
լով այն դիրքի ներհա՛յութեան՝ որ կայ պատանեկութեան
ու արբունքի մէջ)։

Վերջապէս, պէտք է միշտ միտք պահել՝ որ մանուկ
մը աղէկ կրթելը դիւրին ու պարզ գործ մը չէ, այլ ընդ-
հակառակը դժուար ու բազմաղէմ գործ մը. չափահաս
անձերու ամէնէն՝ դժուար գործն է այն։ Ամէն մարդ

զիտէ՛ որ ընտանեկան կառավարութիւնն՝ իր անհարթ ու
խիստ ձեւին մէջ՝ միջին խելքի տէր մէկն ալ կըլինայ կա-
տարել . վայրենի մարդիկ՝ ծեծով ու յիշոցներով կը կըր-
թեն իրենց մանուկները . նոյն իսկ անասուններն ալ՝ այս
զրութեամբ կը վարին իրենց ձագերուն հետ , ինչպէս են
չորքոտանիներն , որ խանչումներով ու խածնելով կը
զսպեն իրենց ծակաչք լակոտները : Բայց եթէ կուզէք ա-
ջողապէս բանաւոր ու քաղաքակրթական զրութիւն մը
կիրարկել , պէտք է մտային մեծ վարժութիւն մը ձևոք
բերէք . պարապով ուսումնասիրէք . խելացի համբերող
և ձեր անձնական բերումներուն զսպող ըլլաք . պէտք է
միշտ հարցունէք ինքզինքնուդ՝ թէ ձեր երիտասարդ հա-
սակին մէջ ի՞նչ հետեւանք տեսած էք ձեր կարգ մը
գործերէն , և խորհիք ձեր մանուկին գործերուն ալ
նման հետեւանք յառաջ բերելու միջոցներուն վրայ .
պէտք է ամէն օր մանուկին վարքին շարժառիթները
գանէք վերլուծութեամբ . աղէկ զանազանէք ճշմարտա-
պէս լաւ գործերն՝ ըստ երևոյթին միայն լաւ գործերէն ,
որ ստորին զգացումներէ՝ կը բղխին , և անքուն հսկողու-
թեամբ պէտք է զգուշանաք մանուկներն յաճախ անզը-
թութեամբ արհամարհելէն՝ անոնց անվնաս գործերը վնա-
սակար գործերու տեղ գնելով , և իրենց զգացումներէն
աւելի գէշ զգացումներ վերադրելով անոնց : Պէտք է քիչ
չատ բարոքէք ձեր զրութիւնն այնպէս՝ որ անոնք իւրա-
քանչիւր մանուկի մասնաւոր տրամադրութեանց ճիշդ
ազուցուին , և տակաւ ազնուացունէք անոնք՝ նոյն տրա-
մադրութեանց հետզհետէ նորանոր երևոյթներ առնելուն
համեմատութեամբ : Եւ հարկ է անխախտ համոզում մը
ունենաք յարատեւելու համար ձեր այդ շաւիղին մէջ ,
որ առջի բերան բնաւ արդիւնք մը չբերել պիտի թուի
կամ շատ քիչ արդիւնք պիտի բերէ : Մանաւանդ՝ երբ

ձեր խնամքին յանձնուած ըլլան այնպիսի մանուկներ , որ առաջ յոսի եղանակով կրթուած ըլլան . լաւագոյն մէթոտէ մը լաւագոյն արդիւնք ձեռք բերելու համար՝ պէտք է ունենաք երկար համբերութիւն . վասն զի բնական է որ տղայութենէ օրինաւոր զգացումով կրթուած մարդու մը համար ինքնին դժուարին եղած բան մը՝ կրկնակի դժուարին կրլլայ , երբ մանուկն արդէն սովորած ըլլայ սխալ զգալու : Պէտք է արիութեամբ վերլուծէք ոչ միայն ձեր զաւակին գործունէութեանց շարժառիթներն , այլ ձե՛ր իսկ գործերուն շարժառիթներն ալ . պէտք է ձեր անձին քննիչ աչքով մը որոշէք հայրական անկեղծ խնամասիրութենէ յառաջ եկած բերումները՝ ձեր լոկ անձնասիրութենէն ու հանգստասիրութենէն զրգուած բերումներէն . եւ յետոյ՝ ընելիք դժուարին բան մըն ալ կայ , այսինքն՝ երբ ձեր բերումներուն ճշմարիտ բնութիւնը գտնէք ու հասկընաք որ գէշ են՝ պէտք է նուաճէք աւտոնք , կարծ ըսենք , պէտք է դուք ձեզ նորէն կրթէք՝ նոյն իսկ ձեր զաւակը կրթելու ատեն : Լաւ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար՝ իմացական տեսութեամբ պէտք է ուսումնասիրէք մարդկային բնութիւնն ու իր օրէնքը՝ ձեր զաւակին ձեր եւ ամէն արարածներու վրայ երեւցած կերպարանքոյն , եւ այս ուսումնասիրութիւնն ամէնէն բազմադէմն է . բարոյական տեսութեամբ՝ պէտք է հզօր կոչում մը ընէք ձեր ամէնէն ազնուական զգացումներուն , ու սանձհարէք ձեր ստորին զգացումները : Դեռ աղէկ հասկըցուած չէ սա ճշմարտութիւնը՝ թէ առանց պատշաճապէս կատարելու ծնողական պարտքն՝ անհնա՛ր է ձեռք բերել կնոջ ու այր մարդու համար մտային զարգացումի բարձրագոյն վիճակ մը : Երբ անգամ մը ըմբռնէք այս ճշմարտութիւնը՝ պիտի հասկընաք թէ որչա՛փ սքանչելի է իրերու այն կարգադրութիւնն , որուն համեմատ

մարդիկ իրենց ամէնէն բունն զգացումներուն միջոցով
ինքնին կը միտին հնազանդելու այն հրահանգին, զոր ա-
ռանց այդ պայմանին կատարելն անհնար է: Գիտենք՝ որ
մեր ընթերցողներէն շատերը գաստիարակութեան այս
մտացածինը երկրայելով ու վնասելով մը պիտի ընդու-
նին. բայց ուրիշներն ալ անշուշտ պիտի նկատեն մեր այս
զաղափարականին նոյն իսկ բարձրութեանը մէջ՝ անոր
ճշմարտութեան յայտնի նշանը: Երբ գիտեն՝ որ այսպիսի
կրթութիւն մը անհնար է գործադրել իրենց քմայքին
ստրկացած անհամակիր ու մռայլ խնկքի տէր անձերէ,
երբ գիտեն՝ որ այդ կրթութիւնը գործադրելու համար՝
հարկ է մարդկային ընաւորութեան ամէնէն բարձր կարո-
ղութիւնները կիրարկել, պիտի համոզին որ այդ կըր-
թութիւնն արդարեւ մարդկային զարգացումին ամէնէն
յառաջացեալ վիճակին ամէնէն յարմարն է: Այդ կրթու-
թիւնը գործադրելու համար՝ իրա՛ւ է որ շատ ջանք ու
շատ անձնանուիրութիւն պէտք է. բայց պէտք է նաև
գիտնալ՝ թէ երջանկութեան առատ հունձք մը կը խոս-
տանայ այն: Պէտք է գիտնալ՝ որ կրթական յոռի դրու-
թիւն մը թէ՛ զաւակին եւ թէ՛ ծնողքին համար կրկնա-
պէս ազիտարեր է, եւ լաւ դրութիւն մը՝ կրկնապէս
աննման բարիք մըն է թէ՛ կրթողին թէ՛ կրթեալին
համար:

Մ Ա Ր Մ Ն Ա Կ Ա Ն Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՏՕՆԱՎԱՋԱՌԻ օրերը պանդոխին մէջ, կիրակի օրերը գիւղերուն կապելաներուն մէջ կամ լեռնաբնակ առպետներուն սեղանին վրայ, ուր կին չիկայ, ամէն տեղ՝ օրուան քաղաքական խնդիրէն ետքն՝ անասնաբուծութիւնն ամէնէն աւելի շահագրգիռ խնդիրն է :

Ազնուական պարոններն՝ որսաղնայութենէ մը ձիով տուն դառնալու ատեն՝ սովորաբար իրենց խօսակցութեան նիւթ կրնն թէ ի՞նչ ընելու է որ ձիերուն սեռն ազնուանայ, ի՞նչոյէս զուգաւորելու է անոնք այլասեռ կենդանիներու հետ, եւ ձիարչաւի վերաբերեալ ուրիշ «խել մը բաներ» : Եղաբերներու մէջ հրազէն որսորդութեանց ատեն սլ՝ որսական բարակներ հասցունելու վրայ խօսք կըլլայ անպատճառ : Երկու ազարակապան՝ կիրակինօրեայ եկեղեցական պաշտամունքէն ետ դառնալու ատեն՝ իրենց լսած քարոզին վրայ զիտողութիւններ ընելէ ետեւ՝ ինքնաբերաբար կանցնին եղանակին հունձքին եւ

արջառններուն վրայ խօսակցելու . յետոյ խոտի զանազան տեսակներուն եւ անոնց սնուցիչ յատկութեանց վրայ կը բանակցին : Ահաւասիկ Ղուկասն ու Աթանաս , որ գինեատունին մէջ հոտած՝ իրենց խողանոցին վրայ դիտողութիւններ կընեն , եւ ասով կը ցուցնեն թէ իրենց տանուաէրին խողերն ու ոչխարներն աղէկ կը տածեն . այս կամ այն եղանակով անոնք պարարտացունեն աղէկ գիտեն : Որսական շուներու , ասպաստաններու , ախոռներու , գոմերու կարգադրութիւններն՝ ոչ միայն գիւղաբնակներուն խօսակցութեան շահեկան նիւթեր կըլլան , այլ նաեւ քաղաքներուն մէջ՝ շուն պահող շատ մը արհեստաւորներ , հարուստ կէկ երիտասարդներ , որ կըրնան որսորդութեան ելնել , եւ անոնց գործէ քաշուած հայրերն , որ երկրագործական յառաջդիմութեանց վրայ կը խօսակցին , ու մասնապէսներուն գիրքերուն եւ լրագիրներու մէջ եռանդով կը կարգան վիճակագրական գրուածներն՝ եթէ ամէնն հաշիւի առնենք՝ ասոնք մեծկակ թիւ մը կը կազմեն : Երբ շատ երկիրներու արու ժողովուրդը նկատէք՝ պիտի տեսնէք որ անոնց մեծ մասը կարեւորութիւն կուտայ անատուններու զուգաւորութեան գիւցումին եւ անոնք այս կամ այն եղանակով մարդելու խընդիրներուն :

Բայց յետ-ճաշի խօսակցութեանց կամ ուրիշ զրուցաբարութեանց մէջ՝ ս'վլլած է տրդեօք մանուկներու գիւցումին վրայ բառ մը : Գիւղարնակ ազնուականն՝ իր ախոռներուն հանապազօրդ այցը տալէն , իր ձիերուն վիճակն ու անոնց տածումին եղանակը զննելէն , իր արջատներն աչքէ անցունելէն , եւ անոնց համար պէտք եղած հրամանները տալէն ետեւ՝ արդե'օք անգամ մը իր զաւակներուն սենեակին ալ կայցէ՞ տեսնելու համար՝ թէ անոնց ինչ սնունդ կուտան , ե'րբ կը կերակրեն եւ մանկարանին

օղառութիւնը բաւական է անոնց համար : Անոր մատե-
նադարանին մէջ կը գտնուին անշուշտ՝ անասնաբանական
ազարակարանական եւ որսաբանական մատեաններ , որոնք
թերեւս ծայրէ ծայր կարգացած է . բայց արդեօ՛ք զիրք
մը կարգացած է ստնզիաց մանկիկներն ու միւս մանուկ-
ները զիեւու վրայ : Ամէն կալուածատէր , ամէն ազարա-
կատէր , ամէն զիւղացի՝ քիչ շատ զիտէ թէ արջառներու
պարարտութեան համար վայրի շողգամի հացն ու կոնձ-
բակը (colza) ի՞նչ յատկութիւններ ունին , վարսակն ու
ձեծուած յարզն ո՛րչափ սննդարար են , եւ ո՛րչափ վտան-
գաւոր է անասուններուն չափէն աւելի առուոյտ տալը .
բայց այդ անձերէն ո՞րն արդեօք հարցուցած է ինքնիրոն՝
թէ իր զաւակներուն տուած սնունդն անոնց մարմնական
կազմուածքին յարմա՛ր բան մըն է : Կայելի է այդ մար-
դիկ իրենց այս անբնական անհոգութեան համար առար-
կեն՝ թէ իրենք կենդանիներուն վրայ այդչափ խնամքով
կը գուրգուրան անոր համար որ այդ իրենց գործն է ,
որմէ կախուած է իրենց շահը : Բայց մինք բաւական չենք
գտներ այդ բացատրութիւնը , վասն զի ուրիշ գտակարգի
մարդիկ ալ այդ անհոգութիւնն ունին իրենց զաւակնե-
րուն համար : Շատ քիչ քաղաքացի կայ որ չզիտնայ՝ թէ
պէտք չէ աշխատցունել ձին ամիջապէս անոր բան ուտե-
լէն ետեւ . եւ սակայն անոնց մէջ հազիւ կարելի է մէկ
հոգի մը գտնել , որ փոյթ ունենայ թէ իր զաւակներուն
կերակուր ուտելէն մինչեւ դասին սկսելու ժամանակամի-
ջոցը բաւական է անոնց : Երբ իրերու ընթացքն ազէկ
մը զիտենք՝ կը տեսնենք որ ամէն մարդ՝ գրեթէ միշտ՝
իր գիտնալիք բանը չհամարիր մանկարանի մէջ բռնուած
կարգն ու կանոնը : « Է՛հ , ես այդ բաներն ամէնն ալ
կնիկներուն ձգած եմ » պիտի ըսէ նա անշուշտ . եւ այս
խօսքն ըսած ատեն այնպիսի՝ կերպարանք մը կառնէ ,

որ գրեթէ միշտ կը ցուցնէ թէ այդ մանկատածական գործերն առնական մեծվայելչութեան անվայել բաներ կը սեպէ ինք :

Խնդիրն ո՛ր կողմէն ալ քննենք՝ տարօրինակ բան մըն է՝ որ մարդիկ քաջողջ զաւակներ հասցունեն իրենց հոգածութեանն անարժան գործ մը կը համարին չլուրձայն , մինչ անդին ընտիր ցուլեր հասցունելու համար՝ կրթեալ մարդիկ շատ ժամանակ կը վատնեն , ու զիշեր ցերեկ անոնց վրայ կը խորհին : Մանուկներու պատշաճ սնունդն հագուստն ու մարմնական մարզանքն որոշելու կարող գատաւորներ համարուած են այնպիսի մայրեր , որ գրեթէ միայն օտար լեզուներ նուազ եւ զուարճութեան վերարբերեալ կարգ մը արուեստները զիտեն , եւ ասոնց խորհրդատու արուած են՝ չին նախապաշարու մներով լեցուած դայեակներ : Եւ ասդին հայրերն իրենց ժամերը կը վատնեն հատընտիր խողեր հասցունելու համար՝ տետրակներ ու լրագիրներուն յօդուածները կարդալու , խորհրդակցութեան ատենան գումարելու , փորձեր ընելու եւ վիճաքանելու ⁽¹⁾ : Կը տեսնենք որ ամբաւ աշխատութիւն կը վատնեն արչաւահանդէսի ձի մը հասցունելու համար , որպէս զի՝ Տէրպիի մրցանակը շահի , այլ բնաւ չեն աշխատիր գէթ առողջ անձ մը հասցունել , որ պարծանք ըլլայ իր ընտանիքին . . . :

(1) Եւ մեր մէջ ալ՝ նոյն բուրք խաղալու , անդէպ եւ ի դէպ խրեղիւրներու վրայ ժամերով վիճելու , իւր բաժեցելու , հարեցահանելու , բամբասելու , բռնի հաննարներ շինելու , լուսիներ վայրաբերելու եւ եւ միջք վերամբառնալու եւլն՝ ելն. ուր լսնդին հէգ մանկութիւնն , աղմս ծերութիւնն ու պարսասեալ հիւանդութիւնը կը տոչոյն մութ քոցերու մէջ : Նմը բան մը բսած կըլլանք արդեօք՝ եթէ դիտել սսնք որ այդպիսի ընթացքի մը մէջ են նաեւ շատ գրական մարդիկ :

Մարդը լաւ անուցանելու խնդիրը սակայն ամէնէն կարեւորն է . մեր օրինակ բերած ներշնչներն ո՛րչափ ալ ծիծաղելի թուին՝ իրերու վիճակն ոչ նուազ աղիտարեր է հասարակութեան : Հանճարեղ մատենագիր մը ըսած է՝ աշխարհի մէջ լաւ գործեր կատարելու առաջին պայմանն է « լաւ կենդանի մը ըլլալ » :

Բարեբաղդաբար՝ դարուս գիտունները կը ցուցնեն՝ թէ իմացական կրթութեան չափազանցութեան ու կանխահագութեան գէժ խլրտում մը յառաջ գալու վրայ է . եւ այս խլրտումն՝ ամէն ներշնչի նման՝ չափէն անցած է քիչ մը : Երբեմն երբեմն լրագիրներուն մէջ երեւցած յօդուածներ կը ցուցնեն՝ թէ սկսուած է նորօրինակ կարեւորութիւն մը տալ մարմնական կրթութեան : Զաւեշտական անուշով « ջղային ազանդ » յորջորջուած նոր դրութիւնը՝ կը ցուցնէ որ հանրանալու վրայ է այն կարծիքը թէ պատանակութիւնը կրթելու համար մեր գործածած կզանակներուն մէջ՝ պէտք եղած կարեւորութիւնը արուած չէ անոնց մարմնական հանգստութեան : Այս նիւթին վրայ խորհրդակցելու ատենն ալ հասած կը տեսնենք :

Մեր նկատելի կէտն է՝ արդի գիտութեան ճշմարտութեանց համակերպել մանկասածուրեան ու դպրոցի կանոնները : Ալ հասած է ատենն՝ որ գիտուններու աշխատանոցներուն մէջ եղած դիւտերուն միջոցով մեր ոչխարներուն եւ արջառներուն մատակարարուած դարմանները՝ մեր զաւակներուն ալ մատակարարենք : Մենք չենք ըսեր թէ հարկ չէ գիտնական կերպով տածել խողերն ու ճիւղերն , այլ կըսենք թէ՛ որովհետեւ առոյգ այրեր եւ գեղեցիկ կիներ պատրաստելն ալ նուազ կարեւորութիւն ունեցող խնդիր մը չէ՛ ինչպէս անասունները նոյնպէս ալ մեր նմաններն աղէկ անուցանելու կերպին մէջ՝ տեսա-

կան գիտութեան հայթայթած ու գործնականին ճշգրտած կանոնները՝ պէտք է անխտիր առաջնորդ ըլլան մեզի : Մեր այս յարացոյցին վրայ շատերը պիտի զարմանան՝ թերևս պիտի դայրանան ալ : Բայց անժխտելի իրողութիւն մըն է՝ որ մարդիկ ալ այդ կենդանիներուն հետ կազմական նոյն օրէնքին ենթակայ են : Անգամազէտները քնախօսներն ու տարրազէտներն առ հասարակ կը վլային՝ թէ անասուններուն կենսական գործունէութեանց մէջ ճշմարիտ եղած հանրական սկզբունքը՝ մարդկային գործունէութեանց մէջ ալ ճշմարիտ են : Երբ առանց կանխակալ կարծիքի ընդունինք այս ճշմարտութիւնը՝ ճիշդ հատուցումը դրապէս կառնենք, այսինքն՝ խելամուտ կըլլանք որ անասուններու վրայ եղած զննութիւններէն ու փորձառութիւններէն ծագած հանրական կանոնները՝ մարդ արարածին համար ալ կենցաղօգուտ բաներ են : Մինչև հիմա գոյացած կենցաղագիտութիւնն որչափ ալ զեռ տարրական վիճակի մէջ եղած ըլլայ՝ պէտք է գիտնալ որ այդ կենցաղագիտութիւնն հաստատած է արդէն մէկ քանի հիմնական սկզբունք, որ գլուխն են ամէն կազմաւոր արարածներու բարգաւաճումին, ինչպէս նաև մարդկային կազմածին :

Եւ հիմա՝ կատարելիք բանն է, զոր եւ մինչև ատիճան մը մենք պիտի փորձենք կատարել, հետազօտել դանեկ թէ մանուկներուն եւ երիտասարդներուն վրայ այս հանրական կանոններն ինչ ազդեցութիւն տարախն ընել :

Հասարակութեան ամէն գասակարգներուն մէջ կրեւցած փոփոխումի համեմատական միտումը՝ մեր կերակուրի սովորութեանց մէջ ալ ճարակած ըլլալով՝ մանուկներու սննդական կանոններուն մէջ եւս ծայրայեղ փոփոխութիւններ մուծած է : Ժուժկալութեան շրջան մը

յաջորդած է ուտելով եւ խմելով շուայտելու շրջանի մը - Գիւնեքողնէրու եւ Բուսակերնէրու ընկերութիւններն՝ անցեալ ժամանակներու անչափութեանց դէմ եղած արդի բողոքներուն ծայրայեղ պատկերներն են , եւ չափահասներուն սովորութեանց այս փոփոխութեան համեմատութեամբ՝ մանուկներու սննդական կանոններուն մէջ ալ փոփոխութիւն մը եղած է : Մեր հայրերն այնպէս կը կարծէին՝ թէ իրենց զաւակներուն ստամոքսն ո՛րչափ խճողէին ուտելիքով , անոնք այնչափ աղէկ կը սնանէին . կան մարդիկ՝ որ յղիացունելու ատիճան ուտել կըստիպեն իրենց զաւակները : Ուրիշներ կան որոնց մէջ աւելի զօրացած կերելի ժուժկալութեան միտումն , իրենց զաւակներուն պէտք եղած սնունդը չտալու արամադրութիւն մը ունին : Կըրնանք մինչեւ իսկ ըսել՝ թէ ժուժկալութեան այդ սիրահարներն՝ արուեստակութեամբ իրենց զաւակներուն վրայ զրած կանոններով կը ջանան այնպէս մը ցուցնել՝ թէ իրենք անցեալ ժամանակներու արտառոց շատակերութիւններէն հեռու են . վասն զի մինչ մէկ կողմէն բնութեան բողոքելովը շափ կը գնեն իրենց սեղմ ժուժկալութեանը , միւս կողմէն խստութեամբ մը իրենց զաւակները այսպիսի կանոնի մը տակ կը գնեն :

Աշխարհ զիտէ՝ որ շատ ուտելն ու շատ քիչ ուտելն հաւատարապէս փնտասկար են . բայց երկրորդը մանաւանդ աւելի փնտասկար է : Ինչպէս մեծ հեղինակութիւն մըն ալ ըսած է՝ « Շատակերութիւնէ յառաջ եկած յղիութիւնները նուազ փնտասկար են եւ շուտ կը բուժին քան այն հիւանդութիւններն , որոնց պատճառն անսուաղութիւնն է » : (Հանրագիտարան գործնական բժշկութեան) : Մանաւանդ՝ երբ ծնողք անխոհեմ միջամտութիւններով մանուկներուն ստամոքսը չանբարեխառնեն՝ անոնք շատ քիչ անգամ անմարտողութեամբ կը հիւանդանան : « Շատակե-

բութիւնն՝ աւելի չափահասներուն ատեն է քան մանուկներուն . մանուկներն ընդհանրապէս որկրամոլ Եպիկուրեաններ չեն , եւ միայն անոնց սնուցիչներն են որ որկրամոլ կրնան անոնք » (Անդ) : Շատ մը ծնողներու հարկ դատած սեղմ կանոնադրութիւնն՝ անզօր ու անիմաստ զգուշութիւն մըն է : Մանուկներու հանապազօրոյ կերակուրն՝ այս չափազանցութեան ամէնէն վտանգաւոր ձեւն է :

« Ուրեմն , սխալի ըսեն , թո՛ղ տանք որ մեր զաւակներն իրենց ստամոքսը չափէն աւելի բռնաւորեն , եւ խորտկենք իւր լիւրջնաւորը , եւ սպա հիւանդ ըլլան . ինչպէս շատ անգամ ալ կը պատահի » : Այս ձեւ հարցումին մի միայն պատասխան մը կըրնանք կշռել (թէպէտ եւ ինդիլին իր այս ձեւովն արդէն վէճի տակ է) մանք կըսենք թէ՛ որովհետեւ ամէն կենդանիներու ակորթակն ապահովագոյն առաջնորդ մըն է — ապահովագոյն առաջնորդ մը ստնդիալ մանկիկին հիւանդին ու չափահաս անձերու , որ կանոնաւոր կերպով կը կենցաղին — ուստի՞ մանուկներու համար ալ անխափ առաջնորդ մըն է այն , եւ բնութեան դէմ արտառոյ բան մը սխալ ըլլար եթէ ակորթակն անոնց վրայ միայն վստահելի նշան մը եղած չըլար :

Թերեւս կարգ մը մարդիկ նեղսրտին մեր այս պատասխանին վրայ , եւ ըսեն թէ կըրնան մեր ըսածին հակառակն հաստատել մէկ քանի եղելութիւններով : Կարելի է որ այդ եղելութիւններն ստոյգ ըլլան . բայց մեր պատասխանն ալ , որ նորառածի (paradoxe) կը նմանի , կարելի է լիով ապացուցանել : Ծշմարխան այն է՝ թէ ակորթակի ազատ հետեւողութեան ծայրայեղութիւնները , զօր մեղի դէմ կը հանեն , սովորաբար հետեւանքն են սեղմիչ դրութեան մը , եւ ճիշդ այդ շրջուն հետեւանքն է որ կառարկի մեր ըսածին դէմ : Անոնք՝ զպայուսի բուռն

զեղումներ են , որ ճգնաւորական խիստ կանոնապահութենէն յառաջ կուգան , եւ ապացոյց են սա հանրական ճշմարտութեան՝ թէ երիտասարդութեան ատեն ամէնախիստ կանոնապահութեամբ կաղապարուած մարդիկ՝ ետքն ամէնէն մեծ այլանդակութեանց մէջ կիյնան : Երբ բնական բերումներն երկար ատեն զսպուած մնան՝ այլ եւս անկարելի կըլլայ սովորական կանոնի տակ առնել անոնց թափը . երբ նկատէք մանուկներու ախորժակներն եւ անոնք տածելու կերպերը , պիտի տեսնէք որ անոնք առ հասարակ շատ կախորժին շաքարեղէններէ : Հաւանաբար հարիւրէն իննուսուներ պիտի կարծեն որ այդ ախորժակը սոււածը՝ քիմքի խնդիր մըն է , եւ զգայական ուրիշ ախորժակներու պէս զայն ալ զսպել հարկ է : Սախայն բնախօսն , որ իր գտումներովն օր օրի կը նշմարէ իրերու մէջ անտնօրինելի կարգ մը , կը կասկածի որ չըլլայ թէ շաքարեղէնի այդ ախորժակին մէջ՝ սովորաբար կարծուածէն աւելի բան մը եղած ըլլայ , եւ այս կասկածն իսկոյն կըստուգի իր հետազօտութիւններովը : Գիտնօրէն կը հասկընայ վերջապէս՝ որ շաքարն ալ կազմական ածումին մէջ կարեւոր դեր մը կը կատարէ : Ճարտօտ նիւթերուն պէս՝ շաքարոտ նիւթերն ալ՝ մարդկային մարմինին մէջ կը թթուանան , եւ անոնցմէ ջերմութիւն յառաջ կուգայ : Շաքարը՝ նիւթերուն այն տարրական ձեւն է , որմէ հարկ է անյնին կարգ մը ուրիշ բաղադրածներ՝ մեղի կենդանական ջերմութիւն տալէ առաջ . եւ այս նիւթերուն շաքարացումը մեր մարմինին մէջ իսկ տեղի կունենայ : Մարսողութեան ատեն ոչ միայն օսլան մեր մարմինին մէջ շաքարի կը փոխուի , այլ մեր լերդն ալ՝ ինչպէս սպայուցած է Մ. Գլոտ Պէրնար՝ գործարան մըն է , որուն մէջ անդակական մեր միւս տարրերը շաքարի կը փոխուին . վասն զի շաքարն այնքան ամէնակարեւոր պէտք մըն է

մեր մարմինն համար՝ որ եթէ մեր ստամոքսին մէջ շաքար չմըտնէ՝ բորակային նիւթերէն անգամ շաքար կը զտուի մեր ներսը : Այդ՝ երբ մանուկներուն այս ջեռուցիչ սնունդին համար ունեցած անզուսպ փափաղին վրայ՝ աւելցունենք նաեւ այն անզուսպ զարչանքն ա՛յն սնունդներէն , որ շատ ջերմութիւն յառաջ կը բերեն իրենց թթուացումին ատեն (այսինքն՝ ճարպոտ նիւթերէն) իրաւունք կունենանք ըսելու՝ թէ միուն չափազանցութիւնը միւսին չգոյութիւնը կը կշռէ . եւ մարդկային կազմածն աւելի շաքար կուզէ անոր համար՝ որ շատ ճարպ չկըրնար տարրակցել իրեն . նոյնպէս նաեւ մանուկները կը սիրեն բուսային թթուն : Անոնք առ հասարակ ամէն միրգերէ կախորժին . եւ եթէ շնորհքով միրգ չունենան՝ տհաս ու կանաչ հաղարջներն ու դառնահամ խնձորները կը սկսին անյազաբար թշել : Բուսական թրթուներն հանքային թթուներու պէս կազդուրիչ են , եւ առողջարար կըլլան մանուկներուն՝ երբ չափով արուին . մանաւանդ՝ երբ այդ միրգերն իրենց բնական վիճակին մէջ ուտուին՝ ուրիշ օգուտ մըն ալ կունենան : Տսքթ . Անգր . Քոմպ կըսէ՝ թէ « Անզդիայէն աւելի հասուն միրգ կըսպառի ցամաքային Եւրոպայի մէջ . միրգ ուտելը շատ օգտակար է՝ մանաւանդ աւրուած աղիքը կանոնաւոր վիճակի մէջ դնելու համար » : Մի՛տ դրէք ուրեմն՝ թէ մանուկներու բնազդական կարիքին ո՛րչափ հակառակ կը վարին այն մարդիկ , որ սովորութիւն ըրած են՝ սեղմ կանոնի մը ենթարկել անոնց ախորժակները :

Կըրնանք ըսել թէ մանուկներուն՝ շաքարեղէնի եւ միրգի համար այս անզուսպ յօժարութիւնն՝ իրենց հասակին բնական անհրաժեշտ պէտքի մը ստոյգ նշանն է . եւ ծնողք ոչ միայն բանի տեղ չեն դներ անոնք իրենց մանկատածութեան հրահանգներուն մէջ , այլ մինչեւ իսկ կը

հակառակին անոնց ։ Իրենց խիստ կանոն բռնած են՝ առաւօտներն անոնց կաթով հաց կամ պանիր հաց , եւ իրիկուէնները թէյով կամ կարագով կամ դարձեալ պանիրով հաց՝ եւ կամ ասոնց նման ուրիշ անհամ բաներ տալ ։ Սանին ուզած բանն անոր տալ չեն նայիր կամ այդպէս ընելը աղէկ չեն համարիր ։ Եւ գիտէ՞ք ասոր հետեւանքն ի՞նչ կրլայ . երբ տօնի օրերը դան , երբ մանուկներն ա՛լ ազատ ըլլան իրենց ուզածն առնելու եւ ուտելու՝ իրենց գրպանը քիչ մը ստակ ունենալով ա՛լ կրնան մրգավաճառներու խանութէն ծախու առնել բոլոր այն անուշահամ բաներն , որոնց կարօտը կը քաշէին երկար ատենէ ի վեր . եւ կամ երբ մրգաստանի մը մէջ ազատ թողուին՝ կըսկսին այն ատեն ծայրայեղ շուայտութեամբ ուտել այն պտուղներն ու շաքարեղէններն , որոնցմէ զլուռած էին այնչափ ատեն ։ Այս առիթն՝ անկարծ բարեկենդան մը կը բերէ իրենց , կէս մը այն պատճառով որ վրանին արգիւտող մը չունին՝ ազատ են , եւ կէս մըն ալ վասն զի հետեւեալ օրը նորէն պիտի սկսի իրենց համար երկա՛ր մեծ պահ՝ մը ։ Այս անչափութեանց երբ անմարտողութիւնն ալ վրայ հասնի՝ այն ատեն ծնողք զլուխնին տատանելով կրսեն « ա՛ , պէտք չէ ուրեմն թողուլ անոնք իրենց բնական ախորժակին » ։ Ծնողք՝ իրենց այս կամայական արգելքն այս ձախող հետեւանքով պատրուակելով՝ կրսեն թէ պէտք է ուրեմն աւելի խիստ արգելքի տակ առննք անոնք ։ Բայց մենք կրսնք՝ թէ իրենց այս ընթացքն արդարացունելու համար ծնողքին այս փաստը շատ թիւր է . եւ եթէ թոյլ տան իրենց զաւակներուն՝ որ անոնք ամէն օր այս զօրացուցիչ անուշղէն կանոնաւորապէս առնեն բնականին պահանջածն՝ անշուշտ անոնք շատ քիչ անգամ պիտի շուայտին այնպէս ինչպէս հիմա կրնեն՝ երբ սնունդի այս արգելքէն ազատելու առիթն ունենան ։

Եթէ մանուկներուն « հանապազօրդ կերակուրին հետ միբգեր ալ տրուէին , ինչպէս կըսէ նաեւ Տօքթ. Քոմսյ (ոչ թէ կերակուրէն առաջ կամ ետքը դատ , այլ կերակուրններուն հետ) անոնք ա'լ երբէք չպիտի վազէին ազատօրէն տհաս խնձորներ ու հաղարջներ լափելու » : Այսպէս պիտի ըլլար նաեւ ուրիշ պարագաներուն :

Մանուկներուն բնական ախորժակին վստահելու սկզբնական հօր պատճառներ կան , եւ հակառակ պատճառները շատ չնչին բաներ են , մանաւանդ պէտք է աղէկ գիտնալ որ այդ բնագոյնիկ բերումէն զատ՝ ուրիշ ոչ մէկ նշան վստահելի չէ : Այս կերպով ինքզինքնին կանոնադիր համարող ծնողներու դատաստանին արժէքն ինչ կըրնայ ըլլալ . երբ Պ. Շարայ դեռ շատ բան կը պահանջէ ուտելու՝ անոր մայրը կամ դայեակն ինչ իրաւունքով « ա'լ չեմ տար » պիտի ըսէ . շատ շատ՝ պիտի կարծէ որ պէտք եղածին չափ տուած է , բայց այդ դրութեան հիմն ինչ է : Մանուկին ստամոքսին հետ աներեւոյթ յարաբերութիւն մը ունի՞ անոր պէտք եղածը գուշակելու . եւ եթէ չունի այդ յարաբերութիւնն՝ ինչպէ՞ս կըրնայ վստահ ըլլալ իր որոշումին վրայ : Չգիտէ՞ որ սնունդի որքանութեան պէտքը շատ մը խառն պատճառներէ կախուած է , եւ օդին խոնաւական ու ելեկտրական բարեխառնութեան համեմատ կը փոխուի • կը փոխուի նաեւ մանուկին կենցաղական գործունէութեան , վերջին անգամ առած սնունդին քանակութեան՝ որակին , եւ դայն մարսելու արագութեան համեմատ : Այսչափ բազադրածոյ պատճառներու արդիւնքն ինչպէս կարելի է չափել ճիշդ կշիռով : Հինգ տարեկան զաւակի տէր՝ հայր մը կըսէր մեզի՝ թէ իր այս որդին հասակին համեմատութեամբ շատ մեծ գլուխ մը ունէր , վարդափթիթ երեսով ու ժիր էր , եւ ինք հայրը չէր կրնար ինչ եւ իցէ արուեստական կանոն մը դանել ,

որով կարենար ճիշդ չափով մը մատակարարել մանուկին պէտք եղած սնունդն : « Երբ , կրտէր , ինքնիրենս կորուչեմ թէ ասչափը բաւական է՝ դիտեմ որ լսկ ենթադրութիւն մըն է այն , որ կամ ճիշդ է կամ սխալ . ուստի՝ որովհետեւ հմայող չեմ՝ մանուկն իր ախորժակին կը թողում որ ուզածին չափ ուտէ » : Եւ արդարեւ՝ ո՛վ որ իր դործերն անոնց արդիւնքէն դատելու սովորած է՝ խելացութիւն պիտի համարի այս ընթացքը : Այն ծնողք , որ յանձնապատանութեամբ մը իրենց զաւակներուն ստամոքսին վրայ օրէնք կը դնեն , կը ցուցնեն թէ ամենեւին չգիտեն բնախօսական օրէնքը , եթէ զիտնային՝ աւելի դժոյշ պիտի դործէին : « Գիտուններուն հպարտութիւնը խոնարհամտութիւն է՝ տգէտներուն հպարտութեան հետ բազդատելով » : Եթէ կուզէք հասկընալ՝ թէ ո՛րչափ տաւաղուսիլ պէտք է մարդկային դատումին կեղակարծ ըլլալուն եւ ո՛րչափ վստահ ըլլալ իրերու նախասահմանեալ կարգին վրայ , բազդատեցէ՛ք անփորձ բժիշկի մը յանձնապատանութիւնն հմուտ բժիշկի մը խոնականութեան հետ , կամ կարգացէ՛ք Պ. Ճոն Զօրպսի⁽¹⁾ Բնութիւն եւ հիւանդութիւնները բուժելու արուեստ անուն գիրքն , եւ պիտի տեսնէք թէ մարդ՝ կեանքի օրէնքին ո՛րչափ հմտանայ , նոյնչափ նուազ վստահ կըլլայ իր գիտութեան վրայ , եւ աւելի վստահ՝ բնութեան վրայ :

Երբ անցնինք սնունդի քանակի խնդիրէն որակի խնդիրին՝ շատ տեղ նոյն ճգնաւորական միտումը պիտի տեսնենք : Մանուկներու սնունդն ոչ միայն կցիր ազա-

(1) Ճոն Զօրպս (1787-1861) Սկոտլանդի բժիշկ մըն էր , որ գրած է բժշկական շատ մատեններ , եւ գործնական բժշկութեան Անգլ. Հանրագիտարանին խմբագիրներէն մին եղած է : Սրէնոր շատ անգամ վրկայութիւն կառնէ այս Հանրագիտարանէն :

հութեամբ մը կը ջամբեն , այլ հասե այդ սնունդը կը պատրաստեն ստածիչ շատ քիչ նիւթերով : Շատերը սովորաբար այնպէս կը կարծեն՝ թէ մանուկները պէտք չունին մսեղէն սնունդի : Կը թուի թէ ժողովուրդին մէջ՝ խնայութեան պէտքը ծնուցած է այս կարծիքն : Կան մաս մը ծնողք ալ որ ժողովուրդին մէջէն ելած դայեակներու կարծիքին ազդեցութեամբ՝ միտի կարեւորութիւն չի տալ կը սովորին :

Սակայն երբ աղէկ մը քննենք թէ այս կարծիքն ի՞նչի վրայ հիմնուած է՝ պիտի տեսնենք որ այդ հիմն անկարեւոր բան մըն է : Առանց փորձի ընդունուած վարդապետութիւն մըն է այն՝ գոյնզգոյն հազուստներ հաղնելու սովորութեան նման : Շատ հաւանական է՝ որ միտք ջղային բաւական զօրութիւն դեռ չունեցող փոքր մանուկներու ստամոքսին՝ յարմար սնունդ մը եղած չըլլայ , վասն զի շատեկեկ լեւուծի մը կարօտ է խախացի (chyme) վերածուելէ առաջ :

Բայց այս առարկութիւնը կոչընչանայ՝ երբ մսեղէն սնունդներու մէջէն զատուած ըլլան ջղային մասերն , եւ երբ այդ սնունդը արուի երկու երեք տարեկան մանուկներու , որոնց ստամոքսն արդէն ջղային բաւական ոյժ առած է : Մանուկներուն միտ չի տալու դրութիւնն ընդունելի է մինչեւ երկու տարեկան մանկիկներու համար . այդ նախնական հասակէն սողին չզօ՛րեր այն , բայց շատերը դարձեալ միտ չեն տար մինչեւ երեք չորս տարեկան մանուկներուն : Մենք ասոր դէմ բազմաթիւ ու վճռական փաստեր ունինք , եւ գիտութեան վճիռը գլխովին հակառակ է ժողովուրդին կարծիքին :

Մենք այս խնդիրին վրայ խորհուրդ հարցուցինք Անգղիայի երկու հռչականուն բժիշկներուն եւ ուրիշ երեւելի շատ ընախօսներու . ամէնն ալ միաբերան ըսին մեզի՝ թէ

պէտք է մանուկներու սնունդը չափահասներու սնունդէն եթէ ոչ աւելի՛ գէթ անոր հաւասար ստածիչ ըլլայ :

Այս կարծիքին հիմն ակներեւ է , եւ պատճառներն ալ շատ մեկին են : Երբ մանուկներու եւ չափահասներու աճութիւն ընթացքը բաղդասանք՝ պիտի տեսնենք որ անոնք չափահասներէն աւելի սնունդի պէտք ունին : Չափահաս մարդիկ ինչո՞ւ կերակուր կուտեն . անոր համար որ ամէն օր իրենց մարմինն ենթակայ է տեսակ տեսակ սպառումներու , որ տեղի կուսնան արդիքին վրայ ջղային շարժումներուն , մտային աշխատութեան , նեարդային գրութեան ու կենցաղի գործունէութեանց համար . եւ այս գործերուն ատեն՝ մարմինի հիւսուածներուն մաշումին տեղը պէտք է լեցունել . Նաեւ՝ ամէն օր ներսի տաքը արտաբերելով՝ անոնց մարմինը կը կորսնցունէ ջերմութեան մեծ մասը : Արդ՝ քանի որ կենսական գործունէութիւնները չընդհատելու համար կարեւոր է պահել մարմինի ճիշդ բարեխառնութիւնը , պէտք է ջերմութեամբ լեցունել այս սպառումներուն տեղը . եւ ասոր համար մարդկային մարմինին մէկ քանի տարրական մասերն ենթարկուած են շարունակ թթուացումի մը : Ամէն օրուան մարմինի սպառումին ու արտաբերեալ ջերմութեան տեղը լեցունելու համար է՝ որ չափահասները կարօտ են կերակուրի : Իսկ մանուկներու մարմինին դալով՝ անոնք ալ իրենց գործունէութեամբ կը սպառեն իրենց մարմինը , երբ անոնց անհանդարտ ժրութիւնը դիտէք՝ պիտի հասկընաք որ իրենց հասակին համեմատութեամբ գրեթէ չափահասներուն հաւասար նիւթ ու ջերմութիւն կը սպառեն : Անոնք ալ արտաշնչութեամբ դուրս կուտան ներքին ջերմութիւնը , եւ որովհետեւ անոնց մարմինին մակերեւոյթն իրենց կշիռին համեմատութեամբ չափահասներու մակերեւոյթէն աւելի է , որով նաեւ աւելի՛ արագ ջերմու-

Թիւն կըսպառեն՝ անոնք աւելի շատ անխայիս անուշիկ կարօտ են . այնպէս որ՝ եթէ մանուկները չափահասներէն աւելի կենտական գործունէութիւն չունենային անգամ, դարձեալ իրենց հասակին համեմատութեամբ աւելի շատ կերակուրի պէտք պիտի ունենային : Մանուկին ոչ միայն հարկ է իր մարմնական հիւսուածին ու ջերմութեան ըսպառումներուն անզը լեցունել , այլ նաեւ կազմել նորանոր հիւսուածներ , մէկ խօսքով՝ հարկ է անիլ : Երբ ըսպառեալ հիւթերուն ու ջերմութեան տեղը լինայ՝ անկէ աւելցած անուշը մարմնական շինուածին զարգացումին կը բաշխի , եւ այս աւելորդովը միայն հնար կըլլայ անոր՝ անիլ կանոնաւոր կերպով : Առանց այս աւելորդին եղած անուամն՝ անոր կազմաւորութեան ակներեւ տկարացում մը կը պատճառէ : Իրաւ է թէ մեքենական տեսակ մը օրէնքով , որ հոս չենք կըրնար բացատրել , փոքր կազմած մը մեծ կազմածի մը վրայ առաւելութիւն ունի ՚ի մասին այն առընչութեան՝ որ կայ ջամբող եւ սպառող զօրութեանց մէջ , եւ այս առաւելութեամբն է որ առանց աւելորդ անուշիկ՝ անուամը կարելի կըլլայ . բայց այս պարագան անգամ աւելի բացայայտ կը ցուցնէ սա ճշմարտութիւնը թէ՛ թէպէտ եւ տղան իր պիտոյքին հակառակ կերակուրի սեղմ կանոնի մը կըրնայ դիմանալ՝ առանց մեծ արդեւք մը պատահելու իր չափազանց գործունէութեան , այս տեսակ ամէն կանոն՝ սանձելով չափազանց գործունէութիւնն՝ անոր արտաքին կազմածն ու իրանին կատատարելութիւնն ալ կը կարծէ : Թէ մանուկին անելու վրայ եղող գործարաններն ի՞նչ ուժղին կերպով կը պահանջեն նորագոյն անուշիկներ՝ զայս կը հասկըցունէ մեզի այն « գարոցական սնօթութիւնն » . որ ուրիշ ոչ մէկ հասակի վրայ կերելի . զայն կը հաստատէ նաեւ մանուկներուն վրայ տեսնուած ակտրոփակի արագ դարձը : Անուշիկ ար-

տաքոյ կարգի այս պէտքին ուրիշ ապացոյց մըն ալ տայն է՝ որ նաւաբեկութեանէ կամ ուրիշ արկածներէ պատճառած սովերու ատեն՝ ամէնէն առաջ մանուկները կը մեռնին անսուղաղութեանէ :

Ուստի՝ այս ամէնակարեւոր պէտքն ինչպէս որ հարկ է ընդունելէ ետեւ, կը մնայ մեզի լուծել սա խնդիրն ալ՝ թէ այդ պէտքը կըրնանք կատարել՝ տալով անոնց մեծաքանակ անօսր սնունդ մը : Քանակ մը միտի սուած սրնունդը մեծաքանակ հացով միայն հնար է առնել, եւ աւելի մեծաքանակ բաթաթէսով, եւ այսպէս շարունակաբար պէտք է քանակն աւելցունել՝ որակը նուազելուն չափով : Արդեօ՛ք աւելի աղէկ չըլլա՞ր՝ չափահասներուն տրուածին պէս՝ սնուցիչ բաւականաչափ սնունդներ տալ մանուկներուն, կամ պէ՞տք է բեռնաւորել անոնց ստամոքսը մեծաքանակ բայց վար տեսակէ սնունդ մը տալով՝ առանց նկատելու թէ մանկական ստամոքսն ամէն սարգայի մէջ պէտք ունի համեմատաբար մեծաքանակ սնունդի մը՝ որչափ չափահասները չունին :

Շատ պարզ է ասոր պատասխանը. — մարսողական աշխատութիւնն որչափ նուազ ըլլայ՝ աճելու եւ գործելու կարողութեանց ոյժն այնչափ աւելի աննիւազ կը մնայ : Պէտք է գիտնալ՝ որ ստամոքսի եւ աղիքի պաշտօններուն համար արիւնի եւ ջրային ոյժի մեծկակ սպառում մը հարկ է. չափահասներն ասոր փորձն իրենց անձին վրայ կըրնան փորձել՝ նկատելով որ առատ կերակուրէ մը ետեւ վրանին խոնջութիւն մը կուգայ, եւ այն ատեն է որ սպառած արիւնի ու ջրային ոյժի անզը կը լենայ՝ հանուր կազմածին տոյժովը, եթէ նուազ ստածիչ բայց մեծաքանակ սնունդներով պէտք եղած կերակուրը տալ հարկ ըլլայ, այն ատեն ընդերքն աւելի՛ կը յոգնին որչափ չափի յոգնէին նոյն սնունդն առնելու համար

երբ այդ կերակուրը փոքրաքանակ բայց աւելի ստածիչ ըլլար : Ընդերքին այս աւելորդ յոգնութիւնն՝ համեմատաբար կորուստ մըն է , որուն տոյժը կը կրեն մանուկներու զօրութիւնը կամ աճումն եւ կամ երկուքը միանգամայն : Ուրեմն՝ պէտք է այնպիսի սնունդ մը տանք մանուկներուն , որ հնար եղածին չափ ստածիչ ու դիւրամարս ըլլայ միապէս :

Ստոյգ է թէ մանչերն ու աղջիկները կըրնան սնանիլ բոլորովին կամ զրեթէ բոլորովին բուսական կերակուրներով : Հարուստ դասակարգերուն մէջ կը գտնուին մանուկներ , որ շատ քիչ միս ուտելով հանդերձ՝ աղէկ կը դիին ու քաջողջ կերուին : Գիւղացի աշխատաւորներու մանուկները զրեթէ բնաւ միսի երես չեն տեսներ , եւ սակայն անոնք կորովի կազմ մը կառնեն : Բայց այս եղելութիւններն , որ ըստ երեւոյթին մեր կարծիքին դէմ են , կարծեցեալ կշիռը չունին . նախ՝ վասն զի երբ ազայ մը իր մատաղ հասակին մէջ միայն հացով ու բաթաթէսով սնանկով զարգուն կերպարանք մը առած ըլլայ , սակէ՛ չհետեւիր որ ապագային ալ պիտի կըրնայ ձեռք բերել լաւ աճում մը , եւ երբ բազդատենք Եւրոպացի գիւղացիներն ազնուականներուն հետ՝ պիտի տեսնենք որ բուսակերները շատ ետ կը մնան ⁽¹⁾ . երկրորդ՝ վասն զի խըն-

(1) Սակայն մտակեր ազնուականը բուսակեր գեղջուկէն շատ քիչ կաշխաթի . եթէ աւելցունենք ասոր վրայ ազնուականին ու բարեկեցիկ միջնորդարից իրենց առողջութեան համար զիսցած եւ գործադրած աւուստական միս հնարքն , որոնցմէ զուրկ կը գտնուի նկարագրուած բուսակերը , պիտի համոզուինք որ հոս հեղինակին խորհրդածութիւնները զուտ կողմնակաւ են : Ո՞ր բողունք այն գլխաւոր պարագան՝ թէ մտակերներն ընդհանրապէս աւելի ընդունակ կրլան պնդութեան , անդամալուծութեան , ասամալսի , վուստոսութեան ու վսյրագութեան իսկ . Ինչպէս՝ հիներուն շատակեցութեան գլխաւոր պատճառներէն մին

գիրը միայն երևութական գիրութեան ու մեծութեան վրայ չէ, այլ մարմինի որակն ալ հաշուել պէտք է։ Մարդկային մարմինին մեղկութիւնն ու պնդութիւնն՝ անոր դէմքին վրայ տարբերութեան որոշ նշան մը չեն

կրնանք համարել բուսակերութիւնը, նոյնպէս արդիներուն սակաւակեցութեան գլխաւոր պատճառներէն մին ալ կրնանք զնել մսակերութիւնը։ Եւրոպայի շատ մը գլխաւոր քաղաքներուն մէջ՝ հիմայ ալ լոկ բուսակերներ կան, մտնաւանդ կրօնական ակադեմական ու գիտուն դասէն, որ բարձի կողմէն լաւագոյն են քան մյուս մարդիկն, ու երկարակեաց կրլան ընդհանրապէս։

Յոռի դրութեանց քաղաքներն հետ շատ լաւ հասածներ ալ՝ նախապատում անունին հետ ճշտելով՝ շատ հարուածներ կրած են վերջին դարերուն մէջ. բայց շատ քիչ մարդիկ կըրցած են սրտիկ ալ բնական հարկի մը կարգ անցած այն հին սովորութենէն, որ այնչափ բեամամբ է բնութեան օրչափ որ նոյն իսկ արդի կարգ մը գիտններէն բնութեան համաձայն կը բուսի։ Այս սովորութիւնն է՝ բնութենէն ապրելու համար միայն դուրս եկած ու անբանականութեամբ միայն մենէ տարբեր կարգ մը անասուններ մորթելն ու իմացական արտածներու կերակուր ընելը. սոսկալու է մարդ՝ երբ ինքիւր մէջ ամփոփուելով՝ մտածէ թէ իր միւս ամէն գործունէութեանց մէջ անբաններէն շատ տարբեր բնական ու բանաւորական ընթացք մը բռնած ասե՛ն՝ եթէ անասուններ մորթելու եւ ուտելու գայ՝ ինչ հակաբնական բերումով մը անոնց ամէնէն վայրագներէն օրինակ կառնէ՝ սպանդի վարելու համար անոնց ամէնէն անմեղներն ու ամէնէն զեղեցիկներն, արուեստական գործիքով կը մորթէ անոնք, եւ իբր նորէն բանականութեան գալով՝ կը համեմտեցնեն միտք պէտքս հանդերձանով «որպէս թէ ոմիրի մը կերպարանքն աչքէ ստոգելու համար» այլ եւ այլ պատճառներով եփել կուտայ եւ կը նստի անխռով նստակելու։ Արդի գիտններէն շատերն՝ ինչ որ կուզեն թո՛ղ առտուկէն այս խնդիրին պատշաճութեան համար . չէզոք խորհող մը դիւր.ու կըրնայ խելամուտ րլլալ՝ որ ամէն մարդ իր սիրտին ու միտքին անմիջական յայտնութեան մէջ իսկ ունի բուն գիտութեան նախասերմն, եւ այս յայտնութիւնը՝ չենք կրնար ըսել թէ՝ բացարձակապէս նպատակաւոր է մսակերութեան . ուր թողունք որ մեր գիտուն բնութեանցն ալ շատ անգամ հասարակ ժողովուրդին պէս ենթակայ են միտք ու սկզբունք փոխելու . անոնք ալ կը փոխուին ու կը շրջին . . . :

*դրոշմեր բնաւ . թէպէտ եւ հարեւանցի զիտողի մը աչքին՝
կթոտ ջիզերով մանուկ մը կորովի ջիզերով մանուկի մը
հման կերուի , սակայն երբ մօտէն քննենք՝ երկուքին մէջ
մեծ տարբերութիւն պիտի տեսնենք : Երբ ամէնազէր*

Պատմութիւնը գրեթէ բոլորովին աննպաստ է մտակերութեան, եւ առանց երբայլու իրերու ծագումին՝ բանականութեան դէմ է ըսել թէ եղած է ժամանակ երբ մարդիկ բնաւ միս չէին ուտեր, Յացի Ս. Գիրքին մէջ զտնուած նահապետական օրինակներէն, որոնց մէջ ամէնէն աչքի զարնողն՝ իր շարակրութեամբն ու աննման ծուծկալութեամբն 240 տարի ապրող Յոբինն է (Յոբ ԻԲ. 16), Եկեղեցիին պատմութեան յիշած բազմաթիւ հայրապետներն ու Հարանց վարժին մէջ արձանագրուած նզոնողներն ալ կան, որ մեծ մասով երկարակեաց եղան իրենց բովանդակ շարժառութեամբն հանդերձ, Անոնցմէ ամէնէն երեւելին ու խսակրօնն՝ Անտոն նզոնողն՝ 105 տարի ապրեցաւ, Արտաքին պատմութիւնը կրտ՝ թէ Պիւքագորեանները միս չէին ուտեր, եւ ստոնք գիտուն մարդիկ էին ու սովորականէն աւելի կապրէին, Պղատոն՝ տեղագէտներուն նախահայր՝ միայն կուպպար կուտէր շատ անգամ, անտուտ համոզումով մը, զի Պղատոն բարեկեցիկ մարդ մըն էր, կրբար մտղէն ու խմորեղէն համադամներով կերակրիլ՝ եթէ խելի դէմ չհամարէր, ինք վարսուն տրեկան մեռաւ՝ բայց սիրտի հիւանդութիւն ունէր, Թեոփրաստ խսակեաց գէտուն մըն էր՝ Արիստոտէլի ամէնէն իմաստաւոր աշակերտն, եւ 99 տարի ապրեցաւ, Փարիսեցիները Սադուկեցիներն ու Եսսեներաններն, ըստ Յովսեփոսի (Պատմ. Հրեական պատմ. Գլ. Բ. Գլ. Թ.) «Երկարակեաց կրիային, շատերը մինչեւ հարիւր տարի կը հասնէին, վասնզի կերակուրէն ու մէջ պարկեւտ էին» եւ այս աղանդաւորներն իրենց ժամանակին ամէնէն գիտուն իմաստաւոր ու ծուծկալ մարդիկն էին, անոնցմէ շատերը բժշկականութիւն ալ գիտէին, Թերապեոզներուն ու վերոյիշեալ Եսսեներան ըսուածներուն սրբազան սեղանին վրայ՝ արիւնաւոր ուտելիք չէր եղեր երբէք, այլ հաց եւ աղ ու տեսակ մը ձորքին, եւ զինի սեղ լոկ ջուր կը խմէին (Տես Revue de Paris Ա. Տարի թիւ 1. Փիլոնի վրայ գրուած յօդուածը) :

Անակրեոն Բերթոլդը միայն չամիչ կուտէր, եւ խոր ծերութեան մէջ մեռաւ, Կեսար ամենաժուժկալ էր, եւ պատմիչները միաբան կը վկայեն իր ընդարձակ հաննարին ու իմաստութեան, Պոզոս առաքեալ միայն հացով բանջարեղէնով ու կաթով կապրէր, Շէլլի մեծ բանաս-

մէկը տեսնէ՞ք՝ ազէկ գիտցէք որ այդ անձը տ'յար կազմ մը ունի . մարդիկ իրենց ըմբշական արագընթաց վազքովն իրենց ծանրութենէն կը կորսընցունեն . ուրեմն՝ այդ բուսակեր մանուկներուն արտաքին գիրութիւնը մեր ըսածին

սեղծն ոգիով չափ դէմ էր մսակերութեան. Ուէզլի բազմամուտ գիտունն, որ առաքեալի մը պէս կենցաղեցու՝ բողոքական րլլալովն հանդերձ՝ շատ անգամ պահմ կը բռնէր եւ իր երկար համբողջութեանց ասէն լոկ հաց կուտէր, եւ Ուէզլի 88 տարի ապրեցու, 100,000 փարսախ համբողջեց, 40,000 ֆարոզ խօտեցու եւ 80,000 առակերս ձգեց. (Հ. Թէն Պատմ. Անգլ. Գրականութեան Գիրք Գ. Գլ. 3.) :

Կաթինի մէջ Մելիբեան անուն անձնաւորութիւն մը կայ, երկար ասէն էրուպայի մէջ շարակրութեամբ ապրած՝ գրագէտ ու խոսաստէր է, որ այժմ մենակեաց է, եւ մինչեւ 85 տարեկան՝ միւ չէ կերած կրսեն :

Մասնաւորապէս Պլուսարբոս՝ հիներուն մէջ՝ մսակերութեան ծագումին ու անոր անպատեհութեանց վրայ ուշադրութեան արժանի նառ մը գրած ունի (Պլուս. Բարոյական Զո. Մսակերութեան) որուն մէջ ցուցուած փաստերն իրենց մերկ պարզութեամբ կրնան համոզել նրամարտախնդիրները . ինք Պլուսարբոս, որ բազմամուտ եւ աշխատող գիտուն մըն էր. 90 տարի ապրեցու, բս վ. ոստիոսի, եւ չենք կարծեր որ մսակերութեան դէմ այնչափ եռանդով կոռուող Քերոնացին՝ միւ ուսող մը րլլար. սա ինքն է՝ որ իր բովանդակ ազատամտութեամբն հանդերձ՝ հրաժարեցու հաւկիթ անգամ ուտելէն, երբ հաւկիթի վրայ տարբինակ երազ մը տեսա :

Կան Անգղիայի մէջ բուսակերներ, որ բնկերութեամբ կը կենցաղին, բարի մարդիկ են առհասարակ եւ սովորականէն ատլի շատ կատրին, ինչպէս՝ նաեւ Աղքատարի Սեւանի եւ միւս վանական նրգնողները . Ասիայի մէջ շատ կը գտնուին ամէն դասակարգէ բուսակեր մարդիկ, որ իմաստէր ու բանգէտ կրլլան սովորաբար : Միսիբար Աբբայի յաչորդող Սեփանոս Մելիոնեան Աբբան, որուն կծծութիւնն ու խսակրօնութիւնը չափազանց պախարակած է Հ. Սարգիս Թէոդորեան (Պատմ. Մուրատեան վ. արժ. Հատ. Գ. Էջ 569) 100 տարի ապրեցու : Նմանապէս Հ. Մկրտիչ Աւգերեան մինչեւ խոր ծերութիւնն աշխատելով՝ հարիւր տարիի մօտ մեռաւ. Միսիբարեաններէն շատերն այսպէս : Յա՛լոք Պատրիարքն, որ իր վերջին 15-20 տարիներուն միայն չամիչ կուտէր, հարիւր տարիի մօտ մեռաւ դժբաղդ արկածով մը :

դէմ բանաւոր առարկութիւն մը չէ : Երբորդ՝ վասն զի ոչ միայն գիրութիւնն ու արտաքին կազմն, այլ կենսական կորույն ալ պէտք է նկատել : Միսով մնանող մանուկներուն եւ հացով ու բաթաթէսով մնանող մանուկներուն

Հիմայ ալ կը գտնուին մեր մէջ երկարակեաց ծերունիներ, որ պահ-
քի վրայ շատ խիստ են, այսինքն՝ տարիներ գրեթէ կեսն առանց միսի կան-
ցունեն, եւ ուսիսի օրերն ալ անոնց կերած միսն ինչ է որ : Հռչակաւոր
Տերոյնց Պատուելին՝ իր բովանդակապէս շարժաւ կեանքին մէջ՝ պահ-
քի չէր աւրած : Նոյն իսկ խոր ծերութեանը մէջ ծանր հիւանդութեան
մը ասէն՝ երբ չորեքէ. օր մը բժիշկը ժամերով յորդորած է զինքն գոնէ
մէկ քանի դրգալ արգանակ առնել, խստապահ պատուելին խոժոռելով
միշտ պատասխանած է «Չեմ ուտեր, մինչև վաղը չուտեմ նէ՝ չպիտի
մեռնիմ ան» : Եւ պատուելին իր երկարատեւ մտային եւ մարմնական
գարմանայի յոգնութիւններովն հանդերձ՝ երկարակեաց եղաւ, 92 տարի
ապրեցաւ :

Քիչ մը երկար մեր այս վկայութիւնները կըրճան համոզել ան-
կողմնակ միտք մը՝ թէ Հեղինակին բաժին պէս մտեղէն կերակուրներն
անհրաժեշտ ու բնական պէտք մը չեն մարդու մարմնական լաւ անու-
մին, թէ իմացական ու մարմնական չափազանց յոգնութիւն մը տանե-
լով հանդերձ՝ միս քիչ ուտողներն ու բնաւ չուտողներն անգամ կըրցած
են՝ երկար՝ քաջառողջ՝ գիտուն ու բարի սպրիլ, թէ արդի գիտութիւնն
անգամ իր վերջին վնիւր տուած չէ ի նպաստ մտակերներուն, եւ թէ
վերջապէս՝ ինչ որ Եւրոպայի մանաւանդ Անգղիայի մէջ կլիմային,
բազմակիս բազմաբնակութեան ու կրօնական դուրսեան կողմնակի
պատճառներով հարկ մը դարձած է, ու անոնց գիտններն ալ աւելի
այս հարկէն քան իրենց ներքին աննկատ կեանքապատեմք կը վաս-
տաբանեն, չկըրնար ամէն տեղ տրապետել իբրեւ անհակառակելի նը-
մաւորութիւն :

Եւրոպական բազմաբնեւուն մէջ՝ յիշուի քիչ մը դժուարին է մտա-
մով չըլլալ, բայց միսի անհրաժեշտութեան գիտնական փաստ մը չէ այս :
Եթէ արդի գիտութեան մեզի իբրեւ ուղեցոյց բնծայելիք՝ սովորութեանց
բառսի մը մէջ միայն ընթացիկ թել մը պիտի բլլայ, այդպիսի գիտ-
ութիւն մը շատ հեռի է մեզ երջանիկ բնեղէն : Քիչ մը պարզիլն ու ամ-
փոփիլն աւելի աղէկ չէ. Գեղարդոս իսկ կծիկը մէկդի թողուց՝ երբ ան-
գամ մը բաւիղէն դուրս ելաւ :

մէջ՝ այդ մասին աչքի զարնող ներհակ մը կայ : Թէ՛ մտա-
յին եւ թէ՛ մարմնական կայտառութեան կողմէն՝ գիւ-
ղացի տղան քաղաքացի ազնուական տղայէն շատ վար
կը մնայ : Եթէ իրարու հետ բաղդատենք կազմուածքի
զանազանակներն այլասեռ անասուններու կամ այլասեռ
մարդերու , եւ կամ համասեռ կենդանիներու եւ համա-
սեռ մարդերու , որ իրարմէ տարբեր եղանակով սնած են ,
աւելի բացայայտ ապացոյց մը կը գտնենք այն ճշմարտու-
թեան՝ թէ մարմնական կազմն ա՛յնչապի կորովի կը շայ
որչապի սսածիչ շրջայ կերակուրը :

Երբ խոտի նման քիչ սնունդ տուող ճարակով մը
անանող կով մը գիտենք՝ կը տեսնենք որ այդ անասունին
հարկաւոր եղած մեծաքանակ ուտելիքին համար մարսու-
ղական շատ կարողութիւն պէտք է . կովին անդամներն՝
իրանին համեմատութեամբ մանր բլլալով՝ անոր բեռին
տակ կը հեծն . եւ այդ անհեթեթ իրանը վեր բռնելու՝
միանգամայն այդ անողին սնունդը մարսելու համար՝
մեծաքանակ ոյժ կը սպառի : շատ քիչ ոյժ կը մնայ սա-
հետի , որով անասունը շատ գործի չի գար : Եթէ կովին
հետ բաղդատենք ձին , որուն կազմածը գրեթէ նոյն է
կովին կազմածին հետ , բայց որ աւելի խիտ ճարակներու
սովորած է՝ ձին իրանը՝ մանաւանդ փոքր անդամներուն
համեմատութեամբ կովին իրանէն աւելի փոքր պիտի
գտնենք : Զին՝ կովին նման խոշոր ընդերքի մը ծանրու-
թեան տակ չհեծեր , ոչ ալ այնքան առատ ճարակ մը
մարսելու համար ներքին ոյժ կը սպառէ . ուստի՝ աւելի
փր հրնթաց ու կայտառ է : Նոյնպէս՝ եթէ բաղդատենք
խոտակեր սչխարներու թանձրազանդաղութիւնը շունե-
րուն գիւրաթեքութեան հետ , որ կամ մսեղէն կամ խը-
մորեղէն եւ կամ այս երկուքէն խառն սնունդ մը կառ-
չեն , կը տեսնենք որ անոնց մէջ տեսակի նոյն տարբե-

գրութիւնը կայ, որ դիւրաշարժութեան մասին աւելի մեծ է: Երբ երթանք անասնաբանական պարտէզը, նկատենք հոն թէ մսակեր անասուններն որպիսի՝ անշուշտ ժրութեամբ իրենց գառազեղին մէջ կերթեւեկեն, եւ միտք բերենք որ խոտածարակ կենդանիները սովորաբար չունին այս տարապայման առուգութիւնը՝ շուտ կը հասկընանք թէ խիտ ու ստածիչ ճարակներն ի՞նչ հզօր ազդեցութիւն մը կընեն անասուններու գործունէութեան վրայ:

Չկարծուի թէ այս տարբերութեանց պատճառն՝ անասուններուն կազմուածքին տարբերութիւնն է. այլ անոնց առած ճարակին տեսակն է. ուղիղը կըրնայ փորձել զայս՝ նկատելով միեւնոյն տեսակի անասուններուն մէջ կզած տարբերութիւնները: Այլ եւ այլ կարգի ձիեր ասոր օրինակ կըրնան ըլլալ. բազառա՛հ՝ սալորդին լայնփոր ու ծանրաշարժ ձին արշաւի կամ որսի ձիի մը հետ՝ նրբին կողերով եւ հուժկու անդամներով. առաջինին առած սնունդն՝ երկրորդինէն նուազ ստածիչ է. կամ եթէ կուզես՝ մարդկային սեռէն օրինակ մը ա՛ռ. Աւստրալիացին Հոդենդացին եւ միւս յեանորդ վայրենիներն, սրոնց սովորական կերակուրներն են արմատներ, խոտ՝ միջատներ եւ ուրիշ անճարպ մտեղէններ՝ փոքրամարմին եւ լայնորովայն են. անոնց ջիւղերը թոյլ եւ ազազուն են, ու չեն կըրնար մրցիլ աղէկ անած մարդերու հետ: Բայց ասդին՝ Քափրաստանցիներն Հիւսիսային Ամերիկայի Հնդիկներն ու Բազակոնները՝ զեղադիտակ հուժկու եւ ժիր են, վասն զի շատ միտ կուտեն: Գէշ սնունդ առնող Հնդկաստանցին չկըրնար մրցիլ լաւ սնունդ առնող Եւրոպացիի մը հետ, մտային ու մարմնական կորովի կողմէն անկէ շատ վար կը մնայ, վասն զի ասոր կերակուրն աւելի կազդուրիչ է: Եւ պատմութիւնն ալ վկայ է՝ թէ լաւ սնանող ցեղերն հզօր կզած են:

Անր այս փաստարանութիւնն աւելի ոյժ կառնէ՝ երբ զիստենք որ միեւնոյն անասունն իր առած սնունդին համեմատ աշխատելու շատ կամ քիչ կարող կըլլայ : Չիերուն վրայ փորձուած է այս . թարմ խոտ ճարակող ձիերը թէպէտ եւ կը զիբնան , բայց ոյժերնին վրայ կուտան , ինչպէս կըրնանք ստուգել զայս երբ անոնք աշխատիլ սկսին . « թարմ խոտ ուտող ձիին ջղային կազմածն իսկոյն կը թուլնայ » , « թարմ խոտերը շատ յարմար են վաճառանոցի համար գէր կուլեր պատրաստելու , բայց բնաւ օգուտ մը չունին որսի ձիեր պատրաստելու » : Ամէն տարիի փորձով ստուգուած է՝ որ որսական ձիերն ամառը զաշտային խոտերով ճարակեցունելէն ետեւ՝ հարկ կըլլայ նաեւ քանի մը ամիս սնուցանել անոնք ախոռներու մէջ , որպէս զի կարող ըլլան հասնիլ որսի բարակներուն , եւ հազիւ թէ մինչեւ միւս գարունին աղէկ մը կըրնան զօրանալ : Այսպիսի ձիեր տածելու համար՝ Պ. Արըրլի սանոր եղանակը կը ցուցընէ « արտաքոյ կարգի եւ շատ յարմար պարագաներէ զատ՝ պէտք չէ արոն հանել որսի ձիերն , այլ պէտք է միշտ ախոռին մէջ սնուցանել անոնք » եւ այս՝ ըսել է թէ պէտք չէ երբէք գէշ սնունդ մը տալ անոնց : Շարունակ ստամիչ ճարակ տալով միայն կարելի է կորովի եւ զիմացկուն ձիեր հասցունել . եւ այս շատ ճշմարիտ է , ինչպէս Պ. Արըրլի ալ կըսէ , միջակ ձի մը երկար ատեն լաւ ճարակ առնելով՝ կըրնայ հաւասարիլ առաջին կարգի ձիի մը : Ամէնուն յայտնի է որ երբ հարկ ըլլայ կրկնապատիկ աշխատեցունել ձի մը՝ սովորաբար բակլայ կը կերցունեն անոր , որուն բորակային հիւթն աւելի առատ է , եւ սովորաբար տրուած վարսակէն աւելի յարմար է նեարդային հիւսք կազմելու :

Գալով մարդու՝ անոր վրայ տարբեր սնունդներու ըրած տարբեր ազդեցութիւնն աւելի ակներեւ է . մէկ

կողմ թողլով ըմբիշներուն կերակուրի կանոնն , որ կէտ առ կէտ այս գրութեան վրայ յօրինուած է , զիտենք միայն երկաթուղիներու վարիչներուն եւ իրենց գործաւորներուն վրայ տեսնուած օրինակները : Մտուգուած է որ միտով անանող բնիկ հողկիր մը՝ խմորեղէնով անանող այլաշխարհի հողկիրէն աւելի կըլինայ աշխատիլ : Ասոր համար է՝ որ երկաթուղի կառուցանելու ձեռնարկողները լաւ կերակուրով անած մարդիկ կաշխատցունեն . եւ այս՝ շատ շահաւոր կըլլայ իրենց : Բնիկ գործաւորին առաւելութեան պատճառն՝ իր առած անունդն է . երբ միւս ամէն գործաւորներն ալ լաւ անանին , անոնք ալ՝ թէ՛ գործունէութեան թէ՛ ոյժի կողմէն բնիկներուն շատ կը մօտենան : Ներուի մեզի ասոնց վրայ մեր անձնական վկայութիւնն ալ աւելցունել . մենք վեց ամիս՝ մի միայն բուսական անուններով ասպրեցանք , եւ այս միջոցին անձնական փորձով տեսանք թէ մարդ՝ միս չուտելով թէ՛ մարմնական թէ՛ իմացական կորովը վրայ կուտայ ⁽¹⁾ :

Այս զանազան օրինակները բաւական են հաստատուելու մանուկներու անունդին վերաբերեալ մեր կարծիքը : Ենթադրելով անգամ՝ թէ նուազ ստածիչ անունդով կարելի է աւելի ազէկ գիրութիւն մը ձեռք բերել , դարձեալ նեարդային հիւսքի սրակին մէջ մեծ տարբերութիւն մը կը մնայ : Ազէկ աճելու եւ զօրանալու համար՝ անպատճառ հարկ է լաւ անունդ : Դարձեալ մեր նշանակած օրինակները կը հաստատեն այն սկիզբէն եղբակացութիւնը՝ թէ իրաւ մարմնական ու իմացական քիչ աշխատութեան

(1) Իսկ մենք՝ քարի ու կէսի չափ կըրցանք՝ առանց միսի եւ շահիչ անգամ բուսական անունդ աւելելով՝ ապրիլ միայն մածուն հացով . առ այժմ հաւաստի բան մը չենք կըրնար բտել մարմնական ու իմացական կորովի կորուստի մասին , բայց բարոյական զգացումներու կողմէն շատ լաւ ազդեցութիւններ ունեցանք :

ենթակայ մանուկները միայն խմորեղէններով կըրնան աղէկ սնանիլ, բայց ջղային ու իմացական շատ հրահանգները ընելու ստիպուած մանուկներն՝ հարկ է առնեն աւելի շատ ստածիչ տարրեր պարունակող սնունդներ, որպէս զի բաւեն թէ՛ այդ ծանր աշխատութեանց թէ՛ նորագոյն հիւսքի կազմութեան: Ասոր ճշմարտութեան ակներեւ նշանը կը տեսնենք երբ զիտենք՝ որ այս ամէնաստածիչ կերակուրներէն զրկուած մանուկները թէ՛ բնական աճումի թէ՛ մարմնական ոյժի եւ թէ՛ իմացական կորովի կողմէն ետ կը մնան՝ պարագաներուն եւ իրենց կազմածին համեմատ: Կարծենք ամէն ողջամիտ մարդիկ ասոր վրայ չպիտի երկմտին. եւ հակառակը խորհողներն՝ ոչինչէն մարմնական եւ մտային զօրութիւն արտադրելու նման բան մը խորհած կըլլան:

Կերակուրի խնդիրն աւարտելէ առաջ՝ հարկ է մեզի մէկ քանի խօսք ընել կերակուրի պէսպիսացումին վրայ: Պէտպիտութեան համար զրուած կանոնները շատ թերի են. մեր զաւակները՝ « քսան տարի շարունակ խաչած միս ուտելու » դատապարտուածներուն պէս՝ միօրինակութեան մը դատապարտուած են, որ նոյնպէս զէմ է առողջարանական սկզբունքի: Թէպէտ եւ ճաշի ատեն քիչ շատ պէսպիսացեալ սնունդ մը կը տրուի անոնց, որ ամէն օր բերանիօխ կըլլայ. բայց եօթնեակին ամէն օրերն, ամիսի ամէն եօթնեակներն, ու տարիին ամէն ամիսները՝ միեւնոյն բանիւ հացը կամ կաթն ու հացը կամ միեւնոյն վարսակի-թեւիսպուրը կը նախաճաշեն: Եւ նոյն յարատեւութեամբ ամէն իրիկուն կուտան անոնց՝ դարձեալ պանիր հաց կամ կաթ ու հաց եւ կամ թէյի հետ կարագով հաց՝ իբրեւ երկրորդ տոպագրութիւն նախաճաշին:

Այս սովորութիւնը զէմ է բնախօսական կանոններու: Շատերն հարեւանցի մտածութեամբ կը կարծեն՝ թէ ամէն

ատեն միեւնոյն բանն ուտելէն յառաջ եկած յափրանքն , եւ երկար ատենէ հետէ չճաշակուած ուտելիքէ մը ըզգացուած ախորժը՝ նշանակութեան արժանի բաներ չեն . բայց պէտք է զիտնալ որ ասոնք խորհրդաւոր ազգումներ են , որով ընտելիւնը կը դրդէ մեզի պէսպիսացունել մեր կերակուրի տեսակները : Շատ մը փորձերով հաստատուած իրողութիւն մըն է՝ թէ չիկայ բնաւ ոչ մէկ տեսակ կերակուր (թո՛ղ ըլլայ ամէնէն ընտիր տեսակը) որ կեանքի կանոնաւոր գործունէութեանց պէտք եղածին չափ յարմար տարրեր հայթայթէ . ուստի՝ պէտք է պէսպիսացունել անունդի տեսակներն , որպէս զի այդ կենսական տարրերն համեմատ չափով մը մատակարարին : Բնախօսները կը հաստատեն նաեւ՝ թէ շատ ախորժուած կերակուրէ մը զգացուած հաճոյքը՝ ջիղերը լաւ գործունէութեան մը կը գրգռէ , եւ մարսողութիւնն ալ կը զիւրացունէ՝ երազելով սիրտի գործողութիւններն ու աւելի ուժգնութեամբ մղելով արիւնն իր շրջապայութեան : Այս ճշմարտութիւններն համաձայն են արդի անասնաբուժութեան կանոններուն , որ կը տրամադրեն անասուններուն ճարտին ալ պէսպիսացունել :

Առողջարանական հայեցուածով՝ ոչ միայն սնունդի երբեմն փոփոխութիւնը շատ փափազելի է , այլ նաեւ շատ աղէկ կըլլայ՝ եթէ ամէն կերակուր խառն նիւթերով բաղադրուած ըլլայ . մէկ տեսակ կերակուրի մը մէջ անգամ այլ եւ այլ տարրերու ճիշդ խառնումն , որմէ ջղային ազդու գրգռութիւն մը կը պատճառի , պարբերական պէսպիսութեան նման աղէկ կը ներգործէ : Ասոր իրր ապացոյց կը նշանակենք այն՝ թէ ստամոքսն համեմատաբար շատ դիւրաւ կը մարսէ ֆրանսական ճաշ մը , որ ըստ քանակին չափազանց շատ է , բայց անոր բաղկացուցիչ մասերը վերջին աստիճան պէսպիսացուած են : Այդ քա-

նակին չափ մի միակ տեսակէ կերակուր մը որչափ ալ աղէկ խանազործուած ըլլայ՝ անհնար է որ նոյն դիւրութեամբ մարսուի։ Ասկէ աւելի ապացոյց ուզողը՝ թո՛ղ կարգայ անասնապահական արդի գիրքերը, անասուններն աղէկ կը զարգանան՝ երբ իրենց առած ճարակը շատ բաներէ բաղադրուած ըլլայ։ Կոսի եւ Սթարքի փորձերը՝ « ստամոքսի պաշտօններուն ամէնայարմար մամայն արտադրելու համար՝ սննդական այլ եւ այլ նիւթերու խառնուածին օգտակարութեան կամ մանաւանդ հարկաւորութեան վճռական ապացոյց մը տուած են » (Հանրագիտարան սնդարագիտութեան ու քննախօսութեան)։

Թերեւս ըսուի՝ թէ մանուկներու համար սնունդի փոփոխութիւնն եւ կերակուրներու պէսպէս խառնուածը՝ ծանր յոգնութեանց դուռ կը բանայ։ ատոր պատասխան կուտանք որ՝ ինչպէս անոնց իմացական զարգացումին համար ամէն յոգնութիւն կը թափենք՝ նոյնպէս եւ աւելի՛ իսկ պէտք է աշխատինք անոնց մարմնական զարգացումին՝ իրենց ապագայ բարօրութեան համար։ Շիտակը՝ արտօմալի ու այլանդակ բան է՝ որ պարարտ ոչխարներու խոզեր հասցունելու համար ա՛յնչափ աշխատութիւն յօժարութեամբ յանձն կառնենք, եւ երբ կարգը զաւակ մեծցունելու գայ՝ յոգնութիւն կիմանանք։

Մեր առաջարկած կանոնն ընդունողները պարտին նաեւ գիտնալ՝ թէ պէտք է կամաց կամաց գործադրեն կերակուրի այս փոփոխութիւնն եւ ոչ թէ յանկարծակի, վասն զի եթէ մանուկն երկար ատեն նուազ ստածիչ սնունդներով կերակրուած է՝ մարսողական գրութիւնն ա՛յնպէս խանգարուած կըլլայ որ չկրնար անմիջապէս մարսել զօրաւոր սնունդ մը։ Արդէն՝ անբաւական սնունդն ինքնին պատճառ մըն է դժուարամարսութեան. անասուններուն վրայ իսկ կը ճշմարտի այս։ « Երբ գիւցիկ

հորթեր՝ միայն կտրած կաթով կամ շիճուկով եւ կամ ուրիշ անզօր ճարակով մը սնանին՝ իրենց մարսողութիւնը կը դժուարանայ » . (Մորզոն , Երկրագործական Հանրագիտարան) : Ասոր համար է որ երբ անասունը վատոյժ Ըլլայ՝ հարկ կըլլայ քիչ քիչ վարժեցունել զայն ընտրագոյն ճարակներու . կորովն ո՛րչափ աճի՝ սնունդն ալ նոյն չափով պէտք է աճի : Պէտք է նաեւ աղէկ միտք պահել՝ որ չափէն աւելի խճողելու չէ ստածիչ հիւթերը . ամէն կերակուրի ասեն՝ ստամոքսը լեցունելու չափ սնունդի զանգուած մը հարկ է , եւ ասկէ կը հեռելի որ կերակուրին զանգուածը պէտք է որոշեալ չափով մը Ըլլայ : Թէպէտ եւ լաւ սնունդ առնող քաղաքակիրթ անձերու մարսողական գործարաններուն չափը՝ գէշ սնունդ առնող վայրենիներուն մարսողական գործարաններու չափէն փոքր է , եւ թերեւս այս չափն երթալով պիտի նուաղի ալ , սակայն առ այժմ պէտք է մարտելի կերակուրներուն զանգուածն իւրաքանչիւր ստամոքսի կարողութեան համեմատ չափն ունենայ : Կեղրակացունենք ուրեմն՝ որ այս համեմատութիւնը պահելով հանդերձ՝ պէտք է մանուկներու կերակուրը վերջին ծայր ստածիչ Ըլլայ , իւրաքանչիւր տեսակ ու ամէն անգամի կերակուր՝ խառն փոփոխական ու առատ Ըլլայ :

Մսունդի պէս՝ հագուստի մասին ալ անտեղի խտտութեան մը կը միտինք . հո՛ս ալ ճգնաւորական տարազ մը առած ենք : Աշխարհի վրայ սովորական կարծիք մը զօրացած է (թէպէտ եւ տարտամ կերպով եւ առանց առնելու որոշ կանոնաբանի մը կերպարանը) թէ « բանի տեղ դնելու չէ մեր զգայարանքը » : Այս կարծիքն իր ամէնապարզ ձեւին մէջ կը նշանակէ՝ թէ զգայարանք մեր կենցաղին ուղեցոյցն Ըլլալու համար հաստուած չեն , մանա-

ւանդ անոնք մեզ կը վրիպէցունեն ալ : Բայց մեծ սխալ մըն է այս . վասնզի մեր բնական կողմուածքը կենցաղի ամէնէն օգտաւար կերպով լարուած է , եւ մարմնական աղէտներու ենթակայ կըլլանք անոր համար որ զգայարանքի թելադրութեանց կընդդիմանանք՝ փոխանակ համակերպելու անոնց : Անօթութեան ատեն բան ուտելը չէ՛ որ փնաս կուտայ , այլ կուշտ եղած ատեն ուտելը . ոչ թէ ծարաւի եղած ատեն խմելն , այլ ծարաւն անցունելէն ետե՛ւ ալ խմելը մոլութիւնն է : Թարմ օդը չնչելէն չէ որ վատողջութիւն յառաջ կուգայ , այլ թոքերու խղիւսայթիւր մտիկ չընելով՝ անմաքուր օդի մէջ շունչ առնել տալէն : Բնութիւնը կը դրդէ մեզ առողջարար մարզանքի , ինչպէս որ աւելի յայտնապէս կը տեսնենք այս բնագրը՝ զիտը մանուկներուն վրայ . եւ մենք դէմ դնելով այդ դրդումներուն՝ մեր անձին իսկ փնաս կուտանք : Մտայնութեամբ ակամ ու ակործ գործունէութիւնը չէ՛ որ փնասակար է , այլ այն անակործ գործունէութիւնն , որ կը յարատեւենք դուրսի ցաւերն եւ ուղեղի գրգռութիւնները բանի տեղ չընելով : Դարձեալ՝ մարմնի ակործելի ինչ եւ իցէ մարզանքը չէ՛ որ փնաս կուտայ , այլ այն յամառ ու երկարատեւ մարզանքն , որ կը շարունակենք մինչ յայտնապէս կը դադանք մեր սպառիլը : Իրա՛ւ է որ թերառողջ կենցաղ մը վարող անձերու զգայարանքը շատ վրաստանելի դրդումներ չեն ըներ , այն մարդիկ՝ որ տարիներով ապրած են դճոխակ սենեակներու մէջ , եւ ուղեղն ինչ չափազանց աշխատեցուցած են մարմնական գրեթէ անշարժ վիճակի մը մէջ , եւ ժամացոյցի ազդումներուն հպատակելու համար միայն բան կերած են՝ առանց անսալու ստամոքսի բնական պահանջքին՝ այդ մարդիկ ենթակայ են միշտ իրենց աւրուած զգայարանքին միջոցով մոլորելու . բայց իրենց այդ անկարգ վիճակն՝ իրենց ըզ-

գայարանքին սկզբնական թելադրութեանց չանսալնուն՝ ճիշդ հետեւանքն է, եթէ իրենց մանկութենէն հետէ ամենեւին անհնազանդութիւն ըրած չըլլային, փիղիգակսն խիղճ ըսուած դրդումներուն՝ իրենց զգայարանքն այդպէս չպիտի բխանային, այլ անոնք միշտ հաւատարիմ աղգարարներ պիտի ըլլային բնական օրէնքին :

Տաքի ու սղաղի զգացումներն ալ՝ բնական ուղեցոյցներ են մեզի : մանուկներն հազուեցունելու եղանակին մէջ անպատճառ հաշիւի առնելու է այս զգացումները : Աղիտարեր ըլլալու չափ սխալ է այն սովորական կարծիքը թէ — պէտք է չարքաշութեան վարժեցունել մարմինը : — « Չարքաշ » մեծցունելու ծայրայեղ դրութեան երեսէն շատ մանուկներ մեռած են, եւ այդ դրութեամբ մեծցածներն ալ թէ՛ վատառողջ թէ՛ աճելու անընդունակ կըլլան : « Իրենց բարակցած դէմքին վրայ դրոշմուած է այս չարքաշութեան դալուկը, կըսէ Տօքթ. Քոմպ, եւ անոնց յաճախ հիւանդանալը խրատ մըն է անխելք ծնողքին՝ թէ իրենց բռնած ճամբան մտոր է » : Չարքաշութեան ի նպաստ եղած փաստերը չքոտի բաներ են . բարեկեցիկ մարդիկ՝ տեսնելով որ բաց օդին տակ գիւղացի մանուկները կիսամերկ կը խաղան, եւ անոնց ծնողքն ալ առոյգ կազմած մը ունին՝ կը հետեւցունեն թէ անոնց քաջողջութեան պատճառն անոնց թեթեւ հագուստն է : Ուրեմն՝ կըսեն մեր զաւակներն ալ թեթեւակի հագուեցունենք . չեն մտածեր թէ գիւղերուն հրապարակներուն վրայ վաղվըտողներուն կենցաղն՝ ուրիշ շատ պարագաներով անոնց առողջութեան նպաստաւոր է, թէ անոնց բովանդակ օրերն անվերջ խաղերով կանցնին, անոնք օրն ի բուն մաքուր օդ կը ծծեն, եւ իրենց միտքը բնաւ յոգնած չէ իմացական չափազանց աշխատութեամբ : Ուստի՝ հազուստին թեթեւութենէն չէ՛ որ անոնք առողջ կըլլան :

այլ մեր նշանակած վերջին պարագաներն են անոնց կայտառութեան պատճառներն, որով թէպէտ եւ թեթեւ հագուած՝ սակայն քաջակազմեն: Կարծենք՝ մեր այս եզրակացութիւնը ճիշդ է, եւ անոնց հագած թեթեւ լաթերուն պատճառով եղած կենսական ջերմութեան կորուստը՝ մեասակա՛ր այ է անոնց:

Այդ լաճերն՝ եթէ իրենց կորովի կազմին պատճառով խիստ ցուրտերու դէմ ալ գնեն, սակայն դարձեալ արագ աճումի կողմէն ետ կը մնան. անասուններուն վրայ ալ կը ճշմարտի այս: Շէշլանտ կղզիին շոնի ըսուած երիւ վարներն՝ հարաւային Անգլիայի երիւվարներէն աւելի կը զիմանան անհարթ օդերու, բայց ցած կը մնան. Սկովտիայի լեռներուն ոչխարներն Անգլիական ոչխարներուն քով ցածուկ արարածներ են. արջային ու հակարջային բեւեռներուն ընակիչներուն հասակը՝ մարդկային սովորական հասակէն ցած է. Լարոններն ու Նսգիմայիները կարճուկ մարդիկ են, եւ Տարուին կըսէ՝ թէ Մակելլան կըզղիններուն ընակիչներն, որ ցրտին կլիմային ներքեւ մերկ կը կենցաղին, ա՛յնքան տգեղ ու կարճահասակ են՝ որ « մարդ կերկմտի մարդ անուանել անոնք »:

Գիտուններուն խօսքին նայելով՝ այս կարկամութեան գլխաւոր պատճառը կենսական ջերմութեան նուազումն է՝ իրենց սնունդն ու հագուստն եւայլն հաշիւի առնելով: Որովհետեւ, ինչպէս վերն ըսած ենք, մարդկային մարմինէն ճառագայթեալ ջերմութեան կորուստին տեղը լեցունելու համար՝ պէտք է անողորար կարգ մը նիւթերու թթուացում մը տեղի ունենայ, ներքին ջերմութեան կորուստն ս'ըջալի մեծ ըլլայ՝ թթուանայի նիւթերուն քանակն ա՛յնչափ շատ ըլլալու է: Բայց մարսողական գործարաններուն ոյժը չափ մը ունի, ուստի՝ մարմինի բարեխառնութիւնն անայլայլ պահելու համար, մեծաքա-

նակ նիւթեր պատրաստելու ատեն՝ կազմական դրութեան համար շատ քիչ նիւթ կըրնան հասցունել : Ածխային նիւթերու մեծաքանակ սպառումին պատճառով՝ ուրիշ պէտքի մը սահմանեալ կարեւոր նիւթերուն քանակը կը նուազի . որով մարմինն ՚ի հարկէ կարճ կը մնայ , կամ նետրդային հիւսքին տեսակը գէշ կըլլայ , եւ կամ այս երկուքն ալ նկուն կը մնան :

Ասոր համար անհրաժեշտ հարկ է կարեւորութիւն տալ հագուստի . ինչպէս Լիէպիկ կըսէ « մարմնի բարեխառնութեան համար՝ հագուստը շափ մը մնունդի տեղ կը բռնէ » . հագուստը՝ կենսական ջերմութեան կորուստը նուազեցունելով՝ մարմնի բարեխառնութեան պահպանումին համար ածխային նիւթերու պէտքն ալ կը նուազեցունէ , եւ երբ մարտելու համար ստամոքսը քիչ ածխային նիւթ ունենայ՝ աւելի ոյժով կը պատրաստէ միւս նիւթերը :

Անանարոյժներուն փորձովն հաստատուած է այս հետեւութիւնը . ցուրտն՝ անատուններուն պարարտութեան , ջրային կազմածին , կամ անոնց աճումին վիաս կուտայ . « պարարտանալու համար դաշտերը ձգուած անասուններն երբ պաղ առնեն՝ եւ եթէ անոնց մնունդը մեծ քանակութեամբ չաւելցունենք՝ շատ ուշ կը պարարտանան » (Մորգոն . Երկրագործական հանրագիտարան) : Պ. Սքրրլի խստիւ կը պատուիրէ թէ սաք պահելու է որսի ձիերուն ախոռն , որպէս զի անոնք հուժկու կազմ առնեն , եւ արշաւի ձիեր տաժողները միշտ կը զգուշանան՝ որպէս զի անոնք պաղ չառնեն :

Բարուազիտութեան ապացուցած եւ երկրագործներէ ու ձիապահներէ ընդունուած գիտնական այս ճշմարտութիւնը՝ մանուկներուն համար ա՛լ աւելի ազդու կերպով կը յարմարի : Մանուկն ո՛րչափ փոքրահասակ ըլլայ եւ

որչափ արագ աճի՝ նոյն չափով ծանր կըլլայ ցուրտէ յա-
ռաջ եկած վնասը : Կան տեղեր ուր ձմեռ ատեն աշխարհ
եկած երախաները բաւական թիւով կը մեռնին՝ արձա-
նագրուելու համար քաղաքապետութեան գրասենեակը
տարուած ատեն : Պ. Գեղըլէ ⁽¹⁾ վիճակագրական հաշիւով
գտած է՝ որ Պելճիզայի մէջ Յուլիս ամիսին մեռած մէկ
նորածին երախայի դէմ երկու երախայ կը մեռնի Յուն-
ուար ամիսին , իսկ ցուրտ երկիրներու մէջ մեռած ե-
րախաներու թիւն ահազին է : Մինչևև իսկ՝ երբ երիտա-
սարդը չափահաս ըլլայ՝ անոր թերակազմ մարմինն հա-
մեմատաբար դեռ անընդունակ կըլլայ անբարեխառն կղա-
նակներուն զիմանալու , ինչպէս դժուարին ճակատներու
մէջ երիտասարդ ձիաւորները շուտ շուտ կ'իյնան . եւ ա-
սոր պատճառը շատ յայտնի է : Արդէն ըսինք որ իրեն
մարմինի դանդուածին անոր մակերեւոյթին խոտոր հա-
մեմատութեան պատճառով՝ տղան չափահասէ մը աւելի
ներքին ջերմութիւն դուրս կուտայ . եւ հոս պէտք է
դիտել տանք որ մանուկներուն կրած վնասը չափահաս-
ներէն շատ մեծ է : Լեհման կըսէ՝ թէ երբ մանուկներու
եւ մատաղ անասուններու արտաշնչած ածխային թթու
հաշիւի առնենք՝ իրենց մարմինին ծանրութեան հետ բաղ-
դատելով՝ կը տեսնենք որ մանուկները չափահասներէն
երկու անգամ աւելի ածխային թթու կ'արտադրեն : Արդ՝
արտաշնչեալ թթուին քանակը բաւական ճշգրութեամբ կը
փոփոխի արտադրեալ ջերմութեան համեմատ : Հետեւա-
բար մանուկներու կազմածն՝ յաջող պայմաններու մէջ

(1) Պ. Գեղըլէ (1796-1874) Պելիզայի գիտնէն, որ ստեղծեց ազ-
գերու բարոյական ու նիւթական զարգացումի օրէնքին ցուցադրութիւն
համարուած վիճակագրութիւնը :

անգամ՝ պէտք է կրկին չափով մատակարարէ ջերմութեան արգասաւոր հիւթերը :

Դատեցէ՛ք ուրեմն . արդեօ՛ք ծայրագոյն յիմարութիւն մը չէ՞ թեթեւ լաթեր հազցունելը : Ո՞ր չափահաս հայրն՝ որուն հարկ է մարմնային հիւսքին հանապազորդ լրացումը միայն եւ որ իր զաւակէն շատ նուազ արագութեամբ ջերմութիւն կը կորսընցունէ՝ առողջարար բան մը կը սեպէ՝ սրունքը բաց , բազուկները բաց , վիզը բաց դուրս ելնելը : Սակայն տե՛ս որ ատոնցմէ զգուշացող հայր մը՝ կենսական ջերմութեան այդ կորուստին ենթակայ կընէ իր մանրիկ զաւակներն , որ բնաւ չեն կըրնար դիմանալ անոր . եւ եթէ ինքն անձովին այդ բանը չընել ալ՝ երբ ուրիշներն ընեն՝ բնաւ ձայն չհաներ : Այդ հայրը թո՛ղ մտածէ որ անհարկի կերպով սպառած սննդական հիւթի ամէն մէկ տրամը՝ մարմինի աճումին յատկացած հիւթերուն նոյն չափով սպառում մըն է , եւ եթէ այդ մանուկներն հարբուխէ կամ պնդութենէ եւ կամ ուրիշ հետեւան հիւանդութենէ մը չբռնուին ալ՝ իրենց աճումին կամ կազմութեան կատարելութեան կողմէն անսպառնալի վրայ կուտան :

« Ուրեմն՝ պէտք է կանոն բռնել ամէն ատեն մի եւ նոյն զգեստը չհագնիլ անփոփոխ , այլ հագնիլ այնպիսի զգեստներ՝ որ թե՛ սեւսկի թե՛ ֆսևսկի կողմէն բարակակն ըլլան մարմնի զգեստները պահպանել ամենաքերքեր ցուրտէն անգարն : Այս կանոնը Տօքթ. Քոմպ նոտր գիրերով կը նշանակէ , եւ ամէն դիտուն ու փորձառու մարդիկ կը հաստատեն : Այս խնդիրին վրայ ճիշդ դատաստան ընելու ատակ մարդիկ՝ միշտ դատապարտած են մանուկներուն մատղաչ անգամները բաց օդին ենթարկելու սովորութիւնը : Գէթ այս խնդիրին մէջ՝ անսպառնալի պէտք է թօթափել նորածնութեան քմայքին հետեւելու մոլութիւնը :

Յաւելու բան է որ խել մը մայրեր պատճառ կըլլան իրենց զաւակներուն հիւանդութեանց՝ խենդ ու խելառ նորածնութեան մը հետեւելու համար : Իբր թէ իրենց իսկ հագուելու շքուելու եղանակին մէջ՝ խօլ մօտաներուն հետեւին հերիք չըլլար , իրենց զաւակներն ալ կը հագուեցունեն հապիտի տարազներով՝ կնիկներու տուրխանդակ ըսուած լրաթերթին թելագրութեանց համեմատ . խեղճերը չեն գիտեր որ այդ ազանելիք՝ ոչ զիւրակիր են եւ ոչ ալ բաւական . ի՞նչ այլանդակութիւն : Հէք մանուկներուն անտանելի նեղութիւններ կուտան , եւ պատճառ կըլլան անոնց հիւանդութեանց , անոնց մարմինն զարգացումը կը խափանեն կամ անոնց ներքին կազմածը կը մաշեն : Շատ անգամ ալ պատճառ կըլլան անոնց տարածամ մահուան , վասն զի՝ անհրաժեշտ կը սեպեն մօտային համեմատ ձեւել իրենց սիրելի կերպասները : Այսպէս՝ մայրերը մօտայի մօլութեամբ վարակած՝ պէտք եղածին պէս չհագուեցունելով իրենց մանուկներն՝ ոչ միայն պատճառ կըլլան անոնց գէշութեան , այլ նաեւ բռնի կը հագցունեն անոնց ա՛յնպիսի զգեստներ , որ կը խափանեն անոնց առողջաւէտ ժրութիւնը : Ակնահաճօյ ըլլալու համար այնպիսի՝ երփներանգ ու նուրբ լաթեր կընտրեն , որ մանուկներու ազատ խաղերուն մէջ հարկ եղած աննկատ շարժումներուն ամենեւին չեն յարմարիր . եւ որպէս զի այդ հագուեստները չաղտոտին՝ ազատ խաղալն ալ կարգիլեն անոնց : « Շո՛ւտ , վեր ելի՛ր . նոր բաճկոնդ պիտի աղտոտես » կըսէ մայրը չարածճի մանուկին , որ գետինն ՚ի վար տապլտրկելու վրայ է . անդին « Հո՛ս եկուր , գուրպաներդ պիտի աղտոտես » կը պռռայ սպասուհին մանուկի մը , որ շիտակ ճամբայէն դուրս ելնելով՝ կաշխատի մագլցի դնալ խճայատակին վրայ . անապոյս կերպով չարիքը կը կրկնապատկի : Որպէս զի անոնք

չքեղ ու սիրուն երեւին իրենց մօր ճաշակին համեմատ , եւ տեսնողներն հիանան անոնց վրայ՝ կըստիպին հազնիլ կարճ ու բարակ զգեստներ . եւ որպէս զի այդ բարակ հազուստները չհիննան ու չաղտտին՝ կըստիպին զսպել իրենց բնական ու հարկաւոր անհանդարտութիւնը : Եւ տեսէ՛ք , ասոր հետեւանքն ի՛նչ կըլլայ . հազուստն անբաւական ըլլալուն համար՝ հարկ է անպատճառ մարմինը շարժումի մէջ դնել , եւ ծնողք՝ ճի՛շդ այս շարժումն արգիլելով է որ կրկնակի վնաս կը պատճառեն : Ի՞նչու չեն ուզեր հասկընալ՝ որ այսպիսի ընթացք մը յետին անգըթութիւն է :

Մենք համարձակ կըսենք՝ որ ամէն տարի հազարաւոր հէք արարածներ զո՛հ կերթան ցուցամոլութեան այս նախապաշարումին . շատերը կը կորսընցունեն առողջութիւննին ու կորովին , եւ կենցաղի մէջ անյաջողութեան կը դատապարտին . մաս մըն ալ՝ տարաժամ մահով մայրենի նանրասիրութեան Մողոքին բազուկներուն մէջ ողջակէզ կըլլայ : Մենք՝ խիստ կանոնները սիրողներէն չենք . բայց մօտայի չարիքն օր օրի այնպէս զօրանալու վրայ է՝ որ անոր առաջքն առնելու համար հարկ է ընտանիքի տէր հայրերը կտրուկ կերպով միջամտեն :

Կեզրակացունենք ուրեմն՝ մանուկները չափէն աւելի հազուստներով բեռնաւորելէն ու ծայրայեղ կերպով անոնք ջեռուցանելէն զգուշանալով հանդերձ՝ պէտք է այնպէս հազուեցունել անոնք որ սովորական ցուրտերէն ալ չվնասին : Բամպակէ կտաւի կամ հասարակ խառն մանածներէ հազուստներու տեղ՝ աւելի աղէկ կըլլայ այնպիսի զգեստ մը հազցունել մանուկներուն , ուրկէ գիւրաւ դուրս չելնէ ներքին ջերմութիւնը . աւելի աղէկ կըլլայ անոնց հազցունել խոշոր բրզեղէն մը : Նաեւ՝ անոնց հազածը պէտք է դիմացկուն ըլլայ՝ որպէս զի դէմ

գնէ մանկական ընդոստ խաղերուն , եւ գոյնն ալ այնպիսի գոյն մը ըլլայ՝ որ դիմանայ արեւի ու երկար գործածութեան :

Հիմա շատերն հասկըցած են մարմնամարդի կարեւորութիւնը . ուստի՝ գէթ փոքրիկ մանուկներուն համար՝ թերեւս այնչափ հարկաւոր չէ մարմնական այս կրթութեան վրայ ալ խօսիլ , թողլով միւս շատ մը կարեւորագոյնները : Հասարակ ու մասնաւոր ամէն վարժարանները մարմնամարդի քիչ շատ յարմար վայրեր ունին , ուր ուսանողները քիչ մը ատեն բաց օդին տակ խաղալու եւ մարմնամարդի կը պարապին : Ըսել է՝ անոր կարեւորութիւնը ճանչցուած է . ճանչցուած է թէ օգտակար է պատանիններուն բնազդին հետեւիլ : Այժմ սկսած են առաւօտի ու երեկոյեան դասերուն մէջ դադարներ որոշել , եւ այդ դադարներուն՝ քանի մը վայրկեան զրօսանքի հանել աշակերտները . այս սկսուածը նշան է՝ թէ դպրոցի կանոններն հետզհետէ աշակերտներուն Ֆիզիքական դպրոցումներուն համակերպելու միտում մը կայ : Ուստի՝ այս մասին մեզի շատ քիչ բան կը մնայ պահանջել կամ խորհուրդ տալ :

Որչափ որ ալ « մանչերուն համար » ճանչցուած է մարմնամարդի կարեւորութիւնն , ինչպէս մենք ալ պարտ համարեցինք վկայել , բայց աղջիկներուն համար դժբաղդարար չենք կըրնար տալ այս վկայութիւնը : Դիպուածն այնպէս բերած է՝ որ ամէն օր այս մասին կըրնանք բազմատուրիւն մը ընել մեր իսկ անձով : Մեր բնական տունին պատուհանին դիմաց երկու դպրոց կայ՝ մին մանչերու միւսն աղջիկներու . այս երկու դպրոցներուն մէջ աչքի դարնող ներհակ մը կայ : Մանչերու դպրոցին պարտէզը՝ բոլորովին բաց ու խճայարգար հրապարակի մը

վերածուած է, ուր մարմնամարզի ցիցեր եւ հորիզոնա-
դիր ձողեր դրուած են: Նախաճաշէն առաջ, ետքը ժամը
տասնուամէկին (Ը. Ե.) միջօրեային, երեկոյեան դէմ ու
արձակուրդէն առաջ՝ ամէն օր՝ մանչերը խաղալու կիջնեն,
եւ անոնց միարեւրան ազազակները չորս կողմէն կարձա-
գանգին: Այսպէս բայ օդին մէջ խաղացած ատեն՝ իրենց
աչքէն ու ականջներէն կերեւի թէ անոնք խորասուզուած
են զուարճալի գործունէութեան մը մէջ, որ իրենց երակ-
ներուն ուժգնակի թնդիւն տալով՝ իրենց բոլոր գործա-
քաններն առողջարար եղանակով կը թեքէ: Բայց ասդին
խեղճ «աղջիկներուն գպրոցը» շատ տարբեր տեսարան
մը կը պատկերէ. այնպէս որ եթէ գիտցօղները մեզի
ըսած չըլլային՝ իրենց անշարժութեան պատճառով չպիտի
գիտնայինք անգամ թէ մեր տունին կից աղջիկներու
դպրոց մըն ալ կայ եղեր: Հոն ալ՝ մանչերու պարտէզին
չափ պարտէզ մը կայ, բայց մէջը նշան անգամ չիկայ
մանկական զրօսանքի. միայն մարմանդներ, խճայարդար
ուղիներ, մացառներ ու ծաղիկի աղկրեր կան հոն՝ հա-
տարակ պարտէզներու պէս: Եւ հինգ ամիսի մէջ՝ այդ
կողմէն խնդալու կամ պոռչըտուքի ձայն մը անգամ չհա-
սաւ մեր ականջին: Երբեմն երբեմն կը նշմարէինք երի-
տասարգունի աղջիկներ, որ նրբուղիներու մէջէն ծանր
ծանր կը քալէին, ձեռուրնին մէյմէկ դասագիրք բռնած
եւ թեւ թեւի մտած: Եւ որպէս զի ճշմարիտը կատարե-
լապէս ըսած ըլլանք՝ կը վկայենք որ այդ հինգ ամիսին
մէջ անգամ մը միայն տեսանք որ աղջիկ մը ուրիշ աղ-
ջիկի մը ետեւէն կը վազէր հոն. ասկէ զատ՝ երբէք չտե-
սանք անոնց մարմնամարզի նման շարժում մը ընելը:

Այս տարօրինակ խտրութեան պատճառն ի՞նչ է .
միթէ՛ մանչերու կազմուածքէն այնչափ տարբեր է աղ-
ջիկներու կազմուածքն, որ պէտք չունենայ այդ կեն-

սախալտ հրահանգներուն , եւ աղջիկները չունին արդեօք մանչերուն պէս պոռչըտելով խաղալու ախորժակը . կամ բնութիւնը՝ մանչերուն տալով այդ ախորժակը , որ անոնց աճումին պէտք եղածին չափ նպատատող գործունէութեան գրգիռ մը կրլլայ , արդեօ՞ք իրենց վարժունիներո՞ւն միայն տուած է այդ գործունէութեան ախորժակն՝ հէք աղջիկները չարչարելու համար : Բայց մենք՝ անաւագ սեռին դաստիարակունիներուն այդպիսի անպատշաճ գործունէութիւն մը վերագրելով թերեւս կը սխալինք . վստահարար չենք կըրնար ըսել՝ թէ աղջիկներու դաստիարակունիներն աւելորդ կը սեպեն տալ անոնց մարմնական կորովի աճում մը . անոնց համար ստորին յատկութիւններ կը համարին կայտառ առողջութիւնն եւ առնական ոյժն , եւ թէ աշխարհիկ կիներու համար աւելի աղէկ կը սեպեն տեսակ մը նրբութիւն , մէկ կամ առ առաւելն հրկու մղոնի չափ ճամբայ քալելու զօրութիւն մը , փափուկ եւ շուտ յագեցող ախորժակ մը , նաեւ տկարութեան սեպհական երկչոտութիւն մը : Չենք կարծեր որ մէկն համարձակ ըսէ՝ թէ արդարեւ այդպէ՛ս է . բայց մեր սիրտը կը վկայէ՝ թէ վարժունիներու միտքին մէջ բունած է մեր նկարագրածին պէս հրաշատիպ օրիորդներ հասցունելու գաղափարը . եւ եթէ ստուգիւ այսպէս է՝ պէտք է խոստովանիլ թէ այդ գրութիւնն հնարուած է ճիշդ այդ գաղափարական օրիորդը ձուլելու համար . բայց մեծ սխալ մըն է ենթադրել՝ թէ այդ մարդիկ ալ այդպիսի նրբանազ զիցունիներ կը փնտռեն ամուսնանալու համար : Իրա՛ւ , այդ մարդիկ առ հասարակ չեն ախորժիր առնաղէժ կնիկներէն , եւ մենք աղէկ զիտենք որ անոնք աւելի կուզեն իրենցմէ անգօր արարածներու հետ կենակցիլ , որպէս զի գէթ անոնց տիրանան . սակայն՝ բնութիւնն արդէն հաստած է այդ մարդու եւ կին մարդու կորովի այդ տարբերութիւնն ,

որուն ա՛յնչափ կը ցանկան այրերն , եւ որ ինքնին երեւան կուզայ :

Եթէ այդ շինծու միջոցներով՝ սեռական այդ տարբերութիւնը բնութեան առաջադրած չափէն անդին անցնի՝ այդ մարդիկ աւելի կը խրտչին քան կը ձգին այդպիսի նրբաձոյլ կիներէն :

« Ի՛նչ . ուրեմն թող տանք որ մատաղ աղջիկներն ուզածնուն պէս անառակի՛ն , եւ մանչերուն նման կոշտ արարածնն՛ր ըլլան » պիտի գոչէ ճահաւորութեանց (convenance) սաստիկ նախանձաւորն . եւ վարժուհիներն ալ ձի՛շդ այս բանէն կը վախնան , կարծենք : Իրազեկ ենք՝ որ « աղջիկներու դպրոցներուն մէջ՝ մանչերուն ազմկալից գրօսանքին պէս խաղեր պատժելի յանցանք կը սեպուին , եւ մեղի այնպէս ըսուած է որ կարգիլեն այդպիսի խաղեր՝ վախնալով որ փոքր աղջիկներն իրենց սեռին անվայել ունակութեանց մէջ չմեծնան . բայց այդ վախը բոլորովին անտեղի է . վասն զի ինչպէս մանչերու թոյլատրուած եռանդնալից խաղերը՝ բնաւ արգելք մը չեն ըլլար որ անոնք օր մը բարեկիրթ մարդիկ ըլլան , նոյնպէս ալ այդ խաղերն ամենեւին արգելք մը չեն ըլլար որ այդ աղջիկներն օր մը շնորհքով տանաիկիներ ըլլան ⁽¹⁾ : Պատանիներու դպրոցական գրօսանքն որչափ ալ անհարկի բաներ ըլլան՝ երբ անոնք դպրոցէն ելնեն՝ փողոցներուն մէջ երբէք զիթիկ (culbute, Բ-ճ-ւ) չպիտի զլեն կամ

(1) Երկու նեռին համար ալ երկբայելի է այդ , վասն զի սկզբնական կրթութեանց եւ ունակութեանց ազդեցութիւնը աս անգամ կը տեւէ մինչեւ ծերութիւն , մանաւանդ որ խաղասիրութեան վարժուողները գրեթէ միշտ կը տուժեն աղէկ խոհեւու կողմէն . չեն ունենար տրամախոտութիւն , որ անձնիւր չափն ու վայելուչը կեռադատելու կարելուր ձիւրէն է .

հիւրասնեակներու մէջ վէզ չպիտի խաղան : Իրենց դպրոցի բաժկոնն հանելնո՛ւն պէս , տղայական խաղերն ալ մէկդի կը դնեն , եւ ծիծաղելի ըլլալու աստիճան սաստիկ զգուշութեամբ կը քաշուին՝ չափահաս մարդու անվայել կարծուած բաներէն : Եթէ մանչերն որոշեալ տարիքի մը հասնելուն պէս՝ մարդկային արժանապատուութեան զգացումով մը կը ձգեն տղայական խաղերն , աղջիկներն ալ իրենց մանկութեան խաղերէն ինչո՞ւ չպիտի հրաժարին եղեր՝ իրենց սեռին յատուկ համեստութեամբ մը , որ քանի՛ տարիքնին առնեն ա՛յնքան կը զօրանայ : Կնիկներն այրերէն աւելի զգուշութեամբ կը յարգեն պատշաճութեան օրէնքն , ուստի անշուշտ անոնցմէ աւելի մէտ են անհարկի ու աղմկալից վարմունքէ զզոյշ մնալու : Շատ անտեղի բան է կարծել՝ թէ իզական համեստութեան քնազգներն ինքնին չկըրնալով ներգործել՝ անպատճառ հարկ է որ վարժուհիները խստութեամբ կրթեն աղջիկները :

Ինչպէս ուրիշ պարագաներու մէջ՝ հոս ալ արուեստական հրահանգներէն ծագած չարիքին առաջքն առնելու համար՝ կը գործադրեն արուեստական ուրիշ հրահանգ մը : Բնական հրահանգներն արդիլելով՝ երբ հասկըցան որ մանուկը բոլորովին անհրահանգ ձգել ալ չըլլար՝ մարմնամարզի արուեստական դրութիւնն ստեղծեցին . կընդունինք որ այս՝ մարմնական խաղերուն ամէնէն լաւն է , քայց համարձակ կըսենք թէ այդ դրութիւնը չկըրնար խաղերուն տեղը բռնել : Մարմնամարզն անդէպ է թէ՛ իբր արուեստական թէ՛ իբր կողմնակի վիասակար հրահանգ : Նախ՝ վասն զի այդ կանոնեալ շարժումներն , որ ի հարկէ դպրոցական խաղերուն պէս բազմաձև չեն , հաւասար գործունէութեան մը չեն ենթարկեր մարմնի ամէն մասերն , եւ մարմնամարզի ազդեցութիւնը ջղային դրութեան

մէկ մասին վրայ միայն ներգործելով՝ այս պարագային շարժումի մէջ կողոջ անդամներն աւելի շուտ կը յոգնին . եւ կրբ այսպէս շարունակ յոգնութեան ենթակայ ըլլան՝ մարմինի մէկ քանի մասերն համեմատաբար չափէն աւելի կաճին: Բաց աստի՝ մարզանքը մարմինի ամէն մասերուն հաւասարապէս ոչ միայն չբաշխիր, այլ նաեւ բերկրանք կցորդուած չըլլալով անոր՝ նուազ առողջարար կըլլայ . նոյն խոկ՝ եթէ աշակերտներն անկէ չձանձրանան ալ՝ որովհետեւ դասի ձեւով կընեն այդ միակերպ շարժումներն եւ չեն դբօսնուր՝ շուտ կը յոգնին: Յիրաւի՝ հոս մրցանքը դբօսանքի բնադրգիւտին տեղ անցած է, բայց այդ գրգիւր խաղի պէտպիսակներու խայծերուն պէս տեւական չէ: Ասոնցմէ զատ՝ աւելի հզօր պատճառ մըն ալ ունինք . վասն զի մարմնամարզը շատ վար կը մնայ ազատ խաղերէն՝ ոչ միայն ջղային հրահանգի իրբ քանակ, այլ նաեւ իրբ որակ: Մանուկները շուտ կը տաղտկան արուեստական մարզանքէն՝ անոր համար որ անոնք նուազ դբօսալի են, եւ այս պատճառով՝ անոնք քիչ կը ներգործեն ջղային գրութեան վրայ: Մեծապէս սխալ է այն հասարակ կարծիքը՝ թէ մարմնական ախորժ կամ անախորժ միօրինակ շարժումներն ո՛րչափ երկարատեւ ըլլան այնչափ օգտակար կըլլան: Իմացական բերկրախառն գրգռութիւն մը՝ ամբաւապէս կազդուրիչ ազդեցութիւն կունենայ մարմինին վրայ: Տեսէ՛ք, բարի լուր մը կամ վաղեմի բարեկամի մը այցն ի՛նչ լաւ ազդեցութիւն կընէ հիւանդի մը վրայ. նայեցէ՛ք, բժիշկներն իրենց ուժանկ հիւանդներուն ի՛նչպէս կը պատուիրեն զուարթ ընկերութեանց մէջ մտնել. մտածեցէ՛ք նաեւ՝ թէ տեղափոխութիւնն ի՛նչ մեծ օգուտներ կընձեռէ առողջութեան: Զի կըջանկութիւնն ամէնէն աւելի կազդուրիչ դեղն է. նա է որ երակներուն թնդիւնն կրագելով՝ գործարաններու պաշ-

տօնները կը դիւրացունէ , որով առողջ մարդիկ քաջառողջ կըլլան եւ հիւանդներն ալ կառողջանան : Ասոր համար է որ բնական խաղերը՝ մարմնամարզութենէն իսկապէս աւելի օգտակար են : Մանուկները սաստիկ եռանդով ինքզինքնին խաղալու կուտան , անչափ ցնծութեամբ կը նետուին խօլ աւիւններու մէջ , եւ այս ախորժ հանգամանքով եղած մարմնամարզին չափ՝ անոնց օգտակար կըլլան հոգեկան բերկրանքը : Եւ որովհետեւ մտային այս բերկրանքը չի կայ մարմնամարզին մէջ՝ հիմնապէս պակասաւոր է այն :

Ուրեմն կեղքակացունենք որ՝ թէպէտ եւ կանոնաւոր մարմնամարզն անչարժ վիճակէ մը աւելի աղէկ է , եւ իրրեւ յաւելուածական միջոց մը կըրնայ ի հարկին գործադրիլ , բայց բնական խաղերուն տեղ չկըրնար բռնել բնաւ : Բնազգական խաղերը թէ՛ աղջիկներու թէ՛ մանչերու երջանկութեան համար կարեւոր են . ո՛վ որ անոնք խափանէ՝ մարմնական զարգացումին համար գերագոյն անօրինութեամբ մը դրուած միջոցները խափանած կըլլայ :

Քննելի կէտ մըն ալ կայ , որուն վրայ մէկ քանի խորհրդածութիւններ ընել թերեւս ամէնէն հարկաւոր է : Շատերն ստուգած են թէ արդի կըթեալ պատանիներն ու երիտասարդներն՝ իրենց ծնողքին պէս թիկնեղ ու զօրեղ չեն ըլլար : Մենք՝ երբ առաջին անգամ լսեցինք զայս՝ ըսինք թէ այդպիսի կարծիք մը արդիւնք է մարդկային այն հին ունակութեան , որով տարէցները միշտ կը գովեն անցեալն ու վար կը զարնեն ներկան : Որովհետեւ հին զէնքերուն նայելով՝ մարդկային արդի հասակն անցեալ մարդկութեան հասակէն հասարակաբար մեծ կը գտնենք , եւ մահադրութեանց նայելով՝ արդի մարդիկ հիներէն աւելի երկարակեաց են՝ նախ շատ կարեւորութիւն չէինք տուած վերն յայտնուած կարծիքին . բայց մանրակրկիտ

դննութիւններ հաստատեցին զայն : Գիւղացիները մէկդի թողլով՝ դիտեցինք որ մանուկներուն մեծ մասն իրենց ծնողքին հասակին չեն ժամաներ . իրանական լեցունութեան մասին ալ՝ հասակի տարբերութիւններն ալ հաշիւի առնելով՝ մանուկները շատ վար կը մնան իրենց ծնողքէն : Իժիշկներն ալ կը վկայեն՝ թէ հիմակուան մարդիկ հիներուն պէս չեն կըրնար դիմանալ արիւն առնելու : Այժմ վաղահաս « կնդութիւնն » աւելի շատ է , եւ ժողովարը (décadence des dents) զարմանալի կերպով ճարակած է նոր սերունդին մէջ . իսկ հանրական կորովի կողմէն՝ անցեալին ու ներկային տարբերութիւնը շատ աչքի կը զարնէ : Անցեալ սերունդներն՝ իրենց ցոփակեցութեամբն իսկ՝ կըրնային դիմանալ կարգ մը չարակրութեանց , որոնց չեն կըրնար դիմանալ արդի մարդիկ՝ իրենց բովանդակ ժուժկալութեամբը : Մեր նախորդները՝ թէպէտ սաստիկ արբեցողներ էին , թէպէտ անկանոն կը կերակրէին , թէպէտ իրենց տուններն օգասուն չէին եւ իրենք ալ մաքրակենցաղ չըլլալով հանգերձ՝ կըրնային սակայն մինչեւ խոր ծերութիւն աննկուն կերպով տոկալ երկար աշխատութեան . առնական ու մահադրական տարեդիրները վկայ են ստոր : Իսկ մենք , որ մեր առողջութեան աւելի լինամ կը տանինք , որ չափով կուտենք ու չափով կարբենանք եւ միշտ օգ կը փոխենք եւ յաճախակի բազմիք կերթանք . մենք , որ ամէն տարի ուղեւորութիւններ կընենք եւ կը վայելենք յառաջդէմ բժշկականութեան մը բարիքն , ամէն օր սակայն տկարութեամբ կը հեծենք մեր աշխատութեան բեռին ներքեւ : Մենք մեր հայրերէն աւելի զգուշութեամբ կը հետեւինք առողջապահական օրէնքին , բայց անոնցմէ վատոյժ ենք . եւ մեր հայրերը բանի տեղ չէին դներ այդ օրէնքը : Եւ հաւանական է որ մեր յաջորդ սերունդն ալ մենէ աւելի տկար պիտի ըլլայ՝

եթէ անոր կազմին արտաքին երեւոյթին ու հիւանդկախութեանը նայինք :

Ի՞նչ է ասոր պատճառը . արդեօ՛ք այն ատենի մանուկներուն եւ չափահասներուն տարօրինակ շատակերութիւնը՝ մեր օրերուն սովորական սակաւապիտութենէն նուա՞զ մնաս կուտար առողջութեան . արդեօ՛ք հիմակուան մեր թեթեւ հազուստնե՞րն են ասոր պատճառ , որ ծագում առած են չարքաշութեան թիւր վարդապետութենէն . կամ ճահաւորութեանց զէմ չգործելու համար պատանիներու խաղերն արգիլելնի՞ս է այս չարիքին պատճառը : Մենք կենթադրենք որ այս ամէն պատճառները քիչ շատ մաս ունին այդ մեծ չարիքին մէջ . բայց ուրիշ մնասակար պատճառ մըն ալ կայ , որ ամէնէն աւելի ուժգնութեամբ կը ներգործէ , եւ այս պատճառն է՝ մտային ծայրայեղ գործունէութիւնը :

Արդի տաժանելի կենցաղն օր օրի ծանրանալու վրայ է թէ՛ երիտասարդներուն թէ՛ ծերերուն վրայ . հիմա՞ ամէն գործի եւ արուեստի մէջ սաստիկ մրցում մը կայ , որ կըստիպէ չափահասներն իրենց բովանդակ ոյժն ու կարողութիւններն սպառել , եւ երիտասարդներն ալ՝ օր մը այդ մրցումին զիմանալու համար՝ օր օրի աւելի սաստիկ աշխատութեանց վարժուելու դատապարտուած են : Չարիքն երկու կողմէն ալ կը տուէ . հայրերն՝ արուեստական ու առեւտրական ասպարէզին մէջ՝ ետ չմնալու համար ոգի ի բռին կաշխատին , ու միեւնոյն ատեն իրենց առանին շատ ծախքին հասնելու հարկադրուած ըլլալով՝ կըստիպին գործել երեք հարիւր վաթսուներեւինգ օր՝ օրը տասներկու ժամ եւ երբեմն ա՛լ աւելի , զրկուելով մարմնական մարզանքէ եւ չկըրնալով հանգիստ անգամ առնել : Այս ծայրայեղ աշխատութեան համար՝ իրենց մարմնական տկարութիւնն իրենց զաւակներուն կանցնի , որոնց կազմութիւնն

ի բնէ տկար է եւ ընդունակ են անչափ աշխատութեան տակ ընկճելու, եւ որոնց հարկ կըլլայ նախ անցնիլ նաեւ դասընթացքէ մը, որ ամբաւապէս ընդարձակ է իրենց քաջակազմ հայրերուն անցած դասընթացքէն :

Ամէն տեղ կերեւին ասոր աղետալի հետեւանքը . ամէն տեղ իմացական ծայրայեղ աշխատութեան զոհ գացող երիտասարդներուն վրայ կը խօսին : Հոս կը տեսնես՝ որ բժիշկը տարի մը գեղջկական անհող կենցաղի դատապարտած է՝ այսպիսի յոգնութիւններէ տկարացած անձ մը . անդին մէկը կը տառապի ուղեղային պարբերական խտախտէ մը (congestion du cerveau) որ շատ ամիսներէ հետէ կը չարչարէ զայն, եւ մէկ քանի ամիսէն անցնելու երես ալ չունի : Ա՛լ անդին՝ դարձեալ զպրօցական խիստ կանոնապահութեան պատճառով ուրիշ մը բռնուած է գործարանական զրգուութեան ջերմի . այլուր դարձեալ երիտասարդ մը, որ բժիշկները զաղբեցուցած էին ուսումնական աշխատութենէ՝ նորէն ինքզինքն աշխատութեան տալով՝ դասարանին մէջ յաճախ նուազում կուգայ վրան :

Ասոնք շօշափելի եղելութիւններ են, որ առանց մասնաւոր զննութեան հանդիպած են մեղի երկու տարիէ հետէ՝ ասդին անդին մեղի ծանօթ տեղուանքն, եւ մեր տեսածներն ամէնն ալ դեռ չխշեցինք : Դեռ մօտերս առիթ ունեցանք աղէկ մը զիտելու՝ թէ այս կազմական չարիքն ինչպէս ժառանգական կըլլայ . կորովակազմ ծնողքէ սերած տիկին մը, որուն ջղային կազմուածքը շատ վնաս կրած էր երիտասարդութեան ատեն՝ սկովտական զիշերօթիկ վարժարանի մը կարգ ու կանոններէն թէ՛ սնունդի անբաւականութեան թէ՛ չափազանց աշխատութեան պատճառով, ամէն առաւօտ անկողինէն ելնելու ատեն ուղեղային գալուկով մը կը չարչարուէր : Այս տկարութիւնն իր դաւախներուն ալ անցաւ, որ երբ չա-

փառոր աշխատութիւն մըն ալ ընեն՝ անմիջապէս զլուսի
ցաւ կիմանան եւ տեսակ մը ապշութիւն կուգայ վրանին :
Այս օրերս մեր մօտն իսկ երիտասարդ տիկին մը կայ ,
որուն առողջութիւնն անբուժելի կերպով եղծած է՝
դպրոցական դասերուն չափազանց աշխատելէն . իր դա-
սերուն խոնութեան պատճառով՝ մարմնամարդ ընելու
ժամանակ եւ գորութիւն չէ ունեցած . թէպէտ եւ հիմա
ուսումն աւարտած է , բայց խեղճը կը տառապի յամառ
հիւանդութեամբ մը : Այսպիսի անընդհատ աշխատութեանց
ետեւէն շուտ կը հասնին գրեթէ միշտ՝ ակտրժակի յեղյե-
ղուկ տկարութիւն , մսեղէնէ դարչանք , չափէն աւելի
մսում՝ նոյն իսկ ամառ ատեն , քալելու անկարողութիւն ,
սանդղուղքէն ելնելու ատեն սիրտի բարախում , աչքի
տկարութիւն , մարմնային անկատար աճում եւ ջղային
ընդհանուր թուլութիւն : Մեր յիշած տիկինին մէկ բարե-
կամն ալ գրեթէ նոյն վիճակին մէջ է , եւ այն աստիճան
ինկած է որ ամէնէն հանգարտ զրօսական ակումբներու
մէջ անգամ՝ գէշութիւն կուգայ վրան . իր բժիշկն ու-
սումնական ամէն աշխատութիւն արգելած է անոր :

Եթէ աչքի զարնող վատողջութիւններն այսչափ
շատ են , ո՛րչափ շատ ըլլալու են ուրեմն այն փոքր վա-
տողջութիւններն , որ յարամրի կաճին : Ծայրայեղ աշխա-
տութենէ յառաջ եկած մարմնական ակներեւ մէկ հիւան-
դութեան վրայ՝ անդին կըսկսին հաւանաբար վեց ծա-
ծուկ հիւանդութիւններ , եւ կը ճարակին առանց ակնե-
րեւ նշանի մը : Հիւանդութիւններ , որոնց ձախողաբար
սպառնա կը համարուին օտարօտի բաներ կամ կազմուածքի
փափկութիւն մը , այսպիսի աներեւոյթ հիւանդութիւն-
ները մարմնական աճումը կուշացունեն , եւ շատ անգամ
կը խափանեն ալ՝ ներքին գործարաններուն մէջ թաքուն
հիւժումի մը սերմը ձգելով ու տածելով , եւ կանուխէն

կը պատրաստեն ուղեղային այն խօթութիւններն, որ մեր օրերն՝ աշխատողներուն վրայ այնչափ յաճախ երեւան կուգան չափահասութեան ատեն : Գրասենեակներու եւ արուեստանոցներու մէջ սաստիկ աշխատողներուն ստէպ հիւանդանալէն կըրնանք մակարերել՝ թէ ծայրայեղ աշխատութիւնն ո՛րչափ աւելի վտանգաւոր կըրնայ ըլլալ մանուկներու տարրական կազմուածքին՝ յաճախ ծածկաբար մաշելով այսպէս անոնց առողջութիւնը : Մանուկներն՝ հասակաւորներուն պէս՝ ո՛չ այնչափ մարմնական ճիղի ո՛չ ալ այնչափ մտային աշխատութեանց չեն կըրնար դիմանալ : Արդ՝ եթէ հասակաւորներն իրենց կազմուածքին աճեցուն վիճակին մէջ անդամ՝ իրենց մտային ծայրայեղ ճիգերուն երեսէն այնչափ կը տառապին յայտնապէս, անտիպական արարածներն այդպիսի չափազանց աշխատութեան պատճառով՝ անոնցմէ քանի՛ պատիկ աւելի պիտի չարչարին վաղահաս հիւանդութիւններով . դատեցէք ու վճռեցէք :

Երբ ակնարկ մը ձգենք կարգ մը դպրոցներու ուսումնական կանոնադրութեանց վրայ՝ անտարակոյս պիտի զարմանանք ոչ թէ անոնց այնչափ չարիք պատճառելուն համար, այլ թէ ի՛նչպէս դեռատի հէ՛զ ուսանողները կըրնան դիմանալ այդ խստութեանց : Առէ՛ք ու աչքէ անցուցէք ձոն Ծորպսի ցուցած օրինակն, որ իր անձնական փորձառութեան արդիւնքն է . ինք այցելով աղջիկներու վարժարան մը՝ տեսած է հոն հետեւեալ կանոնադրութիւնն, որ՝ իր վկայութեան նայելով յօրինուած է Անդղիայի գրեթէ բոլոր միջնակարգ դպրոցներուն համար : Օրուան քսան ու չորս ժամերուն համեմատ բաժնուած՝ աշխատութեանց պատկերն է այս, որուն մէջ զանց ըրած ենք ժամանակի մանրամասն բաժանումները :

Քուճի համար տնօրինուած	9 ժամ
(կրտսերագոյնները 10 ժամ)	
Դպրոցի մէջ սերտելու եւ դասառութեան	9 »
Դպրոցի կամ տունի մէջ երիցագոյններու ազատ ուսումնասիրութեան կամ գործե- լու, կրտսերագոյններուն ալ զբօսնելու համար	3 ¹ / ₂ »
(կրտսերագոյններն 2 ¹ / ₂ ժամ)	
Կերակուրի համար	1 ¹ / ₂ »
Բացօթեայ մարզանք, այսինքն՝ տեսակ մը պտոյտ, որ՝ յաճախ դասագիրք ի ձեռին եւ միայն եթէ եղանակը ներէ՛ տեղի կունենայ	$\frac{1}{4}$ »
	Գումար 24 ժամ

Եւ այս « դարմանալի կանոնագրութեան արդիւնքն
ի՛նչ կըլլայ, գիտե՞ք : Անշո՛ւշտ, տկարութիւն, թալ-
կութիւն, անհողի կենդանութիւն եւ առ հասարակ վատ-
ողջութիւն » : Բայց ճոն Ֆորստ իր գիտողութեան մէջ
աւելի յառաջ երթալով՝ կըսէ թէ միայն իմացական դար-
գացումին համար մարմնական հանգիստն այսպէս ետ
ձգելն, եւ առանց մարմնամարդի ուղեղի այդ երկարա-
ձիգ գործունէութիւնն՝ ոչ միայն կաւրեն գործարաններն,
այլ նաեւ պատճառ կըլլան իրանի տձեւութեան : « Վեր-
ջերս, կըսէ նոյն անձը, մեր գլխաւոր քաղաքներէն
միուն գիշերօթիկ վարժարանն այցեցինք, ուր քառասուն
ուսանող կար, եւ ուշադիր ու ճիշդ քննութիւն մը ընե-
ով՝ իրագեկ եղանք թէ այդ ուսանողներուն մէջ չի կար
հողի մը անգամ, որուն արտաքին կերպարանը քիչ շատ
խեղաթիւրած չըլլար իր երկամեայ ուսանողութեան
ատեն » :

Այն ատենէն մինչեւ այսօր՝ անշուշտ մէկ քանի բարեփոխութիւններ եղած են : Բայց անձնապէս կը վկայենք որ նոյն դրութիւնը դեռ շատ տեղ կը տեւէ , մանաւանդ տեղ տեղ ալ ծայրայեղութեան հասած է : Գեռ շատ չընենք՝ որ մենք իսկ այցեցինք ուսուցչական կրթարան մը , որ ընտիր ուսուցիչներ հասցունելու համար հաստատուած էր : Հոն ալ տեսանք՝ որ հետեւեալ անցուկ կանոնագրութիւնը կը գործադրէին այնպիսի պաշտօնական տնօրէնութեան մը հսկողութեան ներքեւ , որ անշուշտ աղջիկներու վարժարանի մը դաստիարակուհիներէն աւելի հմտութիւն եւ դատողութիւն ունենալ պարտ էր :

Ժամ 6 ին	Զարթում ու պատրաստութիւն :
» 7 էն 8	Սերտողութիւն :
» 8 էն 9	Ընթերցում Ս. Գիրքի , աղօթք ու նախաճաշ :
» 9 էն 12	Սերտողութիւն :
» 12 էն 1 ¹ / ₄	Հանգիստի եւ իբր թէ պտըտելու կամ մարմնական ուրիշ մարզանքի սահմանուած , բայց յաճախ դարձեալ ուսումի վատնուած :
» 1 ¹ / ₂ էն 2	Ճաշ , բայց ճիշդ կերակուրի ատենը սովորաբար 20 վայրկեան է :
» 2 էն 5	Սերտողութիւն :
» 5 էն 6	Թէյ ու հանգիստ :
» 6 էն 8 ¹ / ₂	Սերտողութիւն :
» 8 ¹ / ₂ էն 9 ¹ / ₂	Մասնաւոր սերտողութիւն հետեւեալ օրուան դասերուն :
» 10 ին	Ննջարան :

Այս կանոնագիրին համեմատ՝ 24 ժամին 8 ժամը

քունի կերթայ, չորս ժամ տասնեւհինգ վայրկեանն՝ աղօթելու, կերակուրի, հագուելու շքուելու եւ վայրկեանական դադարներու, $10\frac{1}{2}$ ժամը՝ սերտողութեան, եւ մէկ ժամ տասնեւհինգ վայրկեանն ալ՝ կամայական մարզանքի, որ շատ անգամ ալ զանց կընեն: Կանոնադրուած $10\frac{1}{2}$ ուսումի ժամերն ոչ միայն ժամ մը եւս կաւելնան (վասն զի աշակերտները պտրտելէն նախընտիր կընեն ուսանելն) այլ նաեւ սաներէն մէկ քանին երկու ժամ առաջ կելնեն առաւօտին որոշեալ ատենէն՝ իրենց դասերը պատրաստելու համար, եւ վարժապետներն ալ կը խրախուսեն անոնց այս կանխումը: Որոշեալ ժամանակամիջոցի մը աւարտելի դասընթացքն ա՛յնչափ ընդարձակ է, եւ ա՛յնչափ խստապահանջ են դասատուներն (որոնց անձնասիրութեան մեծ պարծանք մըն է աշակերտներուն պայծառ քննութիւններ անցունելն) որ շատ անանգամ հէք պատանիներն օրը 12-13 ժամ մտային աշխատութեանց կը դատապարտին:

Հարկ չի կայ մարզարէական ոգի ունենալ հասկընալու համար՝ թէ առողջութիւնն ո՛րչափ կը վնասի այսպիսի ուսումնամոլութենէ մը: Աշակերտներէն մին խոստովանեցաւ մեզի թէ առողջ ու թարմ կերպարանքով այդ դպրոցը մանողները քիչ ատենէն կը խամրին, եւ յաճախ հիւանդութիւններ կը պատահին. դպրոցին հիւանդներու-ցանկին մէջ անպակաս մէկը կայ նշանակուած. ամէնուն վրայ խնորժակի տկարութիւն ու անմարտողութիւն կայ. փորձարութիւնը միշտ կա՛յ ու կա՛յ, որմէ շատ անգամ կը բռնուին աշակերտներուն երրորդ մասը: Ամէնն ալ զլուխի ցաւ ունինք կըսեն, եւ կան որ ամիսներով կը տառապին անգարէ: Շատերը չգիմանալով ասոնց՝ կըստիպին ա՛լ դպրոց չի գալ:

Ո՛վ չզարմանար այսպիսի դպրոցական կանոնագրու-

Թեան մը վրայ , որ տնօրինուած է տիպար ու առաջնակարգ կրթարանի մը մէջ : Այս սպառիչ գրութիւնը գործադրելու պատճառ եղած են խիստ քննութիւններն , որոնց պատրաստուելու համար քանի մը տարին կամ քանի մը ամիսը նեղ կուգայ փութկոտ ուսանողներուն , եւ այս վիճակն՝ ողբալի է աշակերտներուն համար :

Չենք երկմտիր որ այսպիսի կանոնադրութիւն մը մեծ մասով բացառութիւն մըն է , ու թերեւս միայն նման ուրիշ բարձրակարգ հաստատութեանց մէջ կը գործադրուի : Բայց քանի որ կայ այն՝ մեզի բաւական նշան մըն է թէ նոր սերունդին միտքը ծանր աշխատութեանց ներքեւ կը հեծէ . այս կանոնադրութիւնը՝ կրթական խնդիրներու վրայ ուսումնական դասակարգին մէջ տիրող դադափարը կը սրատկերէ , եւ ուսուցչական կրթարաններու մէջ եղած այս խտտապահանջութիւններն՝ ինքնին առանց ուրիշ ապացոյցի մը՝ կը ցուցնեն թէ անխորհուրդ միտում մը կայ ժամ առաջ գիտութիւններ մթերելու :

Մինչ մէկ կողմէն շատերն հասկըցած են տղայութեան ատեն չափազանց ուսումին վտանգը , միւս կողմէն դեռ հասկըցուած չէ երիտասարդներուն միտքն այսչափ ծանր աշխատութեանց ենթարկելու վտանգը . ասոր վրայ ո՛րչափ զարմանանք քիչ է : Շատ ծնողք մինչեւ սահման մը գիտեն թէ ի՞նչ գէշութիւններ կը ծագին մանուկներու կանխասաց զարգացումէն : Շատերն իրաւապէս կը պախարակեն անոնք , որ շատ կանուխէն կը սկսին իրենց մանուկներուն իմացականութիւնը զրգռել . վասն զի այս տարածամ գրգռութեան հետեւանքն ազիտարեք է , եւ զայս քանի՛ հասկընան ա՛յնքան սոսկումով անկէ ետ կը կենան . ասոր իբր վկայութիւն յիշենք հոս մեր մեծանուն բնախօս-բարուններէն միուն կարծիքն , որ կըսէր մեզի թէ իր զաւակը մինչեւ որ ութ տարեկան

չըլար՝ դպրոց չպիտի զրկէր : Աշխարհ՝ գիտէ՝ թէ մանուկներու միտքը շատ կանուխէն բռնի ուսանելու ստիպելը՝ պատճառ կըլլայ անոնց կամ մարմնական տկարութեան կամ ապշութեան եւ կամ երբեմն մահուն անգամ . շատ քիչերն հասկըցած են , կարծենք , թէ երիտասարդներու համար ալ նոյն ընթացքին նոյն ցաւալի հետեւանքը կըսպառնայ , բայց ճշմարտութիւնն հոս ալ անխուսելի է : Բնուստ տնօրինուած կարգ մը եւ անտուստ տնօրինուած չափ մը կայ , որո՛ւն մէջ միայն կարողութիւնները կըբնան առանց վտանգի զարգանալ . եթէ ուսումի ընթացք այս կարգին ու չափին համակերպ ըլլան , բարի՛ է . բայց եթէ՛ ընդհակառակն՝ ուսանողին բարձր կարողութիւնները բեռնաւորենք անոր բանականութենէն վեր բարդ եւ աւելի վերացեալ գիտելիք ներկայացունելով անոր , կամ եթէ՛ ծայրայեղ ուսումնասիրութեամբ մը՝ անոր իմացականութիւնն իր հասակին բնուստ յարմար զարգացումէն բարձր զարգացումի մը ստիպենք , այս եղանակով ձեռք բերուած արտաքոյ կարգի բարիքին փոխարէն՝ կշի՛ռ պիտի վրայ հասնի հաւասարապէս ու թերեւս աւելի մեծ չարիք մը :

Բնութիւնն անողոք ու ճշգրիտ է իր հաշիւներուն մէջ . եթէ մէկ կողմէն իր տնօրինածէն աւելի բան պահանջես անկէ ; միւս կողմէն հաւասարակշիռ տոյժ մը կառնէ քենէ : Եթէ իր ազատ ընթացքին հետեւիս՝ միտ գնելով միայն հայթայթել ու տալ անոր մարմնական ու իմացական անարդ ատաղձն՝ ամէն հասակի պահանջած չափով՝ նա ճիշդ ատենին պիտի հասցունէ քեզի համար քիչ շատ ներդաշնակ զարգացումով մը կաղապարուած արարած մը : Եթէ՛ ընդհակառակը՝ բռնադատես բնութիւնն որ ատենէն առաջ կամ անկանոն աճում մը տայ այդ արարածին մէկ կէտի մը մէջ միայն՝ նա մեղմարար կը

բողոքէ նախ իր յատուկ նշաններովն եւ ապա կը համակերպի այդ բռնադատութեան . բայց պէտք է աղէկ գիտնաս՝ որ նա ինք ընութիւնը քու այդ տարապարհակից ձգնելուն ատեն՝ անշուշտ անդին չպիտի կատարէ իր կարեւորագոյն մէկ գործը :

Պէտք չէ բնաւ մոռնալ՝ թէ կեանքի ամէն շրջանին համար կենսական ոյժերը ճշգրիտ չափով սահմանուած են՝ եւ այս սահմանէն աւելի արդիւնք չեն կըրնար տալ : Մանուկներու եւ երիտասարդներու վրայ՝ այս կենսական ոյժերն ի հարկէ արագ ու բազմահատ կը գործեն . ինչպէս վերն ըսած ենք ամէն օր մարմնական շարժումով սպառած հիւսքին տեղը լեցունել պէտք է , պէտք է հանապազօրօք ուսումին պատճառով յոգնած ուղեղի ջիւղերուն հիւթ ջամբել . պէտք է մարմինի աւելորդ աճումին եւ ուղեղի աւելորդ զարգացումին ալ ճարակ հասցունել . եւ ասոնցմէ զատ՝ զարձեալ հարկ է այս կարգ մը պէտքը ջամբելու համար պահանջուած մեծաքանակ կերակուրը մարսելու գացած զօրութեան տեղն ալ լեցունել : Ամէն մարդ ի յառաջագոյնէ խորհրդածութեամբ եւ ի յեճնագոյնէ փորձառութեամբ գիտէ՝ որ այս կազմական խողովակներէն միուն աւելի զօրութիւն հասցունելու համար՝ անպատճառ հարկ է նոյնչափ զօրութիւն նուազեցունել ուրիշ խողովակ է մը : Աշխարհ գիտէ թէ , օրինակի համար , ծանր կերակուր մը մարսելու ատեն մարմինին եւ ուղեղին վրայ թմրութիւն մը կուգայ , որուն շատ անգամ վրայ կը հասնի քունը . զարձեալ ո՞վ չգիտէ թէ մարմինի ծայրայեղ աշխատութիւնը կը նուազեցունէ միտքի հզօրութիւնը , թէ անհնարին ճիգերու կամ երկար ուղեգնացութեան պատճառով յառաջ եկած պարբերական յոգնութիւնն ու անկուսմը կը յուլացունէ միտքը , թէ ամիս մը անդադար հետի ճամբորդելէն ետեւ՝ միտքին վրայ այն-

պիսի անշարժութիւն մը կուգայ, որուն առաջքը միայն երկար ջանքով հնար է առնել, եւ թէ ջղային աշխատութեամբ օրերնին անցունող գեղջուկներն՝ իմացական շատ քիչ գործունէութիւն կունենան: Դարձեալ ծանօթ ճըշմարտութիւն մըն է՝ թէ մանկութեան ատեն երբեմն երբեմն պատահած արագ աճումին պատճառով զօրութեան չափազանց սպառումին՝ անպատճառ կը յաջորդէ մարմնական ու մտային անկում մը: Անշա՛մ մըն ալ ըսենք՝ թէ կերակուրէն անմիջապէս ետեւ ջղային բուռն գործունէութիւն մը կը խափանէ մարտդութիւնն, եւ մատաղ մանուկներն՝ երբ ծանր աշխատութեանց ենթարկին՝ կարճ ու կարկամ կը մնան. որով միայն մէկ կողմէն չափազանց գործունէութիւնը միւս կողմէն գործունէութեան նուազում կը պատճառէ: Եւ արդ, արտաքոյ կարգի գէպքի ատեն այսպէս բացայայտ երեւցած օրէնքն՝ ամէն պարագայի մէջ եւ միշտ կայ ու ճշմարիտ է: Գործարանական ոյժի այս խոտոր սպառումներն՝ ինչպէս բուռն եւ յանկարծական կերպով եղած ատեն մեծ մնաս կը պատճառեն՝ նոյնպէս մեծ մնաս կուտան՝ երբ անզգալարար ու անընդհատ կատարին: Ուստի՝ երիտասարդութեան ատեն իմացական աշխատութեանց գործածուած ոյժն՝ եթէ բնութեան տրամադրած չափէն աւելի սպառի, միւս պէտքը լեցունելու համար մնացած ոյժերու գումարն հարկաւոր չափէն նուազ կը մնայ, եւ ասկէ ամէն տեսակ չարիք յառաջ կուգան: Քննենք հոս թէ որո՞նք են այդ տեսակ անսակ չարիքը:

Եթէ ուղեղին արտաքոյ կարգի գործունէութիւնն իր կանոնաւոր գործունէութեան չափէն շատ քիչ աւելի ըլլայ՝ մարմինի զարգացումը չա՛տ քիչ ետ կը մնայ. առ առաւելն հասակը քիչ մը կարճ կը մնայ կամ մկաններն այնչափ չեն մեծնար, եւ կամ հիւսքն անօտր որակով մը կը

տարրանայ . ասոնցմէ մին կամ աւելին անպատճառ պիտի պատահի : Մտային գործունէութեան՝ որով նաեւ ուղեղի հիւսքին նորոգուելու ատեն՝ ուղեղին զացած յաւելուածական մասն այն արիւնն է , որ եթէ այդ պէտքին չծառայեր՝ անդամներուն եւ ընդերքին մէջ պիտի չըջադայէր . ուստի այս արիւնին բուն գործն եղող մարմնային աճումն ու հիւսքին տածումն ետ կը մնայ : Արդ՝ քանի որ ֆիզիզական այս խոտորումն ստոյգ է՝ խնդիրն այն կըլլայ թէ արդեօ՞ք մտային չափազանց աշխատութենէ եկած օգուտն՝ այսպէս եղած կորուստը կը կշռէ՞ , եւ ձեռք բերուած աւելորդ գիտելիքն՝ հասակի թերութիւնը կամ մարմինին սյօժ եւ տոկունութիւն տուող կազմուածքի կատարելութեան պակասը կարժէ՞ :

Երբ իմացական աշխատութիւնը շատ մեծ ըլլայ՝ աւելի ծանր անպատեհութիւններ յառաջ կուգան . ոչ միայն ամբողջ մարմինն , այլ ուղեղն ալ կը վնասի անկէ : Առաջին անգամ Պ. Իդիտոր Սէն-դ-Իլէր նշմարեց՝ որ անոռմի եւ զարգացումի մէջ բնախօսական օրէնքով ներհակ մը կայ , եւ Պ. Լիւիս այս խնդիրին վրայ զարձուց գիտուններուն ուշն իր Թզուկի եւ Հսկայի գրուածովը . եւ անոռմ ըսելով հոս կիմանանք հասակի անոռմը . զարգացում ըսելով՝ յօրինուածի անոռմը : Բնախօսական օրէնքին համեմատ՝ աճումի կողմէն չափազանց գործունէութիւն մը զարգացումը կուշացունէ կամ մինչեւ իսկ կը խափանէ , եւ փոխադարձաբար : Թրթուրն ու հարսանեակ որդն (chrysalide) այս օրէնքին պատրաստ օրինակ մը կընծայեն . թրթուրին վրայ հասակի շատ արագ աճում մը կերելի , բայց անոր յօրինուածական կազմն երբ երիտասարդական աճումին հասնի՝ փոքրկութեան բարդութենէն շատ քիչ աւելի բարդութիւն մը կառնէ : Հարսանեակ որդին հասակը չմեծնար բնաւ . այլ

քանի ապրի ա՛յնքան կը կորսընցունէ իր կշիռէն , բայց իր յօրինուածը սաստիկ արագութեամբ կը զարգանայ : Այս օրինակներուն մէջ ներհակն ակններեւ է , բայց բարձրագոյն արարածներու վրայ այնչափ յայտնի չերեւիր այն . վասն զի աճումն ու զարգացումն անոնց վրայ միեւնոյն ժամանակ տեղի կունենան : Սակայն մարդկային ազգիս վրայ կըրնանք նշմարել այս ներհակն՝ երկու սեռերն իրարու հետ բաղդատելով . աղջիկները թէ՛ ֆիզիզապէս թէ՛ բարոյապէս արագ կը զարգանան , բայց անոնց աճումն համեմատաբար կանուխ կը կտտի : Մանչերը ֆիզիզապէս ու բարոյապէս աւելի յամր կը զարգանան . բայց շատ կածին , եւ այս աճումն երկար կը տեւէ : Երբ աղջիկներն հասնին իրենց որոշեալ հասակին՝ անթերի ստացած կըլլան արրունքն ու միւս ամէն կարողութիւնները . իսկ մանչերն , որոնց կենսական ոյժերն աւելի իրենց հասակին աճումին կըսպասաւորեն՝ նոյն հասակին մէջ յօրինուածի կողմէն համեմատաբար դեռ պակասաւոր կըլլան , եւ այս պակասութեան նշաններն են՝ իրենց ձախորդ շարժուածքն ու իմացական խամութիւնը : Այս օրէնքն ինչպէս մարմինին լրութեան՝ նոյնպէս յօրինուածին իւրաքանչիւր մասին վրայ ալ կը ճշգրտի : Յօրինուածի կողմէն գործարանական արագ ու անկարգ զարգացում մը՝ հասակի աճումին կանուխ խափանուելուն պատճառ կըլլայ , եւ այսպէս կը պատահի թէ՛ ուղեղի թէ՛ միւս գործարաններուն մէջ : Ուղեղն , որ փոքր հասակի մէջ համեմատաբար մեծ է ըստ քանակին՝ բայց անկատար է կազմի կողմէն , երբ կըստիպի տարածամ գործունէութեամբ իր պաշտօնները կատարել՝ հասակէն վեր արագութեամբ կը կազմաւորի . բայց հուսկ ուրեմն չպիտի կըրնայ ժամանել ա՛յն չափին ու զօրութեան , որոնց պիտի հասնէր եթէ այնպէս տարածամ ու չափէն աւելի

գործած չըլլար : Եւ այս է մէկ պատճառը — թերեւս զը-
խաւոր պատճառն — որ կանխաւարտ պատանիներն եւ
ատեն մը իրենց հասակակիցներէն գերազանց ձիրքով
զլող երիտասարդները՝ շուտ մը բթանալով կանգ կաննեն,
եւ անոնց ծնողքին բարձր ակնկալիքն ալ իսկոյն կոչընչա-
նան :

Բայց չափէն աւելի աշխատասիրութեան այս աղե-
տալի հետեւանքն՝ առ հասարակ հանրական առողջու-
թեան կրած մեաաներէն թերեւս նուազ ողբալի են . զի
մարմնական կազմը կը ծնդի ոյժերը կը նուազին եւ զգա-
ցումները կը վատթարին : Բնախօսական նոր դիւտերը կը
ցուցնեն՝ թէ ուղեղը մարմինի գործերուն վրայ ամբաւ
ազդեցութիւն ունի : Ուղեղի գրգռութիւնը խորապէս
կազդէ մարսողութեան արիւնի շրջագայութեան եւ ա-
սոնց կցորդ բոլոր գործարանական պաշտօններուն վրայ :
Ո՞վ որ մեզի պէս տեսած է առաջին անգամ Վեպէրի մի-
ջոցով կատարուած փորձին կրկնութիւնն , փորձ՝ որ
ուղեղն ընդերքին կցորդող ճղճղկէն ջիղին (nerf vagus)
գրգռութենէն յառաջ եկած արդիւնքը կը յայտնէ , ո՞վ որ
տեսած է այս ջիղին գրգռելով սիրտին յանկարծ դադ-
րիլը , գրգռութիւնը դադրելուն պէս նորէն ծանր ծանր
գործել սկսիլն եւ անոր նորէն սկսելուն վերստին կենալը ,
այնպիսին յայտնապէս պիտի հասկընայ՝ թէ ծանրաբեռնեալ
ուղեղ մը մարմինին վրայ ի՞նչ ընկճող ներգործութիւն մը
կընէ : Սովորական փորձերն ալ կը հաստատեն բնախօսա-
բար բացատրուած այս եղելութիւնները : Ո՞վ չէ՞ զգացած
յոյսի , երկիւղի , բարկութեան , ուրախութեան ատեն իր
սիրտին բաբախիլը . ո՞վ չէ՞ զիտած թէ՛ այս զգացումնե-
րուն ուժգնութեան ատեն սիրտն ի՞նչ դժուարութեամբ
իր գործը կը կատարէ . թէպէտ եւ շատերը փորձն առած
չեն այն ծայրայեղ սրտայուզութեանց , որ սիրտի շար-

ժուճմները կը կեցունեն ու նուազում կը պատճառեն , սակայն ամէն մարդ զիտէ՝ որ ասոնք իրարու պատճառ եւ արդիւնք են : Նոյնպէս ամէնուն ծանօթ բան մըն է թէ մարտողութեան խանգարումներն՝ ուղեղին չափէ դուրս գրգռութենէն յառաջ կուգան . ախորժակի պակասութիւնն ալ միտքին չափազանց ցնծութեան ու չափազանց տըրտմութեան հետեւանքն է : Երբ կերակուրէն անմիջապէս ետեւ՝ միտքի ցնծութիւն կամ տրտմութիւն բերող դէպք մը վրայ հասնի՝ ստամոքսը շատ անգամ դուրս կուտայ կերածը կամ մեծ զժուարութեամբ եւ ընդդիմութեամբ կը մարսէ : Ով որ չափէն աւելի յոգնեցուցած է իր ուղեղը՝ պիտի ձայնակցի մեղի վկայելու համար թէ երբեմն միայն իմացական չափազանց գործունէութիւն մըն ալ՝ կըրնայ պատճառել այսպիսի տգեղծ հետեւանք : Արդ՝ այս կարգէ դուրս պատահարներուն ատեն՝ ուղեղին ու մարմինին մէջ յայտնապէս երեւցած յարաբերութիւնն՝ աննշան պարագաներու մէջ ալ իրապէս կայ եւ կը մնայ . ինչպէս ուղեղային բունն բայց վաղանցիկ գրգռումներն՝ ընդերքի բունն բայց վաղանցիկ խանգարումներու պատճառ կըլլան , այնպէս ալ ուղեղային նուազ բայց տեւական գրգռումներն՝ ընդերքի նուազ բայց պարբերական խանգարումներ յառաջ կը բերեն : Չկարծուի թէ սոսկ մտկածութիւն մըն է այս , այլ այնպիսի ճշմարտութիւն մըն է , որ բոլոր բժիշկներն եւ մենք իսկ մեր անձինքերկար ու ցաւալի փորձովն ստուգած ենք : Միտքի երկարատեւ յոգնութենէ յառաջ եկած ամէն տեսակ մարմնական հիւանդութիւնները բուժելու համար՝ շատ անգամ հարկ կըլլայ տարիներով ակամայ հանգիստի դատապարտուիլ : Երբեմն ալ սիրտի ծանր հիւանդութիւն մը կը պատճառի . յաճախ տրոփումներ տեղի կունենան . երակներու թնդիւնը կը տկարանայ եւ շատ անգամ բարա-

խումը վաթսուներկու քէն մինչեւ յիսուն եւ աւելի պակաս կը նուազի : Երբեմն ստամոքսն ալ ամէնէն աւելի կը տառապի , դժուարամարսութիւն մը վրայ կը հասնի , որ անտանելի կընէ կեանքն , եւ բուժուելու համար շատ տարիներու կարօտ է : Շատ անգամ՝ սիրան ու ստամոքսը միանդամայն կախտանան . քունը կարճատեւ ու ընդհատ կըլլայ գրեթէ միշտ , եւ ընդհանրապէս իմացականութիւնն իր բնական կորովն ալ քիչ շատ կը կորսնցունէ :

Ասոնցմէ դիւրին է հասկընալ թէ իմացական չափազանց գրգռութիւնը՝ պատանիներու եւ երիտասարդներու համար որչա՛փ դէշ է . բնական չափէն աւելի ուղեղային ճիգերուն անխուսելի հետեւանքը կըլլայ մարմնական կազմին խանգարում մը , եւ եթէ որոշ հիւանդութիւն մը չպատճառի ալ՝ անտարակոյս ֆիզիզական յամր նուազում մը տեղի կունենայ : Երբ ախորժակը թոյլ ու նուազկոտ ըլլայ , մարսողութիւնը թերի , ու արիւնի չըրջագայութիւնը տկար՝ անշուշտ մարմինն ալ կը վատթարի ու չաճիր : Որպէս զի մարմինի կազմաւորութիւնն իր պաշտօնն անթերի կատարէ՝ ընտիր ու յորդ արիւն պէտք է : Եթէ երակներուն մէջ որոշ չափ մը ընտիր արիւն չըլլայ՝ մարմինին ոչ մէկ գեղձը պէտք եղածին պէս կըրնայ հիւթերն առնել ու բաշխել . ոչ մէկ ընդերք կըրնայ կատարել իր սեպական գործն , եւ եթէ բաւական ընտիր արիւն չըլլայ՝ նեարդերը , ջիղերը , թաղանթները կամ հիւսքն՝ ասոնց ոչ մին կըրնայ բաւականապէս լեցունել իր սպառածին տեղը : Եթէ կանոնաւոր բաղադրութեամբ մը արիւն չըլլայ՝ կանոնաւոր ու բաւական աճում չըլլար : Մտածեցէ՛ք ուրեմն՝ մարդկային կազմաւորութիւնն ի՞նչ դէշ վիճակի մը կը հասնի՝ երբ տկարացած ստամոքսն՝ աճումի վրայ եղող մարմինին թէ՛ քանակի թէ՛ որակի կողմէն յոռի արիւն բաշխէ , եւ ոյժէ ինկած

մարմինն ալ անդնական յամբութեամբ մը շրջեցունէ այս անօտր ու անդօր արիւնը :

Այս խնդիրը մօտէն՝ զննողները կը հաստատեն՝ որ մարմնական անկումն իմացական չափազանց աշխատութեան հետեւանքն է : ուստի պէտք է հալածել մտային անչափ յոգնութեան գրութիւնն , որուն օրինակ մը տուինք վերը : Որ կողմէն ալ նայինք՝ այս գրութիւնը սոսկալի սխալ մըն է . — Սխալ է ստանալի գիտութեանց հայեակով (point de vue) վասն զի մարմինին պէս՝ միտքն ալ որոշեալ չափէն աւելի սնունդ մը չկըրնալով իրեն տարրակցել՝ իրեն մատուցուած տարազայման նիւթերն ի՛սկոյն կը զգայուէ : Այս նիւթերը՝ փոխանակ իմացական յարկին կառուցական քարեր ըլլալու՝ յիշողութեան մէջ հարեւանցի կերպով կը թափն ու անմիջապէս կը թռչին՝ երբ աւարտին քննութիւններն , որոնց համար միայն կուտակուած էին : Այդ գրութիւնը սխալ է դարձեալ՝ որովհետեւ կը տաղտկացունէ ուսումէ . մտային չարաչար աշխատութենէ յառաջ եկած գաղափարներու անտանելի խռնութեան՝ որով նաեւ ուղեղի անկանոն վիճակին պատճառով՝ աշակերտն ալ գիրքերէն նողկալ կըսկսի . ինչպէս բանաւոր գաստիարակութիւն մը ճամբայ կը բանայ ինքնայօժար ու յառաջդէմ զարգացումի , այս չափազանցութիւնն ալ դուռ կը բանայ յետադիմութեան , որուն առաջքն առնելը չա՛տ գծուար է : Վերջապէս այդ գրութիւնը սխալ է՝ կըսենք՝ որովհետեւ այնպէս մը կարծել կուտայ թէ գիտութեանց ստացումն ամէն բան ըսել է՝ մտնալով որ ամէնէն կարեւոր բանն այդ գիտութիւնները գաստարելն է , եւ այդ գաստարութեան համար երկու բան հարկաւոր են . — ժամանակ եւ միտքի յօժար գործունէութիւն . ինչպէս որ Հիւմպոլդտը ալ իմացական յառաջգիմութեան վրայ խօսելով՝ գիտել կուտայ «քննութեան բացատրութիւնները կը մթագ-

նին՝ երբ նկարագրութիւնը վտախ ուրոյն նիւթերու չափազանց կուտակութեան ներքեւ » . նմանապէս անհատական իմացականութեան յառաջացումի մասին կրրնայ ըսուիլ՝ թէ յոսի կերպով մարսուած տեղեկութեանց ծանրութենէն միտքը կը տառասլի : Ուղեղին մէջ իմացական ճարպի պէս կուտակուած գիտելիքը մեծ արժէք մը չունին . արժէք ունեցող գիտելիքն անոնք են՝ որ իմացական ջիղերու փոխուած են : Այդ սխալ դրութիւնն ա՛լ աւելի անդին կը ներգործէ . վասն զի եթէ իմացական ստոյգ կորով մը արտադրէ անգամ՝ որ անկարելի է՝ դարձեալ յոսի՝ է այն . որովհետեւ ինչպէս ապացուցինք՝ միաս կուտայ մարմնական ոյժին , որով միայն հնար է կենցաղի կռիւին մէջ օգտակար կերպով գործածել իմացական ոյժը : Իրենց մանուկներուն միտքը զարգացունելու եռանդով նախապաշարեալ ծնողք ու կրթիչներ՝ անոնց մարմինը բանի տեղ չզննելով՝ չեն մտածեր որ աշխարհի մէջ կանոնաւոր ապրելու համար՝ գիտութիւններէ աւելի մարմնական կորով պէտք է . չեն մտածեր որ իմացական չափազանց աշխատութեամբ՝ անշուշտ մարմինն հիւանդութեամբ վատելու կը պատրաստի : Մինչեւ անգամ՝ իմացական դաստիարակութեան մեծ պակասութեանց տեղը կրրնան լեցունել այն հզօր կամեցողութիւնն ու անխոնջ գործունէութիւնն , որ մարմինի յորդ կորովին պտուղներն են . եթէ այս բարեմասնութիւնները լծորդին՝ առանց առողջութիւնը վրայ տալու ստացուած բաւականաչափ իմացական կրթութեան մը հետ՝ այն ատեն կրրնան զիւրաւ յաջողիլ անչափ աշխատութեամբ տկարացած մրցակիցներու դէմ՝ մինչեւ իսկ եթէ ասոնք գիտութեան Պրոմէթէոսներ եղած ըլլան : Փոքր ու պակասաւոր մեքենայ մը՝ որ շատ արագ կը բանի՝ մեծ ու արուեստակերտ մեքենայէ մը աւելի դործ կրրնայ տեսնել , վասն զի այս

Երկրորդը ծանր ու գէշ կերթայ : Ուրեմն՝ յիմարութիւն չէ՞ մեքենան կատարելագործելու համար այնպէ՛ս աւել ջեռուցարանն , որ ա՛լ չկըրնայ շողի արտադրել : Մեր քանաքննած դրութիւնը սխա՛լ է դարձեալ , վասն զի կենցաղական բարեբաստութեան վրայ թիւր ըմբռնում մը կուտայ : Եթէ առողջութիւնը կործանի՝ հետեւանքը կըլլայ այնպիսի՝ մեծ ազէտ մը , որ մարդկային ուրիշ յաջողութիւն մը չկըրնար բուժել : Եթէ մարդ՝ հաստութեան հետ շարունակ տառապանք ալ ունենայ՝ ի՞նչ չա՛ն այդ հարստութենէն : Աշխարհի մէջ յաջողութեան ու պատիւի տիրանալն ի՞նչ արժէք կուեննայ՝ եթէ այդ յաջողութիւնն ու պատիւն իրենց հետ բերած ըլլան ախտնդանոտ թախծութիւն մը : Աշխարհ կը վկայէ՝ թէ լաւ մարսողութիւն մը զօրաւոր երակներ ու զուարթ բնաւորութիւն՝ երջանկութեան այնպիսի տարբեր են , որոնց տեղը չեն կըրնար բռնել արտաքին ի՞նչ եւ իցէ բարեմասնութիւններ :

Մարմինին պարբերական հիւանդութիւնները՝ կը մըթագնեն ամէնէն պայծառ ակնկալութիւններն անգամ . իսկ առողջ մարմինի մը կենսախայտ կորույր՝ կը գեղազարդէ դժբաղդութիւնն անգամ : Իրաւունքով ուրեմն կը պնդենք՝ թէ այսպիսի բռնազբօս կրթութիւն մը ամէն կերպով յոռի՛ է . յոռի՛ է , որովհետեւ այնպէս կաւանդէ գիտութիւններն որ ի՛սկոյն կը մոռցուին . յոռի՛ է , որովհետեւ չգասաւորեր գիտութիւններն , եւ այս դասաւորութիւնը նոյն իսկ գիտութիւններէն աւելի՛ կարեւոր է . թերի՛ եւ յոռի՛ է , որովհետեւ կը խամբեցունէ կամ կեղծանէ ա՛յն կորույն , առանց որու իմացական կրթութիւնն անօգուտ է . թերի՛ եւ յոռի՛ է վերջապէս , վասն զի պատճառ կըլլայ վատողջութեան մը , որուն տուած մլնասը չկըրնար գոցել աշխարհի մէջ ի՛նչ իցէ յաջողութիւն մը ,

եւ որ եթէ անյաջողութիւն մը պատահի՝ պատճառ կըլլայ կրկին ու դառնագոյն թշուառութեան մը :

Իմացական այս բռնի կրթութիւնն՝ իրական սեռին վրայ թերեւս աւելի գէշ ազդեցութիւն կընէ: Աղջիկներն՝ այս գէշ ազդեցութիւնն իր ամէն կողմերովը կրել ըստիպուած են, որովհետեւ անոնք գրեթէ բոլորովին զբոկուած են զօրացուցիչ ու ախորժելի այն մարմնական մարզանքէն, որով մանչերը կը բարեխառնեն իրենց ուսումնամոլութեան անպատեհութիւնները. ասոր համար է որ շատ քիչ աղջիկներ հուժկու եւ առողջ վիճակի մը կը ժամանեն: Լոնտոնայի սալոններուն մէջ կրնաք տեսնել այս անագորոյն կրթամոլութեան զոհերը — դեղնածցցուամարմին տափարակ կուրծքով օրիորդներ — որ երբէք չեն ամօքած իրենց տաժանելի աշխատութիւնները երիտասարդական խաղերով. իրենց ձեռք բերած տաղանդները չեն բաւեր սքողել իրենց մարմնական այդ ապականութենէն յառաջ եկած անյաջողութիւններն, եւ աւելի կանյաջողին: Անոնց մայրերն՝ անոնց յանկուցիչ կրթութիւն մը տալու եռանդով՝ չէին կրնար ընտրել ասկէ գէշ եղանակ մը, որ մարմինը կը զոհէ միտքին: Խեղճերը, կամ այրերու ճաշակը բանի տեղ չեն դներ, կամ շատ սխալ կըմբռնեն այդ ճաշակը: Պէտք է գիտնալ որ մարդիկ շատ չեն փափաքիր բազմահմուտ կիներ ունենալ, այլ կը փափաքին ունենալ գեղեցիկ լաւաբարոյ ու խելացի ամուսիններ: Պատմական լայնատարր հմտութիւն ունեցող կին մը՝ քանի՞ առնական գլուխ խոնարհեցուցած է իր պատարուն գլուխին. ո՞ր այրը սիրահարած է կնոջ մը՝ անոր Իտալերէն գիտնալուն համար. արդե՞ք Էտուինի պէս իմաստասէր տարփածու մընալ կա՞յ՝ որ Անճելինայի մը ստքն իյնայ անոր գերմաներէն խօսելուն համար: Բայց վարդագոյն այտերն ու

չողչողուն աչքն են որ կը յանկուցանեն այրերը . լուսինի նման կը որ դէմք մը կը յաջողի ձգել իրեն զմայլական ակնարկներ : Առողջ աղջիկներու զուարթութիւնն ու բարեբարոյութիւնը՝ շատ անգամ պատճառ եղած են անոնց ամուսնութեան . շատ մարդիկ վիայ են թէ ուրիշ բարեմասնութիւններէ զուրկ աղջիկներու մարմնական կատարելութիւնները միայն՝ կը բացած են ներշնչել անյաղթելի սէր մը , բայց շատ քիչ մարդիկ կը բնան վկայել թէ բարոյական ու մարմնական արժանիք չունեցող օրիորդներու իմացական յառաջդիմութիւնը միայն՝ կը բացած է ներշնչել այդպիսի աննուաճելի համակրութիւն մը :

Ճշմարիտն այն է որ սէր ըսուած մանուածոյ սրբատալուզութիւնն յառաջ բերելու համար՝ մարդկային սիրտին մէջ ներդաշնակօրէն իրար համըրող բոլոր տարրերէն հզօրագոյնները նախ անոնք են , որ արտաքին գեղեցկութիւններէ յառաջ կուզան . ուժգնութեան կարգով ապա անոնք կուզան , որ կը ծնին բարոյական յատկութիւններէ , եւ ամէնէն անզօրներն անոնք են , որ իմացական գեղեցկութիւններէն յառաջ կուզան . եւ ասոնք ոչ այնչափ ստացական դիտութեանց որչափ աւելի՛ բնական կարողութեանց արգասիքն են , այսինքն՝ միտքի ժրութեան խորագիտութեան ու սրութեան : Այս մեր ըսածին մէջ՝ եթէ մէկը մարդկային արժանապատուութեան գազելիք բան մը տեսնելով՝ զայրանայ թէ ի՞նչպէս կըլլայ որ առնական խորխտ բնաւորութիւնն այդպիսի շարժառիթներու ցանցին մէջ կը բռնուի , մննք կը պատասխանենք անոր՝ թէ բնութեամբ հաստատուած կարգին վրայ խօսած ատեն՝ դժբաղդաբար չգիտէ ինք իր ըսածը : Եթէ այդ գերագոյն կարգին իմաստը մեզի անբեւոյթ եղած ալ ըլլար՝ կը բնայինք վստահ ըլլալ թէ այդպիսի ամէնակարեւոր դիտումի մը համար կարգ մը

կայ եւ կը մնայ : Բայց այս իմաստը լուրջովին մերկ է խորհող արարածներու աչքին : Երբ մտածենք թէ բնութեան զիտաւորութիւններէն մին ալ՝ մանաւանդ անոր գերագոյն զիտաւորութիւնը՝ գալիք սերունդին երջանկութիւնն է . երբ մտածենք թէ մարմինի յոռի կազմուածքի մը վրայ խարսխած իմացական բարձր կրթութիւն մը՝ գալիք սերունդներուն երջանկութեան համար գրեթէ անպէտ բան մըն է , վասն զի այդ ձախող կերպով յղկուած անձին յաջորդները՝ ժառանգական անառողջութեան պատճառով՝ մէկ կամ երկու սերունդ անդին պիտի սպառին , եւ ասոր հակառակ՝ մարմինի գեղեցիկ եւ հուժկու կազմուած մը՝ որչափ ալ իմացական արժանիքի կողմէն խեղճ ըլլայ՝ իրաւունք ունի ապրելու , վասն զի անոր յաջորդներուն իմացականութիւնը կըրնայ ամբաւապէս զարգանալ . այս ամէնէն կը հասկընանք որ վերն յիշուած կանացի արտաքին բարեմասնութեանց ազդեցութեամբ՝ այրերու ընազդներուն առած շաւիղն ո՛րչափ հարկաւոր է : Սակայն առնական ընազդներու այս ներդաշնակութենէն յառաջ եկած օգուտները մէկզի դընելով ալ՝ յիմարութիւն է շարունակել այնպիսի դրութիւն մը , որ կը քանդէ աղջիկներու առողջութիւնն՝ անոնց յիշողութիւնը բեռնաւորելու համար : Կըրցածնուդ չափ բարձր կրթութիւն տուէք ձեր աղջիկներուն , ասոր խօսք չունինք . բայց պէտք է հսկէք որ այդ կրթութիւնը մեաս չի տայ անոնց առողջութեան , եւ անցողակի ըսենք նաեւ՝ որ եթէ յիշողութիւնը նուազ կրթի պապկայի պէս , եւ մարդկային ճշմարիտ կարողութեանց աւելի՛ խնամ տարուի , ու դաստիարակութիւնը շարունակի՛ նաեւ դպրոցէ ելնելէն մինչեւ ամուսնանալու ատեն կորսուած ժամանակամիջոցին՝ կարելի պիտի ըլլայ բաւական բարձր կրթութիւն մը ձեռք բերել . բայց մարմինին նիւ-

Թական կազմը խանգարելու աստիճան իմացական կարողութիւններն յղկելն՝ ուղղակի դէ՛մ գործել է այն նպատակին, որուն համար այնչափ իննամք այնչափ ծախք ու այնչափ սիրտ հատնում կը վատնենք: Մնողք՝ այս խիստ ճնշումին ենթարկելով իրենց աղջիկներն՝ յաճախ պատճառ կըլլան անոնց ապագային քակտելուն: Ոչ միայն կը կաշկանդեն անոնք վատթար առողջութեամբ մը, որուն անմեկին կցորդներ կըլլան թախծութիւն եւ անկարողութիւն, այլ յաճախ նաեւ պատճառ կըլլան անոնց մշտնջենաւոր ամուրիութեան:

Ըսենք ուրեմն վերջապէս՝ թէ մանուկներուն մարմնական դաստիարակութիւնը շատ կողմէ պակասաւոր է. պակասաւոր է՝ վասն զի անոնց կերակուրն անբաւական է, վասն զի անոնց հագուստը դէ՛շ է, վասն զի աղէկ մարմնամարդ չեն ընել (մանաւանդ աղջիկները) եւ անոնց միտքը չափէն աւելի՛ կը յոգնի: Մեր դպրոցներու կանոնադրութիւնը սաներէն շատ բան կը պահանջէ, բայց փոխարէն շատ քիչ արդիւնք կուտայ: Չափէն աւելի սպառելով կենսական ոյժերն՝ երիտասարդներուն կեանքը չափահասներուն կեանքին կը նմանցունեն, որ շատ անտեղի բան է: Այդ կանոնադրութիւնն հակառակ է սաճմարտութեան թէ՛ ինչպէս մանկութեան առաջին տարիներուն կենսական ոյժերը գրեթէ ամբողջապէս բուն մարմինին աճումին կըսպասաւորեն՝ այնպէս որ նիւթական ու բարոյական գործերուն համար անկէ շատ քիչ բան կաւելնայ՝ նոյնպէս ալ թէ՛ մանկութեան թէ՛ պատանեկութեան ատեն մարմինի աճումը գործարաններուն ամէնէն մեծ պահանջքն է, որուն ենթարկել պէտք է միւս բոլոր պահանջքը. որպէս զի այդ աճումն աղէկ յաջողի՝ պէտք է շատ զօրութիւն տալ գործարաններուն,

եւ քիչ զօրութիւն աննել անոնցմէ : Տղան ո՛րչափ արագ
ածի՛ր՝ նոյն չափով պէտք է նուազեցունել անոր իմացա-
կան ու մարմնական գործունէութիւնն , եւ միայն անոր
ածուամին նուազելուն չափով աւելցունելու է այդ գոր-
ծունէութիւնը :

Մեր դաստիարակութեան այս չափազանց երազնու-
թացութեան բուն պատճառը՝ քաղաքակրթութեան բնա-
կան հոսանքն է . երեւոյթ մըն է այն , ուրկէ հարկա՛ւ
պիտի անցնինք : Նախնական ժամանակները՝ կրթութեան
էական նպատակը միայն մարմինը զօրացունել էր , ուստի
այն ատեն դաստիարակութիւնը բոլորովին մարմնական
էր : Այն ատեն՝ բանի տեղ չէին դներ միտքի կրթու-
թիւնն , եւ միջին դարերու ատենն ալ՝ այդ իմացական
կրթութիւնն անարգ բան մըն էր : Բայց հիմա՝ որ աշ-
խարհի մէջ համեմատաբար խաղաղ վիճակ մը կը տիրէ ,
հիմա՝ որ մարմնական ոյժը շատ քիչ անգամ պէտք կըլ-
լայ ձեռքի գործերէ զատ աշխատութեանց , եւ կենցաղի
մէջ յաջողելու համար անպատճառ պէտք է գրեթէ միայն
իմացական կորով մը ունենալ , մեր դաստիարակութիւնը
գրեթէ մի միայն իմացական դաստիարակութիւն մը զար-
ձած է : Առաջ՝ մարմինին ամէն խնամք կը տանէին եւ
անխնամ կը ձգէին միտքը . հիմա՝ մեր բոլոր ճիգերով կը
անուցանենք միտքը եւ կը լքանենք մարմինը : Երկու
չափազանցութիւններն ալ վնասակար են . դեռ աղէկ
հասկըցած չենք սա ճշմարտութիւնը՝ թէ՛ որովհետեւ
մարմինի կեանքն հիմն է միտքի կեանքին՝ պէտք չէ
մարմինին տոյժովը զարգացունել միտքը : Պէտք է գոր-
ծենք՝ դաստիարակութեան հին ու նոր ոգիներն իրար
լծորդելով :

Երբ պէտք եղածին պէս՝ շատերն հասկընան թէ ա-
ռողջութեան պահպանումը մեր անհրաժեշտ պարսֆն է ,

Թերեւս այն ատեն մարմինն ու միտքն հաւասարապէս մեր հոգածութեան նիւթ պիտի ըլլան : Քիչ մարդ կայ՝ որ գիտնայ թէ աշխարհի վրայ փիզիզական քառոյսական ըսուած բան մըն ալ կայ . շատերը կը կարծեն թէ ազատ են ուղածնուն պէս վարել իրենց մարմինը . երբ բնութեան օրէնքին հակառակ գործելով՝ չարիք մը պատահի , « դժբաղդութիւն եկաւ » կըսեն . չեն հասկընար որ այդ չարիքն իրենց իսկ մոլոր գործերուն ճիշդ հետեւանքն է : Թէպէտ եւ այս մոլոր գործերուն դէշ հետեւանքը թէ՛ գործողներուն թէ՛ անոնց զաւակներուն աղիտաբեր կըլլայ ոճիրի մը չափ՝ դեռ անոնք ոչ մէկ կերպով ինքզինքնին ոճրագործ չեն համարիր : Իրա՛ւ՝ զինովներէն շատերն , օրինակի համար , գիտեն թէ արբեցութիւնը մոլութիւն մըն է , բայց ոչ ոք ասկէ կը հետևեցունէ որ՝ եթէ գինովութիւնն առողջաբանական օրէնքին դէմ մեծ մեղք մըն է՝ նոյն օրէնքին ամէն զանցումներն ալ մեղք են նոյնպէս : Պէտք է աղէկ գիտնալ թէ առողջութեան դէմ ամէն կամայական վնաս՝ մեղք մըն է քնուրքեսն դեմ . եւ երբ ամէնն ալ հասկընան այս ճշմարտութիւնն՝ այն ատեն եւ թերեւս միայն այն ատեն մարդիկ պէտք եղած կարեւորութիւնը պիտի տան՝ երիտասարդներու մարմնական դաստիարակութեան :

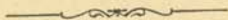

ԳԻՐՔԻՍ ՄԷՋ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՆՈՐ ԲԱՌԵՐԸ

(Ասղագիւ կրողներ *նոր* յերիւուած են, իսկ միւսները *նոր* առումով գործածուած).

	Էջ
Ռոշնութիւն (clairvoyance)	2
Շրջավայր (milieu)	5
Քանոն (criterium)	13
Յաւադիմութիւն (atavisme)	15
Իսկական intrinsèque)	25
Անդատուն	33
Գետնուղի (tunnel)	»
Հանգրուան (dock)	»
Ի շար (le long)	»
Խոյսցնորք (tournis)	39
Վիբատ (bistouri)	43
Հրաշարժ (locomotive)	53
Յառաջատուութիւն (évolution) <i>ընաշրջութիւն</i>	57
Իրական (objectif)	60
Անիրական (subjectif)	»
Ակիզբէն (à priori)	»
Բանատխեղծութիւն՝ իբր ձախորդ քերթուած (rimaille)	64
Հոգետեսութիւն } (intuition) <i>տեղին համեմատ</i>	—
Զգայատեսութիւն }	—
Մտատեսութիւն }	—
Խորհրդարանութիւն (mythe)	—
Կշտադատել (apprécier)	66
Ջրայնոց, ջրականոց (aquarium)	69
Բարուն (professeur)	72
Իմանակի (tacite)	73
Յաւ պատճառ (la cause ultime)	74

Լարել (diriger)	—
Տուլութիւն (autorité)	75
Գիտաստութիւն (connaissance) տեղին համեմատ	75
Կանոնարան (maxime, formule)	78
Սովորամոլութիւն (routine)	80
Ինքնեկ, ինքնայոծար (spontané)	90
Գնտաղիւսակ (boulier)	92
Վայրագ դարման (traitement héroïque)	96
Բնագրգիւն (stimulent)	98
Անսիրելութիւն, անընտրութիւն (indifférence)	—
Կիտորդ (monade)	99
Անյաջողել (échouer)	—
Անբաշխելի (indécomposable)	118
Շողարդ (rayonné)	126
Անդրատպել (reimprimer, citer)	136
Խափանարար (réaction)	167
Խնամասիրութիւն (sollicitude)	206
Նորաուած (paradoxe)	215
Տարրակցել իրեն (s'assimiler)	217
Անկարծ (impromptu)	218
Խախաց (chyme)	221
Զարքաշութիւն (endurcissement)	291
Ճահաւորութիւն (convenance)	249
Ժռուախա (décadence des dents)	253
Հայեակ (point de vue)	270

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
9	2	կերեւայ թէ	կերեւի թէ
9	եւ այլուր 9	որոցմով	որով
12	16	աշխարհիկ կիսի	աշխարհիկ կնոջ
13	22	եղունգը ,	եղունգը
18	27	գիտանի	գիտանի
26	22	հիւանդութիւններու	հիւանդութեանց
29	5	աչքի չզարնէր	աչքի չզարներ
45	եւ այլուր 11	զաւկներուն	զաւակներուն
46	(ծն.) 5	ամէնայստուր բուսու- նութեանց	բուսուութեանց
64	15	զգայի	զգայի է
71	(ծն.) 4	վերջին օղակն	ծայրի օղակն
122	18	սիրուն ես ըսէ	սիրուն են ըսէ
124	21	Եւ ուրիշ բան մը ցոյց տալ անոր	կամ զայն ցոյց տալ անոր
175	26	գանայ	գանէ
177	24	կը զրկին	կը զրկի
190	(ծն.) 12	Այս երկու մեծ պատ- սօններն	բախանաներն եւ բժիշկ- ները
197	24	անոր չար բերում- ներուն	անոնց չար բերում- ներուն
215	18	անխափ	անխար
227	(ծն.) 5	240 տարի	248 տարի
251	15	հաշուի առնող	հաշուի առնող

